

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ УСНОЇ ІСТОРІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

**У ПОШУКАХ ВЛАСНОГО ГОЛОСУ:
усна історія як теорія,
метод та джерело**

Збірник наукових статей

За редакції
Гелінади Грінченко і Наталії Ханенко-Фрізен

Харків
ПП «ТОРГСІН ПЛЮС»
2010

УДК 930.2-028.16(082)
ББК 65.211я4
У 11

Рекомендовано до друку
Вченою радою філософського факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
протокол № 3 від 19.11.2010 р.

Рецензенти:

Волошин Ю. В. — доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка
Філіппова О. А. — кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У11 **У пошуках** власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. — Харків : ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. — 248 с.
ISBN 978-617-03-0173-4.

Цей збірник укладено зі статей, написаних за результатами роботи міжнародної наукової конференції «У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод і джерело» (Харків, 11–12 грудня 2009 р.), які представляють різні галузі соціогуманітарного знання, де застосовується метод усної історії. Тематика збірника охоплює усну історію як метод дослідження, презентації результатів наукових проєктів, аналіз та інтерпретацію текстів інтерв'ю, проблеми і перспективи роботи із джерелами усного походження.

Збірник може стати в пригоді як для науковців, так і для студентів-початківців і широкого кола зацікавлених осіб.

УДК 930.2-028.16(082)
ББК 65.211я4

Редактори висловлюють глибоку подяку Східному інституту українознавства імені Ковальських (Харків, Україна) та Центру дослідження української спадщини Коледжу Св. Томаса Мора Саскачеванського університету (Саскатун, Канада) за організаційну підтримку цього видання.

ISBN 978-617-03-0173-4

© Автори, 2010

UKRAINIAN ORAL HISTORY ASSOCIATION
V. N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

IN SEARCH OF VOICE: Oral History as Theory, Method, and Source

Collection of Essays

Edited by

Gelinada Grinchenko and Natalia Khanenko-Friesen

Kharkiv
TORGSIN PLUS
2010

930.2-028.16(082)

65.211я4

I-57

Recommended for publication
by the Academic Council of the Philosophy Faculty
of V. N. Karazin Kharkiv National University,
protocol № 3 of November 19, 2010

Reviewers:

Voloshyn Yu. V. — Doctor of Sciences in History, Professor at the Chair of the History of Ukraine,
V. H. Korolenko Poltava State Pedagogical University.

Filippova O. A. — Candidate of Sciences in Sociology, Assistant Professor at the Chair of Sociology,
V. N. Karazin Kharkiv National University

I-57 **In Search of Voice: Oral History as Theory, Method, and Source.** Collection
of Essays / Ed. by G. Grinchenko and N. Khanenko-Friesen. — Kharkiv : Torgsin Plus,
2010. — 248 p.

ISBN 978-617-03-0173-4.

The proposed collection presents scholarly essays initially delivered at the International Scholarly
Symposium "In Search of Voice: Oral History as Theory, Method, and Source" (Kharkiv, December 11–12,
2009) and later written for this collection. The articles deal with a variety of issues and questions of concern
to those fields of social sciences and humanities, where the oral history method is used. Thematic scope
of this collection ranges from the topics of oral history as research method, presentation of the research
projects' results, analysis and interpretation of the interviews, to the problems and perspectives of working
with oral sources.

The collection is addressed to the researchers and students as well as those interested in oral history.

930.2-028.16(082)

65.211я4

*Editors express their deep gratitude to the Kowalsky Eastern Ukrainian Institute
(Kharkiv, Ukraine) and the Prairie Centre for the Ukrainian Heritage at St. Thomas More College,
University of Saskatchewan (Saskatoon, Canada) for the organizational support
of this publication.*

ISBN 978-617-03-0173-4

© Authors, 2010

Зміст

Від редакторів 9

Взаємини та конвергенції: усна історія та її суб'єкт

Наталія Ханенко-Фрізен. У пошуках суб'єкта: усна історія
в плюральному світі..... 11

Елена Рождественская. Статус события и статус субъекта:
фигура остарбайтера на фоне..... 25

Аспекти й дихотомії: усна історія та владні відносини

Наталья Пушкарева. Устная история: гендерный аспект 39

Гелинада Гринченко. Презентация «голосов»:
рассказчик(и) vs исследователь(и)..... 50

Усноісторичні проекти: досвід організації та проведення

Алексей Голубев. Устная история советского туризма
в Финляндию в 1950–1991 гг. 57

Махтельд Венкен. Включенное наблюдение и/или интервью?
Собирание коллективных и/или личных воспоминаний?
Case-study в Бельгии 64

Виктория Куделя-Свѣнтек. У каждого свой Казахстан...
По материалам проекта "Z ziemi kazachskiej do Polski", посвященному
коллективной памяти репатриантов из Казахстана в Польшу.....73

Інституціоналізація усноісторичних досліджень

Елена Стяжкина. Устная история: институционализация направления
в исследовательских практиках историков Донбасса..... 88

Константин Козлов. Институционализация устной истории
в отечественной исторической науке в XX веке103

Людмила Афанасьєва, Людмила Глинська. З досвіду вивчення
соціокультурних процесів у Запорізькому Приазов'ї
(проекти Лабораторії соціологічних досліджень Мелітопольського
державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького)110

<i>Ирина Реброва. Организация и деятельность СНО по устной истории Кубанского технологического университета</i>	120
---	-----

Долаючи кордони: усна історія на перехрестях дослідницьких практик

<i>Лііза Авелін. Місія нездійсненна?... Усна історія і блог</i>	128
<i>Олександра Брицина. XX сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору)</i>	135
<i>Ирина Романова, Ирина Маховская. Мир: история местечка, рассказанная его жителями (опыт изучения локальной истории методами устной истории)</i>	145
<i>Тарас Нагайко. Усна історія: міждисциплінарний діалог гуманітарних студій</i>	160

Проблема пам'яті в дослідженнях історика

<i>Оксана Кісь. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор</i>	171
<i>Розалія Черепанова. Устная история: От «социальных рамок памяти» — к обретению субъекта</i>	192
<i>Тетяна Пастушенко. Life History та Life Story у біографічному інтерв'ю одного «киянина»: реконструкція смислу життєвого досвіду</i>	202
<i>Оксана Товарянська. Українсько-німецькі взаємини у пам'яті колишніх вояків дивізії «Галичина»</i>	214

Інтерв'ю, інтерпретація, історія — дослідницька практика та відповідальність науковця

<i>Сергій Таборанський. Проблеми усної історії на XV Міжнародному конгресі історичних наук у Бухаресті (1980 р.)</i>	225
<i>Алексей Ростовцев. Создание комплекса воспоминаний ветеранов педагогического труда Белгородского государственного университета и использование его в исторических исследованиях</i>	236
Автори.....	242

CONTENTS

From Editors	9
--------------------	---

Relations and Convergences: Oral History and Its Subject

<i>Natalia Khanenko-Friesen. In Search of the Subject: Oral History in a Plural World</i>	11
<i>Elena Rozhdestvenskaya. Biographical Work of the Return of Sense: Ostarbeiters' Life Stories</i>	25

Aspects and Dichotomies: Oral History and Power Relations

<i>Natalia Pushkareva. Oral History: Gender Aspect</i>	39
<i>Gelinada Grinchenko. Presenting "Voices": "the Teller" versus "the Researcher"</i>	50

Oral History Projects: Research Design and Organization

<i>Alexey Golubev. Oral History of Soviet Tourism to Finland, 1950s — 1991</i>	57
<i>Machteld Venken. Participant Observation or Interviews? Gathering Collective or Personal Memories? A Case-Study from Belgium</i>	64
<i>Wiktoria Kudela-Świątek. Everyone Has Its Own Kazakhstan... Materials of the Project "Z ziemi kazachskiej do Polski" (Studying the collective memory of repatriants from Kazakhstan to Poland)</i>	73

Institutional Development of Oral Historical Research

<i>Elena Styazhkina. Oral history: The Institutionalization of Direction in the Research Practices of Historians in the Donbass</i>	88
<i>Konstantin Kozlov. Oral History in Soviet Humanities, 1920s — 1980s</i>	103
<i>Liudmyla Afanasieva, Liudmyla Hlynska. Researching Socio-Cultural Processes in Zaporizhian Pryazov'ia (Projects of Laboratory of Sociological Studies, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University)</i>	110
<i>Irina Rebrova. Reporting on Research Activities by Student Scientific Society on Oral History in Kuban State Technological University</i>	120

Crossing the borders: oral history at the intersection of scholarship

Liisa Avelin. Mission Impossible?... Oral Historian and the Blog	128
<i>Oleksandra Britsyna</i> . XXth Century in the Oral History of Ukrainians: Notes on the Intersections of History and Folklore	135
<i>Irina Makhovskaya, Irina Romanova</i> . Mir: The History of the Town Told by Its Citizens (Researching local past through oral history)	145
<i>Taras Nahayko</i> . Oral History: Interdisciplinary Dialogue of Humanities	160

Problem of Memory in Historical Research

<i>Oksana Kis</i> . Collective Memory and Historical Trauma: Theoretical Debates and the Case of the Women's Memories of Holodomor	171
<i>Rosalia Cherepanova</i> . Oral History: From the Social Frameworks of Memory to the Discovering of the Subject	192
<i>Tetiana Pastushenko</i> . The "Life History" and the "Life Story": Reconstructing the Meaning of Life Experience in a Biographical Interview	202
<i>Oksana Tovaryanska</i> . Ukrainian-German Relationships during Military Training In Memory Of The Former Soldiers of the "Galicia" Division	214

**Interview, Interpretation, History:
Research Practices and Responsibilities**

<i>Serhiy Taboranskyi</i> . The Problems of Oral History during the XV International Congress of Historical Sciences in Bucharest (1980)	225
<i>Aleksey Rostovtsev</i> . The Creation of a Complex of Memoirs from the Pioneers of Physical Training Pedagogy at the Belgorod State University, and Its Use in Historical Research	236
Contributors	242

Від редакторів

Цей збірник укладено із статей, написаних за результатами роботи міжнародної наукової конференції «У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод і джерело», що відбулася в Харкові 11–12 грудня 2009 р. за ініціати́ви та підтримки Української асоціації усної історії, Центру дослідження української спадщини коледжу Св. Томаса Мора Саскачеванського університету (Канада), Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Україна), Східного інституту українознавства ім. Ковальських (Харків). У роботі конференції взяли участь науковці з України, Росії, Білорусі, Канади, Німеччини, Бельгії, Фінляндії, Польщі — фахівці з різних галузей соціальних та гуманітарних ділянок, які активно залучають метод усної історії у своїй дослідницькій практиці.

Організатори конференції виходили з того, що сьогодні все актуальніше стає потреба розгляду усної історії як окремої царини наукових досліджень та як сукупності різноманітних шляхів і прийомів аналізу та інтерпретації отриманих за допомогою інтерв'ювання текстів. Виходячи з цього, у фокусі роботи конференції опинилися дискусії навколо тих етапів усноісторичного дослідження, які починаються вже після польової роботи, а саме: етапів транскрибування та архівування інтерв'ю, вибору та обґрунтування підходів та методики аналізу, планування та реалізації різноманітних форм представлення «голосів» — як партнерів по інтерв'ю, так і «голосу» науковця — перед певними аудиторіями тощо. Адже саме ці етапи дослідження роблять усну історію критичною, саморефлексивною та відкритою до публічного розгляду та валідації результатів дослідження. Тобто такою, що не розглядає усне свідчення як набір фактів та відомостей, а вимагає критики інтерв'ю як джерела; передбачає теоретичну та процедурну рефлексію, яка унеможливує переказ сказаного в інтерв'ю, а тяжіє до власних висновків науковця щодо цього інтерв'ю; дає доступ до усних історій іншим дослідникам та громадськості та дозволяє перевірити адекватність авторських висновків.

Відповідно до формату конференції статті збірника згруповано за назвами секцій, що були присвячені використанню усної історії як методу дослідження, презентації результатів наукових проєктів, питанням аналізу й інтерпретації текстів інтерв'ю, проблемам і перспективам роботи з джерелами усного походження тощо.

Сподіваємося, що цей збірник дозволить зацікавити читача надзвичайно широкими дослідницькими можливостями, які пропонують усноісторичні студії, їх незаангажованістю й невичерпними пояснювальними перспективами, відкритістю для апробації власних дослідницьких прийомів чи їх комбінацій з уже існуючими схемами аналізу, загальною демократичністю усної історії, що уникає однозначних та безапеляційних рекомендацій щодо запису, аналізу та публікації усних історій, а пропонує багатий діапазон можливостей дослідження взаємообумовленості відносин між історією та пам'яттю, людиною й суспільством, минулим та сучасністю тощо.

Взаємини та конвергенції: усна історія та її суб'єкт

Наталія ХАНЕНКО-ФРІЗЕН

У ПОШУКАХ СУБ'ЄКТА: УСНА ІСТОРІЯ У ПЛЮРАЛЬНОМУ СВІТІ

У дев'яностих роках минулого століття із розвалом соціалістичної системи в Європі у східноєвропейських суспільнознавчих науках розпочався процес поступового здобування усною історією нових позицій та авторитету як потужного методу та окремого напрямку соціально-історичних досліджень. Чи можна цей процес пояснити лише тим, що зі зміною політичного устрою для східноєвропейських учених науковий доробок Заходу став більш доступним, і, відповідно, дослідники отримали кращі можливості інкорпоровувати у свою роботу й надбання усної історії, яка вже доволі серйозно сформувалася в окрему наукову дисципліну зі своїм власним дослідницьким інструментарієм?

Чим саме можна пояснити те, що метод усної історії у постсоціалістичний період залучався вченими особливо активно у так звані реконструктивістські проекти, спрямовані на ревізію (соціалістичного) минулого — як-от на переосмислення історії ГУЛАГу, блокади Ленінграду, колективізації 1930-х рр., голодомору 1933-го, долі вояків УПА у повоєнних роках, долі Греко-католицької церкви у радянський період та інші — в той час як інші аспекти минулого цікавили усних істориків менше? Чи достатньо пояснити таке фокусування лише тим, що ці історії не зазнали вивчення та не підлягали обговоренню за попереднього політичного ладу і що, безперечно, час настав висвітлити і їх?

Аби дати відповіді на ці питання, необхідно вийти поза рамки того чи іншого конкретного усноісторичного проекту, і навіть за часові рамки історичного періоду, в межах якого ці проекти проводилися. Аби краще зрозуміти вибір і напрямки сьгоднішніх усноісторичних досліджень як в Україні зокрема, так і деінде у пост-соціалістичному європейському просторі, необхідно подивитися глибше на суспільні процеси та звернути особливу увагу на складний взаємоперетин історії, ідеології та суспільства, адже саме на перехресті цих суспільних доменів народжуються та формуються інтерпретації як минулого, так і сьогodenня, а усні історики, активно докладаючись до цього процесу, успішно реконструюють та вводять в обіг нових легітимних суб'єктів та агентів своїх національних історій.

Усна історія як нова наукова дисципліна увійшла до обігу світового наукового середовища суспільних і гуманітарних наук у момент визначних ідеологічних та цивілізаційних зсувів у світі, які розпочалися із закінченням Другої світової війни.

Протягом 1950-х і 1960-х під впливом розпаду століттями усталеної колоніальної системи, появи на світовій арені нових національних держав, народження світових культурних та політичних рухів, із розвитком нових засобів комунікацій та транспорту світ увійшов у нову фазу свого існування, яка дедалі більше характеризувалася зростанням усвідомлення його плюральності. У суспільній площині також формувалися, за Арджуном Аппадуром, американським антропологом-теоретиком світової культури періоду пізньої модерності, якісно нові культурні «ноосфери» — фінансова, ідеологічна, етнічна, існування яких неодмінно підживлюється постійним перетіканням капіталу, товарів, ідей та людей¹. Ці всі процеси привели до формування цілком нових соціальних реалій, в яких найбільшою константою та найбільш стабільним елементом культури є принцип *наростаючої плюральності* — ідеологічної, культурної, політичної. Важливим є й те, що принцип наростаючої плюральності вже давно охопив і так звані менші світи, чи то у контексті спільнот, громад, чи безпосередньо місцевого життєсвіту людини. З одного боку, нам, мешканцям менших світів, плюральність нав'язується світом зовнішнім. У середовищі загально-українському, наприклад, протягом останніх двох десятиріч ситуація активно змінюється — в Україну повернулися кримські татари, її територію давно перетнули міграційні потоки, завдяки яким в Україні осідає не одна нелегальна група вихідців з країн третього світу. Із розвинених країн разом із іноземним капіталом до України постійно прибувають гравці міжнародного бізнесу тощо.

З другого боку, усвідомлення плюральності власного соціуму постають також у процесі переосмислення власного минулого. Ще до краху радянської влади в українському суспільстві почали активно формуватися уявлення про розмаїття суспільних доль представників власного народу та розуміння того, що в ньому вже давно сформувалися категорії й когорти, історична доля яких є відмінною від долі уявного пересічного громадянина, і яким, з ідеологічних причин, не було відведено жодної ролі в офіційному історичному наративі попередньої держави. І на додаток відчуття плюральності в українському суспільстві постає також і завдяки його соціальній поляризації. Протягом останніх двох десятиліть українці спостерігали за формуванням нових соціальних прошарків на додаток до вже існуючих, переважно на маргінесі суспільства, як-от людей неповносправних, одиноких матерів, дітей-напівсиріт у родинах заробітчан, зубожілих пенсіонерів міста та не менш зубожілих літніх селян тощо. Хоча ці категорії людей вже давно переросли у соціальні когорти зі спільним історичним досвідом, і як носії цього певного історичного досвіду, вони також мають право на свою історію та місце в суспільстві, їхня історична доля і надалі залишається недостатньо висвітленою.

Незважаючи на те, що такі культурні, історичні та соціальні «інші» можуть бути вже інкорпорованими (об'єднаними в асоціації, спілки, союзи тощо) чи можуть надалі лишатися публічно невідомими та офіційно невизнаними (як от нелегальні мігранти, колишні в'язні, гомосексуальні громади тощо), часто найкращим способом зануритися в історію

формування таких груп є безпосереднє звернення до першоджерела, а саме до носія традиції та суб'єкта певного історичного досвіду. Отже, можна визначити, що поява усної історії на науковому обрії суспільно-соціальних наук була викликана саме потребою в певному науковому інструментарії, який би забезпечив найкращий доступ до інформаційних першоджерел і таким чином допоміг би осмислити наростаючу плюральність суспільного життя та людських життєсвітів.

Таким чином, наслідуючи культурну антропологію з її наголосом на необхідності залучати *емічні* трактовки історії, себто такі, що постали в культурному середовищі «іншого»², усна історія надає нового значення та відповідного статусу тим, хто перебуває або в тіні офіційної історії, або на соціальному чи культурному маргінесі суспільства. Отже, у процесі цього переосмислення соціальних позицій маргінальних груп у суспільстві усна історія виступає у ролі реєстру існуючої плюральності (з одного боку), а з другого боку, вона виступає також як рушійна сила ідеологічної плюралізації суспільства. Надаючи право голосу різним маргінальним групам, документуючи їхню історичну долю та проектуючи їхню історію на суспільство загалом, усна історія організовано і систематично висуває виклик усталеним у суспільстві розуміннями власної історії, ідентичності та культурної монолітності.

Своїм народженням усна історія завдячує не тільки фундаментальним зсувам в організації глобальної культури, але й парадигмальним змінам в епістемологічних засадах організації соціальних наук західного світу. Зокрема, йдеться про поступовий відхід від позитивістських та об'єктивістських підходів до вивчення суспільних процесів та більший наголос на ролі та долі людини в їх організації та пережитті. У площині усно-історичних досліджень, за Алістером Томсоном, можемо говорити принаймні про чотири парадигмальних зсуви: зростання інтересу до пам'яті як джерела історіографії у післявоєнній роки, розвиток у 1970-х постпозитивістських підходів до вивчення пам'яті та суб'єктивності, зміни уявлень про роль і місце дослідника в процесі збору матеріалів та його дальшому аналізі у 1980-х, та цифрова революція 1990-х та початку XXI ст.³

У вісімдесятих роках усні історики також почали звертати увагу на рівень заангажованості усної історії у житті досліджуваного іншого — процес, який так чи інакше має в собі можливість «політичних» наслідків для суспільства. Східноєвропейські соціальні науки активно беруть участь у цьому мета-процесі переорганізації філософських засад науки, але також долаючи і свої власні специфічні бар'єри. В Україні, наприклад, ідеологічні засади попереднього політичного устрою з його наголосом на колективістському погляді на минуле великою мірою продовжують імпліцитно впливати на науковий дискурс української суспільної та історичної науки. Це позначається на ще далі присутньому в українських суспільствознавчих науках розмежуванні між дослідником і досліджуваним та чіткому, але штучному розподілі їх на тих, хто проводить аналіз, і тих, хто йому підлягає; це розмежування відповідає за тяглість уявлень у суспільстві про можливість формування цілком об'єктивного знання про соціальний світ. Фундаментальні розробки та колективні монографії, як от нещодавно видана «Історія українського селянства»⁴ продовжують демонструвати тенденцію до звичної об'єктивізації соціальних груп, класів, субкультур тощо, які виступають лише як об'єкти подібних

досліджень, як групи, що надалі не мають свого голосу та своєї агентності в репрезентаціях цих науковців та виступають як пасивні реципієнти історії.

Метод усної історії за своїм покликанням іде супроти усталених канонів репрезентації та таких об'єктивістських уявлень про соціальну «іншість» та «тожсамість», наголошуючи на легітимності особистого досвіду історії, надаючи респондентам право на власний голос та на власну історію, пропагуючи й поширюючи їхню точку зору на власну історичну долю у суспільстві. Таким чином, усні історики займають важливу позицію у мережі соціальних наук, з якої вони можуть успішно підважувати домінуючі ідеологічні репрезентації минулого, історії та суспільства. Успішність усної історії в де-об'єктивізації маргінальних груп та класів сприяє оновленню теоретичних засад та підходів до вивчення соціальних та історичних процесів, а також формуванню плюралізованого ідеологічного простору у суспільстві взагалі. З цієї точки зору усна історія виступає важливим політичним знаряддям у суспільстві, сприяючи визнанню права на власну історію серед різноманітних «меншинних» груп українського соціуму. Усні історики активно беруть участь у цьому процесі, повертаючи агентність та голос суб'єкта історії в науковий обіг.

Далі я зосереджуся на висвітленні одного з наукових проєктів, який, на мою думку, також долучається до процесу де-об'єктивізації соціальних агентів історії, зокрема, зупинюся на питанні, яким чином цей проєкт визначає свого суб'єкта дослідження, виокремлюючи та формулюючи ще одного агента української історії. Нещодавно проведений в Україні проєкт «Усна історія деколективізації 1990-х рр. — селянський досвід» до великої міри є прикладом конструювання ще одного чинного агента української історії двадцятого століття внаслідок його спроби реабілітації «розколгоспненого» українського селянина не як пасивного спостерігача історії, а як активного її навігатора.

Усна історія деколективізації — у пошуках селянина-агента історії

Проєкт «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід» здійснювався в Україні в 2007–2009 рр. Центром досліджень української спадщини (ЦДУС) Саскачеванського університету, що в Канаді, за фінансової підтримки Коледжу св. Томаса Мора цього ж університету, та у співпраці з вищими навчальними закладами, де проводиться дослідницька та навчально-наукова робота з усної історії⁵. До збору польових матеріалів та проведення інтерв'ю було запрошено десять інтерв'юєрів — студентів та аспірантів, які мають навички інтерв'ювання у ділянці усної історії та досвід польової роботи у відповідних регіонах України. На першому етапі дослідження (2007–2009 рр.) дослідники зосередилися над проведенням розгорнутого автобіографічного опитування респондентів у десяти регіонах та областях України (АР Крим, Дніпропетровська, Київська, Львівська, Одеська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська та Харківська області), внаслідок чого було записано сто двадцять інтерв'ю з колишніми колгоспниками, більшість з яких вже розшифровані. Наукова робота зібраних даних триває і далі. Робота над цим проєктом висвітлювалася в науковій пресі, на семінарах, та в інтернеті⁶.

І хоча завдання проєкту передбачали насамперед збір та аналіз свідчень очевидців про черговий перехідний період у житті українських селян, цього разу про так званий «перехідний період від соціалізму до постсоціалізму», одним зі здобутків проєкту є також і переосмислення ролі пересічної людини у розгортанні історичних процесів та формуванні її позиції по відношенню до цих процесів. Перехідний період від соціалізму до «постсоціалізму», на додаток до розвалу радянської системи на початку 1990-х рр. та повної реорганізації централізованої економічної системи, привів також і до фундаментальних змін у десятиліттями усталеному способі життя колишньої радянської людини. У першій декаді цього перехідного періоду протягом 1990-х рр. у сільському секторі ситуація продовжувала ускладнюватися через системні зволікання урядом із земельною реформою⁷. На папері колективні господарства нашвидкуруч перекраювалися на нові кооперативні виробничі товариства, об'єднання та аграрні спілки, водночас у реальному житті відбувався хаотичний перерозподіл виробничих ресурсів між найбільш підприємливими колишніми керівниками цих же ресурсів, але вже без звичної координації зверху. Через це хаотичне перекраювання економічної основи суспільного ладу на селі українські селяни, колишні колгоспники, яким попередньою ідеологією було надано офіційного, принаймні у публічному дискурсі, статусу «годувальників народу», втратили свої які-не-які ідеологічні позиції в українському суспільстві. До великої міри наслідки трансформацій, що відбувалися в сільському життєвому світі в 1990-х рр., були такими ж драматичними у сфері повсякденного життя та повсякденної культури, як і наслідки змін, що відбувалися в українському селі під час колективізації українського селянства в 1930-х рр. В обидвох випадках йдеться про повну перебудову фундаментальних засад життєвого світу людини.

Головною метою проєкту з усної історії деколективізації було задокументувати селянський погляд на процеси розколгоспнення у 1990-х рр., зібрати особисті біографії селян та свідчення про деколективізацію, та віднайти в цих свідченнях потенційний селянський метанаратив про перехідний період на селі 1990-х рр., мета-погляд колишнього колгоспника на власну історичну долю. Але з іншого боку, процес наукового осмислення історичного досвіду певного угруповання людей відповідає також і за формування певного погляду на історичну долю учасників процесів деколективізації і, відповідно, за неминуче дикурсивне конструювання ще одного суб'єкта-учасника української історії — розколгоспненого селянина(-ки).

Отже, усвідомлюючи неминучість таких дискурсивних конструювань суб'єкта-учасника історії в процесі наукового аналізу, необхідно було чітко визначитися із питанням, долю якого саме прошарку колишніх колгоспників необхідно було досліджувати при вивченні селянського погляду на деколективізацію.

Головним завданням проєкту, зазначу ще раз, було віднайти, зареєструвати та задокументувати певний колективний погляд, певну колективну пам'ять в особистих поглядах селян про їхні пережиття у період розколгоспнення українського села та історичного переходу від одного суспільного ладу до іншого. Аби задокументувати такий погляд, необхідно було відійти від усталеного розуміння історичних процесів як таких, що переживаються цілими соціальними класами. Адже колективна пам'ять не належить

соціальному класу — скоріше вона є продуктом певної когорти людей, чиє життя розгортається паралельно на тлі тих самих історичних процесів; людей, психологія та життєвий досвід яких формується у приблизно той самий час. Таким чином поколіннєвий підхід до вивчення колективної пам'яті є більш продуктивним. Відповідно, аби досягти своєї мети та віднайти певний колективний погляд розколгоспнених селян на деколективізацію, наш проект мав визначитися із питанням, яке саме покоління колишніх колгоспників опитувати.

Поколіннєвий підхід до висвітлення селянського бачення процесів деколективізації забезпечує також більшу сфокусованість в аналізі усно-історичних свідчень. Так, можна очікувати, що свідчення про деколективізацію представників одного покоління будуть більш співмірними, ніж свідчення різних поколінь. Це не дивно, адже їхні особистості формувалися в однієї той самий час, під впливом тієї ж самої суспільної ідеології, публічних дискурсів та популярної культури доби. Завдяки тому, що особисте життя представників одного покоління формувалися під впливом тих самих суспільних факторів та ідеологічних течій доби, їх особисті свідчення, радше за все, такі будуть демонструвати певні спільні риси, як в організації самого усного нарративу, так і в організації власне спогадів, що й уможливить пошук колективного в індивідуальних оповідях.

Другим дуже важливим питанням було питання, на якому саме поколінні варто зосередитися, якщо йдеться про віднайдження певного специфічного історичного колективного досвіду розколгоспнення? Ті селяни, які провели усе своє продуктивне життя в колгоспній системі, і яким у 1990-х рр. було за шістьдесят чи сімдесят, спостерігали за демонтажем колгоспу наприкінці свого трудового шляху. Очевидно, їхнє бачення деколективізації буде відмінним від, скажімо, покоління їхніх дітей. З другого боку, якщо ми хочемо зрозуміти селянське бачення процесів деколективізації, чи не важливо буде також зрозуміти їхні позиції щодо власне колгоспної системи? Адже, якщо ми маємо зосередитися у своєму аналізі їхніх поглядів на розвал певної суспільно-економічної системи, що існувала протягом довшого часу, варто також зосередитися і на тому, що ж саме підлягало демонтажу, та як селяни ставилися до економічної організації сільського виробництва за часів радянської держави. Таким чином, необхідно було би зосередитися на тому поколінні селян, життя яких розгорталося протягом тривалого часу, в тому числі і за часів колгоспної системи. З огляду на зазначені зауваги, вибір того, кого саме опитувати, припав на покоління селян, що народилися одразу напередодні, під час Другої світової війни, або одразу ж по ній.

Цей вибір було вмотивовано ще й такими причинами. По-перше, при детальному розгляді питання, яке саме покоління варто проінтерв'ювати, стає очевидним, що селяни, які народилися під час війни або одразу після неї — неочікувано постають як доволі мало досліджена категорія колишніх радянських громадян. Їхні життєві траєкторії оминули великі катаклізми радянської історії. Вони не підлягали колективізації в 1930-х рр. З огляду на малий вік, вони не перебували на фронті під час воєнних дій та не попали на примусову працю до Німеччини. Можна було би також припустити, що скоріш за все, знову ж таки з огляду на їхній вік, післявоєнні труднощі чи колективізація на Західній Україні не позначилися на їхньому психологічному стані настільки, наскільки ці процеси відбулися

на психиці та моральному стані попереднього покоління. Адже ці драматичні історичні процеси передували періоду їхнього становлення як особистостей, що припадає десь приблизно на 15–20 років. Якщо на них і позначилися ці процеси, то по-іншому і скоріше опосередковано ніж безпосередньо, через досвід їхніх родичів і батьків.

Підсумовуючи, зазначу, що їхнє покоління постало як покоління певного історичного досвіду поза контекстом тої чи іншої визначної трагедії у житті українського народу у двадцятому столітті. Відповідно, цьому поколінню було приділено значно менше наукової уваги пізніше. Це покоління постало у відносно стабільному, як на радянську ситуацію, контексті, їхні життєві траєкторії розгорталися за доволі передбаченим курсом радянської історії. Важливим є для нас і той факт, що у своїх спогадах селянам повоєнного покоління «немає куди повертатися» — немає якоїсь особисто пережитої найбільш значної суспільної події, як-от колективізація, голод, війна тощо. Адже їхнє життя розпочалося і розгорталося в тому ж самому контексті колгоспного ладу, принаймні в центрально-східній Україні, який на час їхнього дорослішання вже сформувався у певний життєвий уклад на селі. Отже, їхні спогади про деколективізацію найбільшою мірою сформовані їхнім досвідом проживання в соціалістичній системі. Наостанок зазначу, що зіграло свою роль також і сподівання того, що спогади літніх селян мали би бути більш ретроспективними з огляду на нажитий ними досвід. Усі наведені вище фактори і зіграли роль у рішенні того, яке саме покоління необхідно було би опитати для цього проекту.

Водночас усі ці міркування посприяли формуванню певного розуміння долі та ролі післявоєнного українського селянина у національній історії України. Фокусуючись саме на цьому поколінні, проект з усної історії деколективізації запропонував також переосмислити місце цієї когорти селян у соціальному класі українського селянства, пропонуючи їм позиції цілком окремого суб'єкта української історії.

Що можна сказати на сьогодні про якісні характеристики усних нарративів розколгоспнених селян, з поправкою на те, що аналітична робота з матеріалами проекту щойно розпочалася? Нижче я пропоную звернути увагу лише на одну з таких характеристик, а саме на ступінь *оповідної ретроспективності*, яка проявляє себе при уважному прослуховуванні записів та перечитуванні транскриптів інтерв'ю. Оповідна, чи нарративна, ретроспективність — це нахил, здатність та потяг до поглибленого, детального та критичного переогляду власного минулого у розмові з дослідником, одна з важливих якісних характеристик будь-якого автобіографічного інтерв'ю, яка загалом відповідає за форму, формат і, відповідно, за зміст та змістовність інтерв'ю. Оповідна ретроспективність може також виступати і своєрідним показником певного поколіннєвого погляду на історію, особливо, якщо її розглядати у порівнянні з оповідною ретроспективністю інших поколінь українського селянства. Але це — завдання наступне.

Оповідна ретроспективність розколгоспнених селян

У завдання проекту не входило реконструювання процесів розколгоспнення, скоріше, нас цікавили як погляди селян на ці процеси, так і їхнє розуміння своїх власних позицій у цих процесах. Зрозуміло, що респонденти мали можливість безпосередньо

висловлювати свою точку зору на процеси деколективізації, і це вони робили із очікуваною регулярністю. Але з другого боку, позиції респондентів щодо свого життя за часів колгоспів та деколективізації передавалися й опосередковано, у форматі обраного ними того чи іншого оповідного жанру, в обранні ними певного «стансу» (stance) оповідання, у заснуванні свідчень на певному побутовому лексиконі тощо. Іншими словами, суб'єктивні позиції, які сформувалися у розколгоспнених селян щодо деколективізації, також передаються та є закодованими у цілому спектрі наративних якостей селянських свідчень про особисте життя та деколективізацію. Саме у пошуках такої закодованої в оповідних структурах суб'єктивності проектом передбачається аналіз наративних якостей селянських спогадів та свідчень. Метод цього наративного аналізу передбачає фокусування на відтворенні в особистому наративі спогадів ідентичності розколгоспнених селян повоєнного покоління.

У межах цієї статті я хочу зупинитися на питанні оповідної ретроспективності у записаних свідченнях, адже без розуміння цієї якості селянських спогадів важко переходити до аналізу їхніх інших аспектів. Ідеться про наративну, або ж оповідну, ретроспективність, яка назагал обумовлює і зміст, і формат оповідей, та відповідає за так звану якість спогадів та свідчень та за вихідну ідентичність оповідача. Наскільки ретроспективними є селянські оповіді про деколективізацію, яким саме чином вони передають у своїх оповідах розуміння своєї долі, свого життя, та своєї ідентичності? На оповідну ретроспективність очевидно впливає ціла низка факторів, дотичних як до ситуації інтерв'ю, до особистих якостей людини, так і до суспільного середовища, в якому вона проживає. До перших факторів можна віднести тенденцію оповідачів у процесі усного переповідання до конденсування усього доступного оповідачеві матеріалу у певний обмежений формат розмови наратив. До останніх входять і такі фактори, як наративна організація публічного дискурсу певного суспільства. На питанні наративної конденсації автобіографічних спогадів та заангажованості площини публічного у приватних наративах селян-респондентів хотілося би зупинитися нижче, адже ці фактори є важливими показниками особистої оповідної ретроспективності.

Доречно почати з порівняння ретроспективності українських селян, залучених до проекту, та ретроспективності українців Західної Канади. Більшість респондентів із сільських регіонів Західної Канади у проєкті «Усна історія соціальних змін канадського заходу другої половини ХХ ст.», що проводився Центром дослідження української спадщини у 2003–2004 рр. на преріях⁸, з легкістю коливалися у розмові між площиною особистих подій та площиною громадської історії української канадської спільноти. До того ж їхні вступні автобіографічні наративи, як правило, виглядали хоч і короткими, але ж представленими у доволі чіткому хронологічному порядку, хоча можна було простежити певну кореляцію між тривалістю автобіографічного вступу та рівнем освіти респондента. Особисті усні біографії щедро запозичали метафори українсько-канадського історичного метанаративу про заснування української культури в Канаді. Це особливо стосується терміну та поняття *generation*, «покоління», яке виступає доволі потужним структуруючим принципом організації усталеного українсько-канадського наративу про історію українців у Канаді. Мої респонденти регулярно запозичували цей

термін для самохарактеризування з метою пояснити мені своє місце в та приналежність до українсько-канадської історії — як взагалі, так і до своїх родинних історій зокрема. Поняття «покоління» через його повторюваність від однієї оповіді до іншої дозволило визначити в усіх інтерв'ю певну поколінневу ідентичність. Ця легкість, з якою мої респонденти оперували усталеними формами загалом українсько-канадського історичного наративу, говорить про міцну залежність особистої ретроспективності українських канадців від усталених дискурсивних практик їхньої спільноти. Отже, особисті спогади несуть у собі багато корисної інформації не тільки про локальні події, але й про організацію українсько-канадської спільноти та її просунутий рівень ретроспективності.

Повертаючись до спогадів, зібраних у різних регіонах України, де проводилося опитування за проєктом з усної історії деколективізації, в них проявляється доволі відмінний формат оповідання та рівень особистої оповідної ретроспективності у порівнянні з українсько-канадськими усними життєписами. Найперше, українські селяни при наданні їм можливості сформулювати свої власні автобіографії пропонують як правило коротші автобіографічні свідчення на початку розгорнутого інтерв'ю, активно користуючись принципами наративної конденсації (за Ф. Шютце)⁹. У результаті — власне автобіографія чи життєпис постає в розмові розпочато-недовершеною, в ній нібито несистематично проявляються «на поверхню наративу» різні елементи автобіографії. Особисті життєписи сприймаються як нелінійні, позахронологічні. Частково це пояснюється самим форматом розмови-інтерв'ю, та загалом, можливо, й небажанням респондента повністю розкриватися перед незнайомим людині дослідником. Але на мою думку, тут також спрацьовують фактори й культурного та наративного порядку.

Давайте переглянемо автобіографічний початок інтерв'ю з Ніною Казіміровою, с. Жовтень Одеської області:¹⁰

Я народилась в Фрунзівському районі Одеської обл. В с. Жовтень я приїхала в 1968 році. Закінчила технологічний технікум у Кривому Розі і отримала направлення в Дніпропетровськ, але в мене була мати хвора і я попросила десь ближче і я приїхала в Ширяїво і мене назначили зам. директора громадського харчування. Так я попрацювала може з місяць, а потім вони говорять, що в Жовтні треба завідувач «Чайної» і тоді було 23 торгові точки по Київській трасі — «Ласточка», «Зірка», як буфети та й зустріла свого чоловіка, бо він прийшов сюди агрономом, а був в Казахстані 6 год до того головним агрономом, бо раніше було так — як не йдеш в армію, то треба було їхати в Казахстан, а він сам с Кіровоградської області. Тут же в чайній було весілля, ми побралися, і потім дитина народилась. І потім я роблю виводи, що я буду міняти професію, бо робота дуже тяжка, бо у нас був об'єкт воєнний і до нас приїжджали генерали, маршал Чуйков тут був. А тут прийшов голова сільради, прийшов та й говорє: «Чи не хочиш ти очолити будинок культури?». А він знаходився біля церкви, а раніше ж це забороняли та й зданіє було, а куполов не було. Та й пішла я робити сюди і ось уже 35 років працюю, уже й цей новий построяли будинок, отак я работала з молодіжю, з людьми. А чоловік то був агрономом, то головою 7 років, тільки не в цьому колгоспі.

Ніна Казімірова є представником сільської інтелігенції, і можна було би сподіватися, що вона запропонує в інтерв'ю дещо відмінний (вищий) у порівнянні до інших селян-колгоспників рівень ретроспективності у своїх свідченнях та спогадах. Такі сподівання виявилися безпідставними, адже її початковий «біографічний вступ» так само скомпресовано в один короткий абзац, подібно до того, як це сталося у багатьох інших інтерв'ю проекту, хоча пізніше протягом усього інтерв'ю розмова не раз поверталася до її особистого досвіду життя в колгоспі та поза ним. Серед інших респондентів більшість колишніх колгоспників на прохання розповісти про себе²¹ також поклалися на принцип нарративної конденсації, часто пропонуючи дослідникові доволі нелінійні вступні автобіографічні наративи.

Звернімося до інтерв'ю з Ганною Головин з Волині:²²

ГП: Навіть не знаю з чого начать. [сльози на очах]

ММ: З чого хочете. Те, що Ви думаєте, з чого треба. Подумайте. (...) Як хочете. (...)

ГП: Заре моя така житка, що я так заплуталась, що і не можу. Так живу єдиним днём. (...)

Я не знаю, як його тобі розказувать. Шо його, як його розказувать. (-)

ММ: Ну, от, в якому році, наприклад, Ви народилися.

ГП: Ну, народилася в сорок сьомому, в тисяча дев'яност сорок сьомому. Штири класи кончила в Озірцях. Була початкова школа. Тоді стали, до восьми клас ходили в Поліське. Ногами. Без нияких ніхто не возив, нічого. Ставали рано дий доставалися до школи. Зима — не зима. Тоді горби такіє були. Позамітає. Ну, йшли. Училась, тоже добре училась. А ходила у школу: куфайка, кірзові чоботи. Колись такі були. Ну, бо бачиш, шо вже їздили десь на сізони, дий заробляли трошки грошей. А сем'я в нас була шестеро в батька. Батько в колгоспі робив. Мати боліла, мало робила. То ще треба було за матир, бо заставляли, то треба було і за матеру робить. Ну, училася, хоть і добре училася, але поступать ніде не могла. Кончила восьм клас. (...) Не було в мене ни одной навіть тройки, добре училася. Поїхала десь трохи на буряках, десь три роки...два робила. Дий вишла замуж сюда вже, в Поліське [очевидно, обмовилась, мала на увазі — Бистричі]. Тут вечорню кончила. Бо ходила в колгосп, а була ланковою. Сама менша була в бригаді. Я в бри... на... на цілий колгосп в бригаді, на діло поділяні, то була сама найменша. Бо ніхто не хотів в той колгосп іти. А я прийшла, тут батьков не було. Він сирота був. Дий він в сільгосптехніці, а я в колгосп пошла. Шоб тра були соти, тра було якось жить. І кончила тих одинадцять клас. Дий так, робила все життя в колгоспі. Льон. Ланковою. Всьо. Дальше - я знаю? До пенсії доробила. Яке ти життє було, але ж якось тра було прожить. (-) Саме горше — осьь мене стріло. Було, як сі два сини поховала. (...) Як уже було: і трудилися, і робили. А як сі два сини поховала, то вже й моє життя кончілось. Дий така моя житка. І те шо старалася, і в тому колгоспі. Хіба я знала, шо таке те життя так кончіться? Таки думала буде радість, буде щастя — а його нема. [плаче].

Вступний автобіографічний наратив Ганни Головин є показовим прикладом того, як стисло селяни, покладаючись підсвідомо на ті ж принципи нарративної конденсації (за Ф. Шютце), можуть формулювати свій життєпис у відповідь на прохання дослідника

розповісти про себе. У випадку п. Ганни не тільки цей загальноновизнаний принцип усного оповідання є причиною такої стислості — її життя зазнало свого особливого ритму, з його регулярно повторюваними діями та обов'язками, і це, своєю чергою, відбилося на її автобіографії, якій, згідно того як п. Ганна подає свій життєпис, не потрібна системна хронологізація.

Іншою відмінною характеристикою селянських біографічних наративів є мінімальне залучення площини публічного/суспільного до оповіді про приватне. На відміну від канадських біографічних наративів, українські селяни значно рідше вибудовують власні історії життя, відштовхуючись від суспільно-важливих значеннєвих подій (як-от, наприклад, смерть Сталіна в 1953 р., політ Гагаріна в космос 1961 р. тощо). Загалом ці основні риси селянської ретроспективності — у контексті усно-історичного інтерв'ю — як недорозкритість тем, активна конденсація, нехронологічність та мінімальна наявність площини публічного в оповідях про приватне — не є показником якоїсь оповідацької недосконалості, чи невідповідної пам'яті респондента, чи простого життєвого шляху респондента, без прикрас та нецікавого. Навпаки, ці аспекти інтерв'ю є доволі промовистими. Американський усний історик Річард Кандіда-Сміт наполягає на тому, що саме такі риси усної оповіді — як-от конфліктні саморепрезентації, неясності та неузгодженості в оповіді тощо — значно прислужуються історикові, тому що саме вони вказують на наявність певних не докінця усвідомлених проблематичних зон у полі суспільної історії, які ще нарративно не опрацьовані у суспільстві²³. Це стосується як особистостей, які намагаються з'ясувати для себе постійно мінливий світ, так і спільнот, які намагаються переосмислити своє минуле у світі змін, що відбуваються у суспільстві. Відповідно, селянські свідчення як нарративні репрезентації минулого, справляючи враження незавершених, несформованих, вказують на незавершеність процесів переоцінки такого недавнього минулого, як період деколективізації.

Замість висновків

Аби наполягати на певній унікальності історичного досвіду та колективної пам'яті розколгоспнених селян повоєнного покоління, було би доречним порівняти їхні свідчення та спогади про деколективізацію зі спогадами інших поколінь селян. Чи відрізнятимуться від їхніх свідчень свідчення молодшого покоління? Наскільки відмінними будуть ступені ретроспективності селян іншого покоління? Якими б не були відповіді на ці питання, можна погодитися з тим, що незважаючи на те, що в юності це покоління обійшло найбільш драматичні події радянської історії, на їхню долю також випало чимало проблем та складнощів, адже саме їм прийшлося спостерігати наприкінці свої трудової кар'єри в колгоспах, як з деколективізацією руйнувався їхній усталений та десятиліттями обжитий життєсвіт. Отже, щоби зрозуміти, як українські селяни зустріли цей виклик, посилення на селян як на соціальний клас загалом не є придатним, адже різні покоління селян по-різному переживали процеси деколективізації. Узагальнювати різний поколіннєвий досвід цього важкого і проблемного періоду української історії під одним гаслом «досвід українського селянства» важко,

адже ідеться про доволі різних соціальних акторів селянської історії.

Отже, переоцінка історичного досвіду суспільства із залученням методу усно-історичних досліджень цілком очікувано приводить до необхідної подальшої диференціації традиційних суб'єктів історії, як-от соціального класу селянства, на різні його когорти. Визнавши за необхідне зосередитися на історичному досвіді деколективізації селян, які переживали ці процеси наприкінці своєї трудової кар'єри, описаний тут проект усної історії деколективізації неминуче прагне конструювання ще одного агента української історії — розколгоспненого селянина повоєнного покоління, долучаючись таким чином до процесів подальшої плюралізації українського суспільства.

¹ Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, London, 1996. С. 4–6.

² Goodenough W. *Describing a Culture//Description and Comparison in Cultural Anthropology*. Cambridge, 1970. С. 104–119.

³ Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії//Схід/Захід: історико-культурологічний збірник. 2008. Вип. 11–12. С. 7–24.

⁴ *Історія українського селянства*/За ред. Андрощук О. та ін. В 2 тт. К., 2006.

⁵ До цих закладів належать кафедра історії України при Полтавському державному педагогічному університеті ім. В. Г. Короленка (Юрій Волошин), кафедра українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (Гелінада Грінченко), навчально-науковий Центр усної історії при Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди (Тарас Нагайко), кафедра історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Наталія Шліхта), кафедра історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка (Тетяна Лапан), кафедра археології та етнології Одеського національного університету ім. І. Мечнікова (Олександр Пригарін).

⁶ Див. *Khanenko-Friesen N. Oral History Project "Decollectivization in Ukraine in the 1990s": Rural Perspectives and Experiences*. Paper presented at Fourth Annual Danyliw Research Seminar in Contemporary Ukrainian Studies University of Ottawa (Canada), October 23–25, 2008 (www.ukrainianstudies.uottawa.ca/pdf/P_Danyliwo8_Khanenko-Friesen.pdf); Ханенко-Фрізен Н. Проект усної історії деколективізації в 1990х рр. — селянський досвід//Український історичний журнал. 2008 № 2. С. 211–213.

⁷ *Lerman Z. Land reform and farm restructuring in Ukraine*// *Problems of Post-Communism*. 1999. May/June. Pp. 42–55; *Lerman Z., Sedik D., Pugachov N., Goncharuk A. Rethinking Agricultural Reform in Ukraine*/Leibniz-Institut für Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa. Halle, 2007.

⁸ «Усна історія соціальних змін канадського заходу другої половини ХХ ст.», проект Центру дослідження української спадщини (2003–2004).

⁹ Детальне обговорення цього принципу подано Фріцом Шютце; *Schütze F. Biographie-forschung und narratives Interview*//*Neue Praxis*. Jahrgang 13/1983. Heft 3. S. 283–293.

¹⁰ Інтерв'ю з Ніною Казіміровою, с. Жовтень Ширяївського району Одеської обл., 8 лютого 2008 р. (Інтерв'юєр Олена Петрова). *Архів* Центру досліджень української спадщини, індекс ОНД-2008-06-02.

¹¹ Треба зазначити, що не всі інтев'юєри однаково дотримувалися узгоджених проектом принципів збору інформації, і деяким респондентам не пропонувалося розпочати інтерв'ю з оповіді про себе з самого початку інтерв'ю.

¹² Інтерв'ю з Ганною Головин, 1947 р. н., с. Бистричі Березнівського району Рівенської обл., 5 січня 2008 р. (Інтерв'юєр Марія Меленчук). *Архів* Центру досліджень української спадщини, індекс ОНД-2008-05-02.

¹³ *Candida Smith R. Analytical Strategies for Oral History Interviews//Handbook for Interview Research*. Thousand Oaks, CA, 2002. P. 725.

Natalia KHANENKO-FRIESEN

IN SEARCH OF THE SUBJECT: ORAL HISTORY IN A PLURAL WORLD

Over the last two decades Eastern European scholarship have been witnessing slow but steady expansion of oral history into various disciplines within the domain of social sciences. Why is that, that with the collapse of the socialist system in Europe we have seen such an increase in oral historical research in every country of the former socialist bloc? Is this only because Eastern Europeans had gained a better access to Western scholarship, where oral history has already been established and its methods have been actively applied? Why is that, that oral history method in post-socialist societies, especially initially, have been in the foreground of the extensive reconstructivist historic research, revisiting and revising some aspects of the (socialist) past — such as the history of Gulag, Leningrad blockade in the WWII, 1930s collectivization of the Ukrainian villagers, famine of 1932–33 in Ukraine, the fate of the UPA members in Western Ukraine after the WWII, the fate of Greek Catholic church under the Soviet rule to name just a few — and leaving the other aspects of the past? Is it only because these histories have been forbidden under the previous political regime, have never been written, and now, rightfully so, need to be reconstructed?

To address the above questions, one needs to move beyond the specificity of each individual project, and even beyond the specificity of a particular historic period, such as post-socialist 'transition' in which these projects take place. To better understand the choices and the directions of current oral history projects taking place in Ukraine, and for that matter elsewhere, one needs to look further — into the intricate relationship between oral history, ideology and society. As it is at this important juncture important (re)interpretations of history are being actively formulated, and it is at the intersection of all three domains that oral historians help their societies to construct legitimate subjects and agents of their national histories.

Thus, oral historians find themselves in a unique position within the network of other scholars, from which they can successfully challenge established principles of representation of the past, history, and society. After addressing the above questions on the unique role of oral history in reconstructing historical metanarratives, in the second part of my

presentation, I turn to one of the projects I have conducted recently in Ukraine in collaboration with my many esteemed Ukrainian colleagues. Launched in 2007, the project “Oral History of Decollectivization of Ukraine in the 1990s” encompassed ten regions of Ukraine where local interviewers conducted interviews with former members of collective farms. The goal of the project was to record people’s perspectives on decollectivization and to document a particular collective stance which, I assumed, would emerge through multiplicity of the recorded testimonies. My task today is to evaluate the project’s claims and methods in relationship to its attempt to locate, explore, understand and perhaps redeem yet another subject of the Ukrainian history, “Ukrainian villager, decollectivized”.

Елена РОЖДЕСТВЕНСКАЯ

**БИОГРАФИЧЕСКАЯ РАБОТА ПО ВОЗВРАЩЕНИЮ СМЫСЛА:
ИСТОРИИ ЖИЗНИ ОСТАРБАЙТЕРОВ**

О проекте. В основу этой статьи легли материалы международного документально-го проекта «Принудительный и рабский труд¹» — биографические интервью с угнанными на работу в Германию и пережившими тяготы подневольного труда². Собираемые в традициях устной истории биографии остарбайтеров постепенно занимают свое место в общем, но не равноценно означенном символическом пространстве дискурсивной памяти о войне. Объединяющей проекты разных стран задачей была, прежде всего, документация опыта, архивирование собранной аудиовизуальной информации. В фокусе нашего исследовательского интереса находились три основных категории: представители гражданского населения, угнанные в Германию на принудительные работы с оккупированных территорий, военнообязанные, попавшие в плен и на принудительные работы, а также граждане, которые вынуждены были работать в оккупации. Социологическая позиция требовала отнести к историям жизни наших биографантов не только как источнику устноисторического знания, но, прежде всего, как «свидетельству», помещенному в пространство истории жизни с повседневным фоном микросоциальной истории.

Этот международный проект выявил не только общую травму военного поколения многих стран, но и обнаружил различные траектории этой социальной группы в различных обществах: возможность говорить о прошлом была легитимной далеко не у всех, перспектива репрессий при возвращении блокировала входение опыта в культурную память остарбайтерского сообщества, которое возникло в России только в 1990-е гг. в кампанию компенсационных выплат со стороны немецких фондов.

Трансформации субъекта. Собранные истории жизни российских остарбайтеров представляют собой не только устно-исторический, архивный интерес как свидетельства той страницы истории о войне, которая явно еще не дописана. С философской точки зрения, — это биополитический (в терминах М. Фуко) эксперимент с условиями существования, который изменяет субъекта, лишая его субъектности. Этот режим десубъективации описан в парадоксах Примо Леви. Первый из них гласит: «Мусульманин (лагерный доходяга) — это воплощенный свидетель», но его субъективность как

свидетеля расщеплена: «Свидетель как этический субъект — это субъект, который свидетельствует об утрате субъективности». Второй парадокс Леви: «Человек — это тот, кто может пережить человека...» Двойное выживание выражается в том, что нечеловек — это тот, кто выживает после человека; человек — это тот, кто выживает после нечеловека. То есть, свидетель в доходяге может его пережить: «То, что может быть беспредельно разрушено, может беспредельно выживать»³.

Но это еще и социологически важный материал, требующий своего изучения. Двойное выживание, по П. Леви, оборачивается идентификационными разрывами. Сложность его анализа связана не только с тем, что пережитые страдания, страх и лишения провоцируют рассказчиков на «новояз», требующий своей семиотической декодировки и психотерапевтического подхода. Внимание вызывает сама биографическая работа рассказчиков по преодолению травмы-стигмы, ощущаемой и частично осознаваемой как отклонение от поколенческой биографической нормы. Этот своеобразный ремонт биографий может быть прослежен на двух уровнях — в плоскости реконструируемых стратегий нормализации жизненного пути, приведения их к норме биографии⁴, а также в плоскости самого рассказа как нарративные стратегии представления событий жизни.

Травма. Но прежде стоит упомянуть о терминологическом конфликте, которым нагружено употребление понятия травмы в поле социологии и истории. Социологи, благодаря П. Штомпке, взяли на вооружение сюжет травмы: тематизируется и истолковывается культурная травма как последствие столкновений культурных ценностей социума с «чужим» и враждебным окружением, как масштабный социо-культурный кризис базисных ценностей, смыслов и значений социальной реальности⁵. Прежние правила социального порядка ставятся под сомнение, что влечет за собой утрату индивидуальной и групповой идентичности. Затем возник и социологический аспект контртравмы как усилия дезадаптантов по ресоциализации, как свидетельство затягивающейся социальной ткани. С точки зрения А. Здравомыслова, «травма есть переживаемая боль — сильное побуждение к действию, характер которого иррационален. Травмы возникают как следствия поражений, несбывшихся надежд, резкого изменения привычного социального пространства, как память об утратах. Они становятся массовыми, и в тех случаях, когда источник боли не находит рационального объяснения и методов избавления, они приводят к деградации волевого начала, к стихийной трансформации всей структуры общественных отношений»⁶. С его точки зрения, «...общество находит в себе силы к преодолению травмы... прежде всего, с помощью иной композиции социального действия, которое создает социальную базу преодоления травматического сознания»⁷. Мы бы хотели подчеркнуть, что, помимо культурной рационализации, в преодолении травмы социального происхождения имеет большое значение дискурсивная доступность нарратива о травме и его оборот в культуре, но также придание статуса экспертного свидетеля самому нарратору. Не случайно архив Шиндлера закрыт для внешнего анализа, он предназначен для культурной памяти этнического сообщества, пережившего Шоа и целей коллективной идентификации. Этот вариант контртравмы наиболее ярко иллюстрирует двойственность самого термина, сохраня-

ющего, консервирующего саму информацию о травме, вернее, коллективный нарратив о ней, с неизбежной виктимизацией.

Историки (А. М. Руткевич, И. М. Савельева, А. В. Полетаев) выступили резко против доктрины «исторической памяти», словоупотребления травмы, привносящего в социально-исторический дискурс медико-психо-аналитический контекст, влияющий на методологию исторического исследования. «Публично напомнить о своих страданиях — хороший способ получить те или иные привилегии или даже добиться выплат», пишет А. М. Руткевич⁸. Так, говоря об истории XX в. с огромным числом свидетельств жертв концлагерей, войн, депортаций, геноцида, А. М. Руткевич задается вопросом, а что делать с этими данными? «Историку они нужны для выяснения того, что на самом деле происходило в прошлом, тогда как собирают эти данные зачастую со всем другими целями»⁹. Да, действительно, социологу, например, подобные свидетельства важны сами по себе, не только как источник сопоставимой информации о событии, важны даже в том случае, если информант лжет, и тогда конструкт лжи подлежит деконструкции с точки зрения его функциональности для выстраиваемой нарративной идентичности. Полемизируя со сторонниками концепта исторической памяти, А. М. Руткевич считает не банальной в ней только теорию «травмированной коллективной памяти», зато ложной, поскольку для коллективного травматического опыта необходима коллективная психика. Последний аргумент нам кажется натянутым или упрощающим картину. Любой и не травмирующий коллективно разделенный опыт, понимаемый вслед за К. Маннгеймом как «конъюнктивное пространство опыта», порождает типичу структур группового сознания, которым будут близко интерпретироваться как визуальный знак Итонского галстука, так и цифровое тату на запястье. Социологическое же прочтение групповой травмы (индивидами занимаются действительно другие ведомства, наука или парадигмы) принимает во внимание посттравматическую социальную ситуацию. Она раскрывается как поле возможных или невозможных вследствие травмы действий, а также наличие или значимое отсутствие внутриколлективного и дискурсивного нарратива о травме, его структуру, разрывы и ремонт как биографические стратегии по выходу из травмы, так и нарративные способы ее донесения, инвентаризацию биографических ресурсов для преодоления травматического опыта.

Нам ближе цеховая позиция П. Штомпки—А. Здравомыслова, особенно ввиду биографического материала, качественно ориентированной методологии сбора (нарративных интервью) и анализа историй жизни. Тем не менее, понятие травмы в данном контексте нуждается в ряде замещающих и расшифровывающих терминов, которыми мы могли бы и удовлетвориться, если бы сочли возможным пренебречь/дистанцироваться от неизбежно привносимой субъективности рассказчиков, которую иные термины, рационализируя, скрывают. Имеется в виду утрата смысла (кризис отношений прошлого и настоящего, в рамках которого прошлое обесценивается, или опыт, который разрушает возможности его интерпретации), утрата смысловой связности биографического конструкта или когеренции¹⁰ биографии. Как эмпирически доступный феномен эта проблематика обнаруживается в биографических разрывах, невозможности

для рассказчиков совместить в едином пространстве рассказа все фазы жизненного пути, т. е., крушении единого нарратива, его фрагментации, лакунах, фигурах умолчания и прочих нарративных стратегиях. В этом смысле нарративная идентичность, на прагматичном и локально ситуированном уровне которой происходит «ремонт» биографии, — важное поле анализа тех ресурсов, с которыми рассказчик решает самую главную задачу своей жизни, — собирает свое Я.

Катастрофичность опыта. В анализе этих биографий мы полагаемся, отчасти, на культур-антропологический подход Йорна Рюзена в изучении кризиса исторической памяти, который возникает при столкновении исторического сознания с опытом, выходящим за рамки представлений о социально-исторической норме, — катастрофическим опытом. По мнению Й. Рюзена, вообще обращение к микроистории, конкретным биографиям — проявление внимания к способу, каким люди воспринимали и интерпретировали их собственный мир, проникновения в сознание изучаемых людей в попытке тем самым вернуть им культурную самостоятельность восприятия их собственного мира характерным для них способом, который отличается от нашего²¹. Утверждая оспариваемую методическую рациональность микроисторического подхода, он пишет, что «не существует памяти, абсолютно не претендующей на правдоподобие, и эта претензия основывается на двух элементах: внесубъективном (transsubjective) элементе опыта и интересубъективном элементе согласия»²². Если память — закрепленный и воспроизводимый, передаваемый в семейном и социальном нарративе опыт, то интересубъективность — другой элемент исторического смысла: история немислима без согласия тех, к кому она обращена. Но, как пишет далее Рюзен, «ее правдоподобие зависит не только от ее отношения к опыту. Оно зависит также от ее отношения к нормам и ценностям как элементам исторического смысла, разделяемым сообществом, которому она (история) адресована»²³, то есть, зависит от дискурсивных правил, которые создают интересубъективное согласие.

Итак, мы рассматриваем собранные биографии остарбайтеров как пространство травмированной, добавим мы, разорванной, некогерентной социальной идентичности, которые, с одной стороны, испытывают давление кризиса смысла со стороны дискурсивных правил, ставящих под сомнение интересубъективное согласие других социальных групп советского общества относительно места и роли остарбайтеров, оценки и принятия их поствоенного нарратива. С другой стороны, катастрофический опыт пережитого с точки зрения самих субъектов не может быть наделен смыслом²⁴ и отчуждается 1) уходом в формы группового нарратива, 2) фрагментации рассказа либо 3) путем замалчивания.

Коллективный или групповой опыт в своем языковом референте «мы» отражает логику повседневности, используемые местоимения как фигуративная языковая сеть указывают проективный образ социального окружения, границы социального субъекта. В ниже приведенном примере из интервью «мы» семантически преломляется страдательным залогом употребляемых глаголов (нас), создавая образ репрессивно-социального порядка, впечатление принуждения и безличной машинерии происходящего.

Коллективный нарратив из интервью с Н. Д. Зайцевым:

Нас привели к входу в концлагерь Гроссенрозен, над воротами был большой плакат «каждому свое». Нас пересчитали, одна охрана сдала, вторая приняла и нас повели по территории. Дошли мы до первого барака. Он назывался санитарный блок. Там зал, раздевались мы догола и бросали в кучу свою одежду... нас постригли и побрили. И когда уже надо было проходить в умывальные отделения, там уже стояли, смотрели контролеры, проверяли нас, как мы побриты и подстрижены. И если что-то не нравилось этим контролерам, они прямо здесь били нас и отправляли обратно к парикмахерам. Приходили и говорили, что у нас там-то не добрито. Они тоже психовали и били нас, но потом добривали и достригали. ...Мы очень ждали, когда включат воду, когда дали вдруг воду, стали все мыться, намыливаясь и мгновенно была выключена та вода. И кто не домылся, выходили в одевалку недомытые, и нам уже давали кальсоны белые с черной и синей полосой и халат. Вот в таком виде в холоде, нас привезли в блок номер 9, там мы ложились на бок, тогда подгоняла был по лежащим палкой, чтобы мы двигались. И когда он был последнего человека, то образовалась такая довольно-таки свободная территория, на эту территорию приказывали ложиться тем, кому не хватило места вообще. И мы лежали все сдавленные друг другом, а в 5 часов утра был подъем.

Событие. Фоновая практика катастрофичности требует также своего прояснения. История или фрагмент основного рассказа о травмирующем опыте остарбайтера необходимо поместить в рамки социального и временного контекста. Ими являются характеристики социума, организованного как принудительно мобилизованная масса, уровень жизни которой сопоставим (по крайней мере, после войны) и сравним с контролем, степенью эксплуатации, голода трудового лагеря. Бедность и практики выживания мало чем отличались, сближая предвоенное, военное и послевоенное время. На этом фоне обесценение человеческой личности приобретает не внезапный, а преемственный характер.

Из интервью с Е. В. Александровой:

Когда наши освободители пришли, то они уже с нами начали поступать по-хамски. Ну, мы там были в одном доме. И вот ночью пришли они к нам в комнату. У нас первая кровать здесь, так стояла, спали два парня, а на второй спали мы вдвоем с этой, еще одна там. Так что они: «Ну-ка, давайте, говорят, двигайтесь, — нам, — двигайтесь! Здесь, с немцами вам хорошо было? А нас, что — отталкиваете?» Мы с кровати вскочили. Ребята лежат, не шелохнутся. Они знают, что те вооружены. Ну, мы побыли так, они все-таки постеснялись, видимо, ребят, но потом ушли. «Ну ладно! Сегодня мы вам устроим... очередь...»

А приехали домой, здесь пошла работа другая. Здесь сентябрь месяц, начинаются овощи, баржи. Это начинают посылать на разгрузку, барж. А зима настала — нас в лес, дрова пилить. Ведь надо восстанавливать все. В лесу простыла, заболела, у меня, фурункулы, температура, — никаких, ничего не признавали — иди, иди и работай! И врачи не признавали, что с температурой — поезжай в лес! Со скотом, по-моему, так не обращаются, как с нами. А тем более, считали, что мы, — предатели, мы — враги.

Из интервью с Р. С. Крюковой о возвращении домой из лагеря:

А в доме уже люди жили у нас. И мы когда пришли, мы стали их предупреждать, что мы возвратились, вы освободите наше помещение. — «Что мы, в сарай пойдем? Нечего было шляться по Германии!» (грубо). (Пауза) Русский народ. Сочувствующий. (С горечью).

Из интервью с Н. В. Даниловой о возвращении из лагеря и послевоенной деревне:

А домой приехали — ни одного дома нет, там заминировано все. Несколько человек по-дворалось, пока вот мы семь километров кое-как дошли до своей Купровщины, и в сельсовет въехали, в сельсовет, семей десять или сколько там, в одном помещении, были. Кто на полу, там не разберешь... Спим — крысы большие кусают нас, плачем, боимся... Но, слава Богу, мы дома, мы на родине. И так стали жить. Папа еще в госпитале был...

Потом, через шесть месяцев, папа пришел домой. А мы, братья мои, я, в колхозе стали работать. А ведь нельзя, заминированы все поля, потом научились, нас... нам показали, как разминировать, и сами разминировали мины. Мы набирали тол... у нас в деревне, э... еще немцами... бункера такие сделаны, нам нужны были бревна, чтобы построить какой-то домик. Вот мы взорвем все, лопатами это все сроем, привяжем веревкой, волочем бревна... эти... до дома. Но мы дом-то не построили, но натаскали.

Ни одеть, ни обувь — ничего! А нам в школу ходить... Нам два с половиной километра идти было надо. Мама нам кальсоны давала. Накрутит нам этих тряпок, и вот эти валенки, одежда одна... Вот. Дохожу я до деревни Исаковщина, в Исаковщине брат меня встречает, меня разувает... И я в этих портянках бегу... А морозы-то были — до тридцати с лишним градусов. И один раз я не добежала до деревни, упала в снегу. Вот, женщина шла, с этой же деревни, она меня подобрала, спасла.

Свидетельство. В отношении выживших в концлагерях некоторыми авторами (П. Леви, Дж. Агамбен и др.) постулируется определенная связь между стремлением выжить и готовностью свидетельствовать. Они усматривают особую функцию свидетельского повествования, рассказа о случившемся — ценностную, смысловую. «Выживший призван помнить, он не в силах не вспоминать»²⁵. Решая эту задачу, бывший заключенный, низведенный до объекта насилия, отчасти возвращает себе субъектность. Но, отметим мы, фоном дискуссий с негационистами и «ревизионистами Холокоста» является правовое поле законов о Холокосте, когда установлены юридические понятия ответственности и даны оценки. Какова функция рассказа отечественного остарбайтера о прошлом? Ее реконструкция осложнена прежде всего тем, что в советском, а затем российском историко-гуманитарном официальном дискурсе не было места для символического признания этой категории — «работали на врага». Их десубъективизация не подлежала восстановлению дискурсивными средствами эпохи. Невозможность вписаться в послевоенный гранд-нарратив («как мы ковали победу» либо «как мы трудились в тылу для победы») имела следствием прежде всего замалчивание, биографический разрыв, не-присвоение части своей прошлой жизни как ресурса идентификации.

Из интервью с Е. В. Александровой:

Не рассказывала. Приятельница-то моя знала, а так, никому я не рассказывала, что я была в Германии. Потом уже стали говорить вот там. А то никому ни звука.

Большинство рассказчиков впервые заговорили об этом только в 1990-е гг. в кампанию компенсации, умалчивая об этом в том числе и близким — мужьям, женам, детям. В процессе интервью это могло приобретать инверсивный характер — попытки рассказывать только о войне и лагере, обрывая детство и послевоенную жизнь — как невозможность связать нормальную жизнь до травмирующего события с нормализацией после него.

Из интервью с Н. Д. Зайцевым:

И.: Пожалуйста, Николай Дмитриевич, я слушаю вас. Когда вы родились, где, сколько вам лет?

Р.: 20 июня 1941 года меня призвали в армию...

И.: Николай Дмитриевич, когда вы родились? Давайте мы начнем с момента рождения, с вашего детства. До армии ведь тоже была жизнь.

Р.: Родился я 26 июля 1922 года в деревне Лохново Псковского района. Когда мне было 2 года, мои родители переехали в город. Отец работал сапожником... Мы жили... рядом с гостиницей «Октябрьская» на 1 этаже. Там книжный магазин был и мы рядом, дружили мы... четверо нас было друзей-товарищей. Вот двоих взяли в армию 20 июня 1941 года.

Из интервью с Р. С. Крюковой:

А детство что? Ну, в детстве я... Да, я, собственно говоря, особо не помню, школу помню. Вот где почта сейчас, там была школа четырехклассная. Я здесь сначала училась четыре года. Потом пришлось мне переходить уже туда, в сторону вокзала, там девятая школа была, там я училась до начала войны. Как раз в июне месяце война началась, а я экзамены сдавала.

Проблемы нарративизации. На основе интервью с людьми, коллективно пережившими травматические события (Шоа, концлагерь, репрессии) давно подмечено, что в отличие от тех, кто осуществлял насилие, их жертвам труднее дается завершённый, непрерывный рассказ, а также тематизация событий их жизни, связанных с преследованиями, так что они едва ли могут об этом говорить²⁶. Они даже мало используют стратегии дистанцирования от ужасного пережитого. Большинство прибегает к умалчанию с амбивалентным желанием все же рассказать, поделиться. Сложности рассказывания после долгих лет молчания порождают лакуны рассказа, обусловленные пережитой травматизацией. Стремясь рассказами противостоять забыванию преступлений нацистов или возрождению тезиса об Освенциме как мифе, они пытаются рассказать о травматичном и поэтому сложно, трудно излагаемом событии, оставить свидетельство с их личным опытом. И в этом случае возникает проблема проговорить как раз то, что наиболее болезненно, что приносит новые мучения в процессе рассказа. Сложная задача

рассказа сопряжена с тем, что нет еще целостного образа, гештальта¹⁷ того, что пережито, но прежде еще не рассказывалось.

Если же рассказы не рассказываются, возникает опасность, что травмированные останутся пленниками, как бы арестованными в пережитом, и не смогут от него дистанцироваться. И тогда едва ли возможно переживать прошедшее как отличающееся от настоящего: «Акт воспроизведения ставит прошлое в рассказе в осовремененную дистанцию к современности, и происходит темпоральный разрыв»¹⁸. Рассказ представляет форму превращения чужого в близкое, в котором незнакомое становится знакомым и понятным через нарративную деятельность самому рассказчику и его слушателю¹⁹. Невозможность рассказать ведет от травматичных событий жизненных фаз к вторичной травматизации после времени страдания. Если не удастся перевести опыты в рассказы, возникшие в пережитых ситуациях, травматизации усиливаются.

Фрагментация рассказов, как мы видели на приведенных примерах, — нарративные следствия травматичного жизненного опыта, нарушенного чувства целостности, непрерывности. Пережитая жизненная история фрагментирует, разрывает сознание этих людей и взаимосвязь между различными фазами жизни. Целые этапы жизни тонут в непроговоренности. Минуется вообще форма рассказа. Изобретается «спасительная» структура изображения: сначала рассказывается о начале войны, описывается само травматичное время, а затем — освобождение, жизнь после войны выглядит нарративно бессобытийно. Но умолчание может касаться и времени «перед», «во время» травмы либо «после» нее. Трудности рассказа о детстве и ситуации до травмы обусловлены сложностью их интеграции в биографию, поскольку весь предыдущий жизненный путь изломан. Если формулировать эту ситуацию в гештальте — фигура жизни до войны больше не интегрируема в фигуру после войны, нет связующих линий. Другая причина потери полного рассказа о жизни — идеализация того времени до травмы и населяющих его персонажей, а также искажение всех связанных с ними чувств, поступков, мыслей²⁰. Идеализация счастливого времени или нежных любящих родителей, братьев-сестер может вести к тому, что пережившие травму станут избегать рассказов, которые могут разрушить эти идеализации. Но в нашем массиве 30-ти интервью о предвоенном советском детстве, особенно в крестьянской среде, идеализация преломляется в сюжет хорошо функционирующего домохозяйства, достатка, труда на себя.

Из интервью с Н. В. Даниловой:

Нас было шестеро детей, вот... Родители очень хорошие были, особенно папа и мама, вот... и вообще очень хорошие родители... Дом у нас очень хороший был. Пятистенка. Было девять у нас детей, трое умерли. Потому что некогда было ухаживать, детей же много было, дома надо было много делать. Делали все, все заставляли делать, стирать заставляли, все делали... В общем, детство мое, особенно, нельзя... И так вот вечером, что нам дадут родители, сделаем — значит, мы имеем право сходить на столько-то погулять, вот... А если не сделаем, значит, будем делать, пока не сделаем. Потому что надо тоже помочь родителям, вот.

Некогерентность биографии как решаемая рассказчиками проблема. Важно с точки зрения интерпретации связности/когеренции биографии, что те, кто рассказывает о времени перед войной, повествовательно выстраивают именно те биографические нити, которые могут быть подхвачены вновь и после войны. Так, предыдущий и последующий эпизоды контекстуально (труд и заработок) и интенционально (направленность на общесемейное благо многодетной семьи) увязаны в смысловом отношении как традиционная крестьянская культура уважения к родителям и контроля с их стороны, продлеваемого и во взрослом статусе детей. Кстати, нижеследующий пример из интервью отражает и момент изживания паттерна семейного контроля в связи с ростом образования, тенденциями урбанизации и трудовой миграции.

Из интервью с Н. В. Даниловой:

Ну, мне уже было порядочно, двадцать пятый год был, да... Вот. К тому же мне выйти замуж совершенно не в чем было. Ну что я зарабатывала. А какие копейки получу — сразу же: «Мама... Мамочка, берите деньги, все до копейки». Первый раз в жизни я... мне родители позволили. Так хотела часы... Я говорю: «Разрешите мне часы купить». И вот, они мне разрешили. Вот, тогда я часы купила, «Заря», как сейчас помню, они мне долго-долго служили. Я и ночью, и днем на них любовалась... Так что, так жили, что вообще, вот...

...Думаю: «Господи, дождусь я детей, когда они пойдут зарабатывать? Они мне будут денежки приносить, у меня столько будет денег»... Вот. И никого я не дождалась. Все разлетелось — одна замуж, другая...

Длительное умалчивание или частичное замалчивание прошлого рассказчиков, дехронологизация вплоть до элиминирования целых разделов жизни как нарративные решения донесения травмированной биографии тем не менее содержат набор социальных действий²¹, которые на уровне конструкции жизненного пути отражают стратегии нормализации, совладания с разрывом в биографии или восстановления биографической целостности:

- **Нормализация** (мужская биография с учетом «добирания» военной биографии плюс трудовая занятость, женская биография как история замужества, смены фамилии, отягощенной фактом работы в Германии, рождения детей плюс трудовая занятость).

Два примера мужских биографий, одна из которых (Зайцев) демонстрирует пример нормализации через героический военный опыт в штрафной роте, который и «переписывает» ущербность пленения. В составе штрафной роты он совершит подвиг и будет награжден орденом славы 3-й степени. Будет в его биографии и взятие Берлина, карьера в ОБЛКОМХОЗе, занимался он капитальным ремонтом, но и фронтальная биография не спасла его от упреков («упрекали свои же работники, с зависти, наверное, потому что я был в плену и вдруг я занимаю такую должность, вспоминать даже не хочется»).

Вторая биография (отца Крюковой) — о мобилизации в армию в качестве тылового рабочего, но, тем не менее, военнотрудового, что и позволит ему закончить период войны с фронтовым, а не лагерным опытом.

Из интервью с Р. С. Крюковой о возвращении на родину и мобилизации отца:

Два лейтенанта подъехали, один очень злой такой, говорит, что: «Что, поехали к немцам работать?», второй с отцом стал разговаривать, говорит: «Знаешь, что, папаша, уезжайте, говорит, дальше куда-нибудь. А то, говорит, мы отступим, вы опять окажетесь под немцами. Мы с километр по дороге прошли, потому что здесь все идут люди без конца по обочинам. А потом подходит один военный и говорит: «Папаша, а ты какого года рождения?». Он сказал, какого года рождения, тот и говорит, что тебе придется в повозочке походить... И его забрали в армию. И мы остались втроем.

Женская биография (Терехова) отсылает к опыту запрета на профессию и брачную стратегию с рождениями детей.

Из интервью с Л. В. Тереховой, учительницы в оккупированной деревне:

Мы друг у друга даже не брали адресов, потому что после войны мы не старались друг друга искать, оно лопнуло, должна была война кончиться и не напоминать больше... Потом здесь было такое, как сказать, все, кто был в оккупации, всех учителей снять, я и вылетела с этой оккупацией. Придумали, конечно, другую причину, впрямую это не писали. Ну, потом я уже не пошла на учительское поприще. Потом я тут замуж вышла, с детьми просидела, а потом пошла секретарем по конторам.

• **Анонимизация** (классическим для сталинской России способом ухода от возможных репрессий являлась, и примеры из нашей выборки это подтверждают, трудовая миграция, манипуляции с документами — их утрата, подмена, утаивание фактов, умолчания, те же брачные стратегии).

Из интервью с Е. И. Михайловой о ее трудовой биографии и миграции:

В городе-то проще было, затерялся там, никто не спрашивает... не говоришь — и не говоришь об этом... Четыре класса я закончила — потом все, работать уже надо, помочь маме надо было, налог надо было платить за все. Такие налоги были, что... Держишь куру, не держишь — яйцо сдай там, определенное, шерсть там сдай, молоко принеси от коровы... Картошку — столько-то, чеснока столько-то... И денежный плюс налог еще... Это какой-то кошмар. И вот я пошла работать на кирпичный завод, девчонкой. Пятнадцать лет мне исполнилось, второй сезон отработала — мне дали справку, я получила рабочий паспорт. Потом, завербовались — в Ленинград, на стройку. Три года я там отработала, ну, как вербовка кончилась... Потом я ушла на фабрику.

• **Компенсация** (поиск культурных ниш занятости, которые позволяют вести постоянный диалог, не всегда напрямую, о пережитом и выбор позиции эксперта с работой в архивах, организация своего сообщества — например, общества узников, малоизвестных узников, литературно-историческое творчество и др.).

Среди наших респондентов — Г. Н. Кожевников, председатель Псковского общества узников концлагерей, сам в детстве прошедший Заксенхаузен, вместе с женой занимаются общественной работой по организации встреч, помощи своим товарищам, той работой коммеморации, которая занимает промежуточную и неоднозначную в публичном дискурсе о войне нишу рядом с обществом ветеранов ВОВ. Среди членов этого сообщества есть и литературные авторы, пишущие стихи, очерки, историко-краеведческие статьи, которые позволяют им перевести биографический опыт в литературную форму, отчуждающую пережитое, и хотя бы таким образом получить символическое признание.

• **Гиперкомпенсация** (одной из форм переработки прошлого явилась смена ролей и идентификация с охранительным персонажем).

Пример этой стратегии обнаружился случайно: интервьюируя одну из женщин, участниц псковского сообщества узников лагерей, мы узнали о ее соседке с подобным опытом. Договорившись по телефону, мы пришли к ней, пожилой женщине после инсульта, со сломанной к тому же рукой. Заполнив анкету, можно было уже приступить непосредственно к интервьюированию, но от него она уже отказалась, попытавшись вернуть скромные подарки, врученные при встрече. Тем не менее, в отсутствие нарратива имеется биографический конструкт, жизненный путь, который отчасти объясняет ее неготовность к сотрудничеству. М. Иванова, будучи угнанной из Пскова в 19 лет, проработала три года сварщицей на военном заводе под Дрезденом. Но после освобождения возвращается не в Псков, а списывается со своей подругой по лагерю и уезжает на золотые прииски на север страны работать там охранницей. Теперь она охраняет заключенных, которые добывают золото. Там же она знакомится со своим мужем, тоже охранником, детей у них нет, и лишь к пенсии, после смерти мужа, возвращается на родину. То, что подобная инверсия ролей и индивидуальный путь девиктимизации имел место, отчасти (в отсутствие нарратива) подтверждает ее нежелание рассказывать об этом.

Итак, эмпирически обнаруженные стратегии нормализации в биографиях рассказчиков представляют собой реализованные траектории жизненного пути, а умалчивание или частичное замалчивание прошлого рассказчиков, дехронологизация, фрагментация — нарративные решения донесения травмированной и компенсированной биографии. Другой дискурсивно уровень преодоления последствий травматичного опыта мы находим в рюэновском наборе стратегий детравматизации²², которые помещают травмирующие события в иной исторический контекст, — анонимизация субъекта насилия, морализация, эстетизация, телеологизация, историческая рефлексия, специализация (как сегментация проблемы в интересах различных специалистов). Отчасти итогам нашего исследования близка стратегия категоризации (травма разделена многими и нарративно переводится в категорию «лишения») и нормализации, хотя и понимаемой своеобразно (травмирующие события рассматриваются как неизбежно повторяющиеся). В целом, разделяя позицию И. Рюэна: «...Историческое исследование по своей логике является культурной практикой детравматизации. Оно преобразует травму в историю»²³, отметим, что

эта концепция целиком и полностью построена на публичном, не внутреннем дискурсе закрытой социальной группы с травмирующим опытом. Нарративные же стратегии наших рассказчиков, нашего объекта анализа, прошли эволюцию от молчания, умолчания, к частичному проговариванию, что говорит и о частичной, парциально восстановленной идентичности. Сформировавшийся коллективный нарратив группы остарбайтеров имеет хождение внутри сообщества в ходе коммеморативных практик, упираясь в потолок отсутствующего интереса общества и публичных дискуссий.

¹ Результаты этого проекта, координировавшегося Институтом истории и биографии Университета Хаген (Германия) при поддержке Фонда «Память и будущее», опубликованы (*Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*/Hrsg. A. von Plato, A. Leh, Ch. Thonfeld. Wien; Koeln; Weimar, 2008).

² Автор статьи совместно с коллегами В. Семенов и О. Никитиной провели в Пскове и области 30 интервью с так называемыми остарбайтерами (см. *Nikitina O., Rozhdestvenskaya E., Semenova V. Frauenbiographien und Frauenerinerungen an den Krieg* (mit V. Semenova, O. Nikitina)//*Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*/Hrsg. A. von Plato, A. Leh, Ch. Thonfeld. Wien-Koeln-Weimar, 2008). В силу своего пограничного расположения (граничит с Эстонией и Латвией на западе и Белоруссией — на юге), Псковская область была оккупирована вскоре после начала войны — 9 июля 1941 г., оккупация длилась до 22 июля 1944 г.

³ *Дубин Б.* Что остается от Аушвица. Архив и свидетельство. Эл. ресурс: <http://www.polit.ru/research/2009/03/26/agamben.html>

⁴ Реконструкция нормы биографии вытекает из тех усилий, которые предпринимают, проговаривая их, рассказчики с целью придания событийному ряду биографии типический характер либо, напротив, стремятся закамouflировать неизживаемые события своей жизни. Так, структура этнометодологического порядка становится прозрачной при обнаруживаемых стратегиях по его восстановлению. Биографическую норму на репрезентативной выборке мы можем реконструировать как оседлость, верность выбранной распространенной профессии, стабильность социального контекста, усредненность, наличие полной семьи, ее этническая однородность, следование норме здоровья и поведения (см. *Мещеркина Е. Ю.* Структура женской биографии в отличие от мужской// *Устная история и биография: женский взгляд*/Ред. и сост. Е. Ю. Мещеркина. М., 2004. С. 221–253).

⁵ *Штомпка П.* Социальное изменение как травма//*Социологические исследования.* 2001. № 1. С. 6–16.

⁶ *Здравомыслов А. Г.* Тройственная интерпретация культуры и границы социологического знания//*Социологические исследования.* № 8. 2008. С. 6.

⁷ *Там же.* С. 10.

⁸ *Руткевич А. М.* Психоанализ, история, травмированная «память»//*Феномен прошлого*/Отв. ред. И. М. Савельева, А. В. Полетаев. М., 2005. С. 247.

⁹ *Там же.* С. 237.

¹⁰ Связность/когерентность понимается как создание связного образа на основе автобиографических воспоминаний и биографической перспективы на собственное прошлое. Когеренция в широком смысле включает темпоральную непрерывность, а также синхронизацию образов Я и действий рассказчика в различных сферах и периодах жизни (*Рождественская Е. Ю.* Нарративная идентичность как продукт автобиографического рассказа в интервью. Тезисы к 3-му Всероссийскому конгрессу по социологии. М., 2008.).

¹¹ *Рюзен Й.* Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти)//*Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории.* 2001. Вып. 7. С. 12.

¹² *Там же.* С. 13.

¹³ *Там же.*

¹⁴ Мы не берем здесь в расчет позицию «внеаходимости» М. М. Бахтина как смыслопорождающую конструкцию выхода за пределы, ее религиозный вариант — в поиске оправдания смысла жизни также вне ее, но в вере — у Семена Франка (*Франк С.* Смысл жизни//*Смысл жизни: Антология*/Сост., общ. ред., предисл. и прим. Н. К. Гаврюшина. М., 1994. С. 489–583).

¹⁵ Цит. по: *Дубин Б.* Что остается от Аушвица. Архив и свидетельство. Эл. ресурс: <http://www.polit.ru/research/2009/03/26/agamben.html>

¹⁶ *Rosenthal G.* Erlebte und erzählte Geschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen. Frankfurt/Main, 1995.

¹⁷ Гештальт (от нем. Gestalt — образ, форма) — целостная структура, упорядочивающая многообразие отдельных явлений. Среди законов гештальта были выделены тяготение частей к образованию симметричного целого, группировка этих частей в направлении максимальной простоты, близости, равновесия, а также тенденция каждого психического феномена принять завершенную форму.

¹⁸ *Röttgers K.* Die Erzahlbarkeit des Lebens//*BIOS.* 1988. № 1 (1). С. 7.

¹⁹ *Schütze F.* Zur linguistischen und soziologischen Analyse von Erzählungen//*Internationales Jahrbuch für Wissens- und Religionsoziologie.* Bd. 10. Opladen, 1976. С. 7–41.

²⁰ *Rosenthal G.* Erlebte und erzählte Geschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen. Frankfurt/Main, 1995.

²¹ Этот набор ключевых социальных действий — результат смыслового кодирования, текстуальных процедур, уплотняющих смысл нарративов. Его реконструкция осуществлена в традиции качественного анализа нарративных данных по Глэзеру/Страусу (*Glaser B. G., Strauss A. L.* The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research. New York, 1967). Вопрос о полноте этого набора или исчерпываемости построенной типологии упирается в основания качественной выборки для интервьюирования. Мы провели собеседование с анкетированием всего состава Общества бывших узников, затем отобрали для интервьюирования 1) тех, кто представлял различные поля опыта (рекрутированы как гражданские, военнослужащие, как рабочие в индустрии, на селе, в лагере, в домах, — акцент на опыте индивида в ситуации (с отсылкой к Р. Коллинзу) наиболее типичные, с повторяемыми сюжетами жизненных путей. Совершенно непохожие индивидуальные судьбы анализировались как особые кейсы.

²² *Рюзен Й.* Кризис, травма и идентичность//«Цепь времен»: Проблемы исторического сознания/Ред. Л. П. Репина. М., 2005. С. 38–62.

²³ *Там же.* С. 60.

THE WORK OF RETURNING THE MEANING:
FORMER OSTARBEITERS' LIFE-STORIES

In this article, while analysing the life stories of former ostarbeiters, forced labourers in the Nazi Germany during the second world war, I focus on the “not-connectedness and incompleteness” as biographical trauma, and on the biographants’ efforts at trauma compensation and return of meaning. The concept of trauma is linked here to the catastrophic experience and desubjectivization. The analysis of the interviews reveals not only the destructive effect of socio-historical events on the biographies of the narrators, but also narrators’ strategies in overcoming the biographical gaps, both within the plane of their life paths and within the narrative plane of life stories.

Аспекти й дихотомії: усна історія та владні відносини

Наталья ПУШКАРЕВА

УСТНАЯ ИСТОРИЯ: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ

Рождение «устной истории» как направления развития наших знаний о прошлом связывают с именем американского профессора, работавшего в Колумбийском университете — Алана Невинса — который еще в 1938 г. призвал своих коллег создать организацию, «которая систематически собирала бы и записывала устные рассказы, а также мемуары видных американцев об их участии в общественной, политической, экономической и культурной жизни страны». Через 10 лет, в 1948 г., по его инициативе в Колумбийском университете был создан «Кабинет устной истории» для записи мемуаров людей, сыгравших значительную роль в жизни Америки¹.

Таким образом, идея найти способ обрести знания о прошлом на основе записей устных рассказов, прямо скажем, не нова. На записи устных рассказов опирались и те, кто создавал свои «истории» полтора-два века тому назад. В нашей стране такой путь получения исторической информации более привычен этнографам, нежели историкам. Впрочем, когда письменных источников не хватало, и историки поначалу не отставали. Уже в первые годы советской власти, сразу после революции и Гражданской войны, начался сбор воспоминаний их участников, а с 1931 г. необходимый импульс получил и проект создания «Истории фабрик и заводов» — и тоже (в том числе) на основании устных воспоминаний и рассказов².

Однако во всей мировой историографии (и российская оказалась, к сожалению, не исключением) признание устной истории *равноправным и равноценным методом получения знаний о прошлом*, который породил свое, по сути — самостоятельное исследовательское направление³, относится не ранее, чем к последней четверти XX в., если не к последнему 20-летию.

Итоги развития этого направления, размышления о причинах долгой непопулярности устной истории в нашей историографии подведены к настоящему времени во множестве публикаций, в том числе в центральных научных журналах⁴. Кратко назову лишь некоторые из упреков, которые предъявляли устным историкам: притязания на равноправность (в сравнении с письменными, документальными свидетельствами), к которой сторонники устной истории никогда и не стремились, централизованность

на эмоциональной окраске события (нежели на нем самом), на значении факта или явления, а не на факте или явлении как таковом, а отсюда — «необъективность», сиречь пристрастность. (Тема *объективности* — вообще «священная корова» традиционного историописания! Прикосновение к ней, отрицание ее возможности, допустимость необъективности в научном-то сочинении — равно почти смерти его автора, остракизму, исключению...) Отсутствие единого предмета исследования, наличие множественности точек зрения — все это составляющие «устной истории», которые и делают ее интересной и которые так препятствуют принятию ее в «приличное общество» традиционных исторических направлений и устоявшихся тем⁵.

Что касается «гендерной истории», гендерного аспекта реконструкции прошлого и гендерного подхода в работе с источниками, то (как ни парадоксально) это направление также начало складываться еще до Второй мировой войны, обрело понятийный аппарат в 1950–1960-е гг., а оформилось в признанное научное направление на Западе примерно 20–30 лет назад. Иными словами, оно прошло ровно те же этапы и имеет примерно ту же (в хронологическом смысле) историю.

Поясню эти положения конкретными фактами.

«Женская тема в истории» — как и устная история революции и Гражданской войны — родились еще до Второй мировой. Первый призыв написать «историю женщин», выделить во всеобщей истории как отдельные составляющие «истории полов» прозвучал в 1933 г. на VII Международном конгрессе историков. Именно там был заслушан доклад польской исследовательницы Л. Харевичовой «Возможно ли написать специальную историю женщины?». В прениях по докладу говорилось о необходимости создания работ по истории социального положения женщин в разных странах в различные эпохи. Л. Харевичова готовила к изданию монографию о женщине польского средневековья, но ее выходу в свет помешала война и смерть исследовательницы в фашистском застенке⁶.

Должны были пройти несколько десятилетий, чтобы термин «гендер», введенный американскими учеными сексологом Джоном Мани и психоаналитиком Робертом Столлером⁷ в 1950-е — наконец-то обрел права гражданства в гуманитарном знании. На волне молодежной и сексуальной революций конца 1960-х, в условиях утверждения «женской темы в истории» и благодаря рождению «женских исследований» (в истории в том числе), появился призыв переписать историю с учетом вызовов времени, учесть гендерный фактор. Таким образом, как направление изучения прошлого гендерный подход в исторических науках утвердился не ранее начала 1970-х гг., когда сформировалось направление W&GS в гуманитаристике и, на новой волне женского движения на Западе, началось сближение теоретического феминизма, феминистской эпистемологии и истории⁸.

В российской науке и об устной истории как равноправном с иными способе сбора данных и методе реконструкции прошлого, и о женской и гендерной истории как самостоятельных направлениях изучения ушедших эпох отдельные ученые знали, возможно, давно. Кто-то бывал за зарубежных конференциях и конгрессах, кто-то в меру сил и возможностей продвигал свои исследования в духе этих прогрессивных начинаний.

Но реальная институционализация этих направлений началась только после преодоления предписываемого всем научного единомыслия, то есть с конца 1980-х — в 1990-е гг. Едва марксизм негласно отступил от своих притязаний на главенствующее положение, едва «из центра» перестали диктовать, какими источниками можно и должно пользоваться, а какие и источниками считаться не могут, так тут же в нашей науке (и не только исторической) началось активное обсуждение новых способов получения исторического знания — с учетом фактора пола, с учетом субъективного видения событий отдельным индивидом...

Биографические источники предстали неким новым измерением социального опыта, которым ранее в нашей историографии пренебрегали. Внимание к биографии совпало (а в известной степени сопровождалось) бурными спорами в отечественной гуманитаристике о роли и месте «качественной исследовательской парадигмы» в социологии. Во время тех споров феминистские теоретики были записаны в один лагерь с этнометодологами, марксистами нового поколения (Л. Альтюссером), а также всеми «антинатуралистами» и методологическими релятивистами⁹. И само по себе это было не плохо и в каком-то смысле справедливо, ведь все они искали пути, как написать картину общества по-новому. Ясно одно: всего 15–20 лет назад не только «устная история» была под подозрением как продуцирующая не слишком проверенные факты, а потому далекая от репрезентативности и пресловутой научной объективности (в верности ей было принято клясться в каждой диссертации), но и кажущаяся поначалу незатейливой и иллюстративной история женщин и их взаимоотношений с мужчинами.

«Конец невинности» для женской истории наступил тогда, когда она теснейшим образом соприкоснулась с теоретическим феминизмом, и именно он дал ей (и гендерной истории) новый импульс, отход от описательности, глубокую аналитичность.

Феминистская критика социальной науки заставила увидеть в отношениях мужчин и женщин на протяжении веков отношения господства и подчинения. Ею было введено и часто используемое ныне понятие гендерного порядка. Вслед за Р. Коннелом¹⁰, гендерным порядком именуется социальный порядок, для которого характерно неравное распределение благ и престижа по признаку пола¹¹. Это неравенство прослеживается и в науке, и вообще в получении и распределении знания. «Женской истории» до поры до времени не было не потому, что женщины значили меньше, чем мужчины, и совсем не потому, что их история была тождественна истории мужской или всеобщей, а потому, что веками и тысячелетиями доступ к познавательным ресурсам представлялся жестко структурированным и организованным в интересах сохранения мужского господства: мужчины определяли, *что* важно и *что* существенно и требует изучения (и в обществе, и в науке, и во всех исторических интерпретациях фактов и явлений). Женский социальный опыт казался неважным, женское видение мира и женская система ценностей считалась инвариантом общечеловеческой (мужской), а потому специальное изучение этих вопросов представало ненужным.

Феминистская методология поставила под сомнение объективность сложившейся — а это значит: «мужской» — интерпретации прошлого и настоящего, раскритиковала преимущественное право лидеров традиционной науки («патриархов»)

означать, классифицировать, интерпретировать эмпирические данные, указывать на одни из них как важные и репрезентативные, а на другие — как на ничего не значащие и второстепенные. И в этом смысле она оказалась близка и устной истории и, фигурально выражаясь, протянула ей руку дружбы. Вместе с устной историей, женская история (а вместе с ней и микроистория, и история повседневности обычных, неродовитых, неизвестных людей) стали попыткой вернуть индивидам их способ понимания пережитого. А он оказался очень отличным от общепринятого, от *общего*, потребовал соотнесения с последним, с нормами и смыслами этого *общего* проявлений индивидуального (у феминологов: прежде всего самого неартикулированного, более скрытого — женского) восприятия.

Убежденность феминистских теоретиков в существенности качественного понимания социальных явлений²², дополненная гуманистическим идеалом (право каждой социальной группы на свое мировидение и, следовательно, свою историю) привела их в лагерь «новой социальной истории». В этом же лагере в настоящий момент можно обнаружить сторонников микроистории, исторической биографики, имагологов (изучающих образы, в том числе образы и представления народов друг о друге), повседневноведов, которые желают «видеть историю в зеркале быта»²³, а также сторонников направления устной истории. Новый подход к источнику и новые темы, рожденные эпохой постмодерна, выразился и в том, что явления (как и факты) стали изучаться наиболее подходящими методами, и исследователи подчас перестали задумываться над тем, какой дисциплине эти методы принадлежат. Это означало подлинную междисциплинарность, отрицание барьеров, созданных каждой наукой, равно как отвержение прежних позитивистских схем... Новые методы и подходы впервые заставили исследователей задуматься о возможности асинхронии (неодновременности) личных и общественных переживаний.

И устная история, и гендерный подход к текстам, ею аккумулируемым, — это новые *инструменты*, новые орудия интерпретации прошлого, которое уже давно не выглядит «клубком», который разматывается в общую, единую для всех бесконечную нить. Современные историки воспринимают прошлое не как «клубок», а как — конечно, вслед за Ю. М. Лотманом, — «лавину саморазвивающегося живого вещества», стараясь принять во внимание альтернативы, перекрестки, моменты выбора пути, когда нельзя предсказать дальнейшее развитие. Такой подход невозможен без учета мнений отдельных, подчас незначимых для прежней истории людей²⁴, без устной истории, которая рождает и новую просопографику. С помощью устной истории восстанавливаются истории важных социальных событий, трудно реконструируемые по письменным источникам или искаженно (неполно) зафиксированные ими²⁵ (история голода в Украине и Поволжье в 1930-е гг., репрессии, некоторые типы миграций и вынужденных перемещений, это и «другая история известного» — периодов индустриализации, коллективизации, ленинградской блокады, история сталинизма, нацизма). Незаменимой устная история оказывается и в реконструкции совсем недавних страниц нашего прошлого, поскольку живы ее носители²⁶. «Устная история армейской службы в постсоветской России» — это история экзистенциальных переживаний современных молодых

россиян на фоне «эпохи перемен». Совершенно не фиксируемое современными культурологами прошлое и настоящее российской сексуальной культуры в XX в. — это не «что-то такое, больше относящееся к медицине», а история социокультурного феномена и его трансформаций в новейшее время, которая была бы невозможна без устных свидетельств²⁷.

Собственно, в неоднозначности оценок прошлого, которое дарят исследователю *те*, что собирают живые свидетельства памяти отдельных индивидов (которые могут очень различаться с общей, усредненной оценкой), и *те*, что заставляют услышать голоса женщин (которые опять-таки могут не совпадать с голосами тех, кто формирует наше знание), — главная значимость этих двух направлений для науки. Неинституированность памяти, ее *неофициальность*, возможная непризнанность оценок — все это роднит устную историю и историю, написанную с применением методов гендерной экспертизы фактов и явлений. В условиях политизации, идеологизации науки (что типично для XX в. и современности) устная история, включая устную женскую историю — это возможность сохранить без искажений слово правды и справедливости, возможность донесения до читателя голосов «молчаливого большинства»²⁸.

Один из примеров, связанных с историей пережитой нашей страной Великой Отечественной войной и участием в ней женщин. Для начала отметим, что (несмотря на кажущуюся изученность темы), масса цифр остается по сей день закрытой. Однако мы знаем, что участвовало примерно 800 000 женщин, что около 8 % личного состава составляли женщины (в партизанском движении — 9,8 %, т. е. около 28 000²⁹). А вот какова была мотивация женского добровольчества? Если судить по официальным документам и СМИ, то мотивом был патриотический порыв, сконструированный еще в предвоенные годы, отчасти — стремление отомстить за погибших родственников или мужа, последовать примеру родителей и реализовать семейный этический кодекс. А анализ устных женских рассказов о войне позволяет выявить «трудно классифицируемое разнообразие»²⁰. Женщины вспоминают сейчас, что ими двигало чувство самосохранения, стремление выжить, сердечная привязанность к командиру и вспыхнувшее вопреки войне чувство²¹.

Это совсем иная история, иная картина войны...

* * *

Общим для устной истории и ее гендерного варианта (записи рассказов гендерно-сегрегированных групп, мужчин отдельно от женщин для сравнения их жизненных опытов и впечатлений) является и ориентация *не на экспертов* в какой-либо среде (а так было всегда принято²²), а на рядовых, обычных людей как информантов²³. Они интересней, выбирают не только культурно маркированные ситуации и процессы, но готовы рассказать о любом фрагменте повседневности. При этом приверженцы устной и гендерной истории оставляют в стороне и требования статистики, и идею массовости.

И чем же тогда приверженец устной истории, повседневновед, гендеролог отличен от этнографа? Отличие — в отношении к жизненному пути информанта. Этнограф

собирает только то, что касается его темы; приверженца устной истории отличает желание узнать, как конкретные события жизни страны и общества прокатились по жизненному пути данного человека, который не просто носитель «ФИО, возраста, пола», но семейной истории, вписанный в общий контекст страны. И первыми такое научное любопытство проявили именно гендерологи, собиравшие устные истории женщин²⁴.

Когда употребляется понятие гендерного аспекта устной истории, гендерной экспертизы прозвучавших и записанных текстов, то предполагается, что аналитик будет не просто фиксировать принадлежность того или иного текста мужчине или женщине, но сможет это знание использовать для получения более разносторонней, углубленной информации. Из сказанного вытекает **желание понять, умение сопереживать** изучаемому объекту. Эти желания и умения связывают феминистских теоретиков со сторонниками этнографического метода «включенного наблюдения», биографического метода, плотного (или насыщенного) описания²⁵ и «гуманной социологии»²⁶.

Шведская исследовательница М. Хиден, обосновывая различия мужского и женского подходов к самому сбору информации, обратила внимание и на его последствия: мужчины акцентировали внимание на цели («почему/зачем он так делал»), в то время как женщины подчеркивали обстоятельства («как он это делал») и последствия акта, как физические, так и эмоциональные. Таким образом, выявились совершенно разные пласты в рассказах об одном и том же²⁷. Таким образом, микроистория биографических рассказов возвращает индивидам — мужчинам и женщинам — их собственный способ понимания пережитого. А он отличен — и от общего, коллективного, и мужской/женский друг от друга.

Специфика качественных методов (или качественного подхода) в общей социологии в том, что его сторонники постоянно имеют дело с идеографическим — то есть с теми символами и знаками, которые обозначают индивидуальную неповторимость данной жизненной истории, индивидуальный рассказ о себе, индивидуальный текст, индивидуальные совокупности практик. Сторонники направления женской и гендерной истории идут дальше. В их исследованиях идеографического также присутствует акцент на теме неповторимости, индивидуальности, но он — иной, поскольку преодолевает арrogантность (надменность) обычного социологического описания отдельных судеб.

Ведь обычный исследователь индивидуального может себе позволить наблюдать за сценой социального театра как бы со стороны, из «царской ложи», с исторически безопасного расстояния. Он может себе позволить писать о жизни своих соотечественников как о «чужих» (например, именуя человека-современника «homo soveticus», а жизнь, его окружавшую, называть «советским зверинцем»), будто он сам — не в этой общей истории, будто история вокруг не него — не встроена в его собственную жизнь, тело, язык, как будто он — не наследник свершившихся событий, а у него самого как бы нет биографии. Да еще будет в этом случае хвастаться своей объективностью, тем, что

он — всезнающий, лишенный чувств эксперт, холодным взором окидывающий предмет своего изучения.

Исследователь (чаще — исследовательница), разделяющий феминистскую способность к пониманию и вчувствованию, такого не допустит²⁸.

Исследователь (-ница) биографий и восстанавливающая историю с феминистских позиций прежде всего историоризирует самого(саму) себя — обозначая время и место в пространстве и на шкале времени, в котором совершается исследование, *высказываясь* в качестве участника (-цы) и не пытаясь вещать с позиций «абсолютно объективного исследователя», демиурга Великой науки, Разума или Истории. Феминистский исследователь (-ница) выявляет умолчания, биографические моменты, где возникает повторная травма (когда о чем-то спрашивают, а рассказать трудно, почти невозможно) — и далее: он/она — переживают и сопереживают рассказчику (-це).

И тем они категорически отличны от обычного аналитика.

И тем феминистский метод отличен от того, что излагается в большинстве учебников.

Все сообщенное информантами, **соотносится** феминистским исследователем **с личной биографией**; обращение же к собственному жизненному пути доступно каждому — и тому, кто наблюдает социум извне, и — в особенности — тому, кто в нем живет. Этот методический прием — лучший способ избежать суждения, диктуемого привилегированной позицией (мол, «я лучше тех, кого описываю, знаю их жизни»). Ученый старшего поколения, пишущий с таких позиций, уже поостережется считать себя, скажем, принадлежностью «совка» или «советского зверинца»: ведь в этом «зверинце» была проведена большая часть его единственной и неповторимой жизни²⁹.

Исследовательницы, разделяющие феминистские подходы понимающей (гуманной) социальной антропологии, призывают постоянно учитывать собственную включенность в процесс — в ту самую историю, которую рассказывают в своих жизненных историях информанты. Только тогда обнаружится то, чего нет у исследователя, желающего писать и видеть процессы как бы со стороны, извне: пишущий о своем, о своей включенности в культуру и историю, сам обладает «памятью тела». Каждый из нас, какие бы проблемы ни изучал и с каким бы периодом огромной человеческой истории ни связывал свою научную биографию, еще и обладает памятью своего тела, наполненного немотой воспоминаний, тела маркированного, нагруженного уже свершившейся историей, в этой памяти и запахи, и визуальные аллюзии, и личные душевные переживания, оказавшиеся неожиданно похожими на чьи-то еще в этом, давно свершившемся, прошлом. Именно потому, что каждый обладает этой памятью тела, воспроизведение ее приносит *радость обретения действительности* (хранившееся в дальних уголках памяти, неожиданно воскрешенное совпадениями, реализуется, всплывает на поверхности, даря исследователю радость). И это — та дополнительная информация, которую годами избегали сообщать историки, пишущие на темы, которые их глубоко волновали.

Феминистски ориентированные исследователи, стремящиеся побудить женщин говорить о себе (ведь женщины обрели право говорения много позже, чем мужчины, в России — не ранее XVIII в., до этого женские эгодокументы почти не известны), рассказывать больше,

проговаривать пережитое, по сути, превращают устную историю в воспитательную и даже манипуляторскую практику³⁰. Но не стоит сбрасывать со счета в этом контексте: говоря о себе, рассказывая женщинам о своих проблемах, женщины учатся оказывать поддержку друг другу, «жить решительно»³¹. Женская устная история — огромный ресурс пробуждения женского социального самосознания.

Не забывая, что сверхзадачей любого социального исследования является изучение сети социальных связей (а не просто суммы казусов, отдельных судеб), гендероги, работающие с материалами устных жизненных историй (прежде всего автобиографий — записанных или рассказанных устно) не оставляют надежды выявить специфику повторяющихся форм человеческих взаимодействий через понимание присущего им субъективного смысла. Ведь социальные отношения складывающиеся в разных областях (например, в научном сообществе) не зависят от сознания и воли отдельного человека (хотя иногда он тщится повлиять на них, особенно если занимает властные позиции). Можно сказать и так: они оказывают структурное принуждение. Поэтому изучение женских эгодокументов, женских жизненных сценариев предпринимается, чтобы увидеть, как за кажущимися случайностями жизни, очень индивидуальными жизненными путями и предстающими добровольными решениями скрывается социально-структурирующее начало. Спектр альтернатив не бесконечен, и не случайно — поэтому — очень часто необходимость выдается за добродетель. Не стоит забывать и того, что современный исследователь изучает прошлое России, исходя из «участвующего» или «включенного наблюдения» ее постсоветского настоящего.

В чем сложность использования устных рассказов, какой бы суперсовременный понятийный аппарат мы ни вовлекали в свое дело (я имею в виду понятия *дискурс*, *рутина*, *обиход*, *повседневные практики*, *интерсубъективные коммуникации*, *интенции*, *эмпатия*, *герменевтика* и т. д.)? Сложность — в балансе описательности и проблематизации. Как формализовывать полученную информацию? Как систематизировать и проблематизировать ее? Зачем историку эта сумма казусов и уникальных жизней? Как их вписать в макроконтекст? На каком этапе остановиться и прекратить сбор записей, считая полученный материал необходимым и достаточным для достоверных выводов?

Ответ — у этнографов. У них есть простое правило. Любой элемент повседневной культуры достоин исследовательского внимания, если он встречается неоднократно (не менее трех раз) в условиях полевых наблюдений или у разных информантов. Этнографы пришли к нему чисто опытным путем³². Социологи в аналогичных ситуациях пользуются методом триангуляции — используют несколько исследовательских методов как способа получения более достоверных эмпирических данных по сравнению с результатами, получаемыми при применении какого-либо одного метода в отдельности³³. Если элемент повседневной культуры выявлен при анализе разных источников и при перепроверке разными методами (устной истории и истории традиционной, основанной на письменных свидетельствах) — значит, вывод верен.

Значимость новых — обоснованных гендерной теорией — подходов в том, что они утверждают неполноту, частичность любой точки зрения, настаивают на необходимо-

сти полифонии репрезентаций, где нарративный анализ с позиций эмпатии (сопереживания) — не папеца, а всего лишь один из подходов, полезное дополнение к классическому научному знанию. Мелкое — оно столь же важное, оно требует интерпретации в не меньшей мере, чем уже неоднократно «обкатанное» в известных моделях.

Благодаря устной истории мы пересматриваем окостеневшие макротеории.

Кроме того — кто будет спорить? — действительно Большая Наука делается на целине, а не в изъезженной колее. Она не живет среди трусости, невежества и конформизма.

Тот, кто работает с материалами устной истории, в особенности — если он (или она) феминистски-ориентированы, если они в ладах с гендерной теорией, — уже бесстрашны, уже малозависимы от оценок «свыше» и потому продуцируют более совершенное научное знание³⁴.

¹ Бэрг М. П. Устная история в США//Новая и новейшая история. 1976. № 6. С. 213.

² Орлов И. Б. Устная история: генезис и перспективы развития//Отечественная история. 2006. № 2. С. 136–148.

³ В связи с развернувшейся на конференции в декабре 2009 г. дискуссией о том, как точнее определить место *устной истории* в системе гуманитарного знания, еще раз подчеркну, что она является методом, породившим целое направление в исторических науках, — но никак не дисциплину. *Устная история* не может быть уравнена с другими вспомогательными историческими дисциплинами (скажем, эпиграфикой, нумизматикой, источниковедением, дипломатикой) поскольку не имеет своего — отличного от обычной истории — предмета изучения. Именно поэтому биографика — это дисциплина в гуманитарном знании (пусть не признанная всеми), а метод просопографический — это только метод, хоть и основанный на биографиях и так тесно с биографикой связанной (*просопос* — личность, *графо* — пишу).

⁴ Урсу Д. П. Методологические проблемы устной истории//Источниковедение отечественной истории. М., 1989. С. 16.

⁵ Подробнее см.: Пассерини Л. В чем специфика устной истории?//Женская устная история. Бишкек, 2004. С. 15–31.

⁶ Подробнее см.: Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. М., 1989. С. 197.

⁷ В 1955 г. выдающийся сексолог Джон Мани, которому при изучении гермафродитизма и транссексуализма потребовалось разграничить общеполовые свойства, пол как фенотип, от сексуально-генитальных, сексуально-эротических и сексуально-прокреативных качеств ввел понятие «гендер», однако в большинстве современных работ слава первооткрывателя новой дефиниции приписана не ему, а Роберту Столлеру. В 1958 г. в университете Калифорнии в Лос-Анжелесе открылся центр по изучению гендерного самоосознания, занимавшийся проблемами транссексуализма. Сотрудник этого центра психоаналитик Роберт Столлер обобщил результаты своей работы в нескольких книгах, активно используя этот термин для обозначения понятия «пол в социальном контексте». С предложением активнее пользоваться дефиницией Р. Столлер выступил и в 1963 г. на конгрессе психоаналитиков в Стокгольме, сделав доклад о понятии социополового (или — как он назвал его — гендерного) самоосознания. Его концепция строилась на разделении биологического и культурного: «пол», считал Р. Столер, относится к биологии (гормоны, гены, нервная система, морфология),

а «гендер» — к культуре (психология, социология). См.: *Money J. Linguistic resources and psychodynamic theory*//British Journal of Medical Sexology. 1955. Vol. 20. P. 264–266; *Stoller R. Sex and Gender: on the Development of Masculinity and Femininity*. New York, 1968; *McIntosh M. Der Begriff "Gender"*//Argument. Bd. 190. Berlin, 1991. S. 845–860 (особенно с. 845–846).

⁸ См. подробнее: *Пушкарева Н. Л. Гендерная теория и историческое знание*. СПб., 2007.

⁹ *Батыгин Г. С., Девятко И. Ф. Миф о «качественной социологии»*//Социологический журнал. 1994. № 2. С. 28–42; *Козлова Н. Н. Опыт социологического чтения «человеческих документов», или размышления о значимости методологической рефлексии*//Социс. 2000. № 9. С. 22–32.

¹⁰ Роберт Вильям Коннел — австралийский социолог (род. в 1944 г.), сменивший пол после того, как овдовел, и ставший женщиной с именем Рейвин Коннел. Работы Р. Коннел по социологии образования, гендерным исследованиям, политологии широко цитируются и используются социологами всего мира.

¹¹ *Connell R. Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Stanford, Calif., 1987.

¹² В социологии это сторонники «понимающей социологии», в философии — приверженцы классической германской феноменологии с ее понятием *Verstehen*, в науках о прошлом — те, кто работает в области биографической и микро-истории.

¹³ *Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства XVIII—начала XIX в.* СПб., 1994. С. 10.

¹⁴ *Лотман Ю. М. Клио на распутье*//Лотман Ю. М. Избранные труды. Таллин, 1996. Т. 1. С. 466.

¹⁵ *Linde Ch. Life Stories. The Creation of Coherence*. New York; Oxford, 1993.

¹⁶ *Labow W., Walecky J. Narrative Analysis. Oral Version of Personal Experience: Oral Versions of Personal Experience. Three Decades of Narrative Analysis*. 1997. Vol. 7: Narrative and Life History. Pp. 3–32.

¹⁷ *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History*/Ed. by S. B. Gluck, D. Patai. Routledge, 1991; *Темкина А. Динамика сценариев сексуальности в автобиографиях современных российских женщин: опыт конструктивистского исследования сексуального удовольствия*//Гендерные тетради/Под ред. А. Клецина. Вып. 2. СПб, 1999. С. 20–54.

¹⁸ *Бойм С. Общие места*. М., 2002.

¹⁹ *Fürst J. Heroes, Lovers, Victims — Partisan Girls during the Great Fatherland War: An analysis of documents from the spetsotdel of the former Komsomol Archive*//Minerva: Quarterly Report on Women and the Military. 2000. Vol. XVIII. № 3–4. P. 38–75.

²⁰ *Никонова О. Ю. Женщины, война и «фигуры умолчания»*//Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). С. 5.

²¹ См. подборку белорусских участниц проекта по гендерным особенностям исторической памяти (www.gender.ehu.by/memory/docs/interviews), а также: *Алексиевич С. У войны — не женское лицо*. Минск, 1985. С. 25–27.

²² *Квале С. Исследовательское интервью*. М., 2003.

²³ *Голофаст В. Б. Новые ветры в социологии*//http://www.pseudology.org/Golofast/Golofast_New_winds.htm

²⁴ *Cosslett T., Lury C., Summerfield P. Feminism and Autobiography: Texts, Theories, Methods*. London, 2000.

²⁵ По мысли автора метода «плотного описания», К. Гирца, оно возможно только в свете определенной теории или группы теорий, позволяющих оценить ситуацию в целом. Только тогда собираемые «плотные описания» перестают быть «записками из бутылок», отрывочными фиксациями случайных фактов, только тогда собранное предстает не серией примеров, а разносторонним описанием факта, явления, ситуации (*Geertz C. The Interpretation of Cultures*. New York, 1973. P. 26).

²⁶ *Hammersley M., Atkinson P. Ethnography: Principles in Practice*. London, 1983; *Plummer K. Documents of Life: An Introduction to the Problems and Literature of a Humanistic Method*. London, 1983.

²⁷ *Ярская-Смирнова Е. П. Нарративный анализ в социологии*//Социс. 1997. № 3. С. 57.

²⁸ *Devault M. L. Talking and Listening from Women's Standpoint: Feminist Strategies for Interviewing and Analysis*//Social Problems. 1990. Vol. 37. № 1 (February). Pp. 96–116.

²⁹ *Козлова Н. Н. Опыт социологического чтения «человеческих документов», или размышления о значимости методологической рефлексии*//Социс. 2000. № 9. С. 27.

³⁰ *Голофаст В. Б. Указ.соч.*

³¹ *Рейнхарц Ш. Феминистская устная история*//Воспоминания женщин: устные истории переходного периода. Теория и практика. Сборник статей. Бишкек, 2001. С. 41.

³² *Итс Р. Ф. Введение в этнографию*. Л., 1991.

³³ *Триангуляция*//Национальная социологическая энциклопедия. <http://voluntary.ru/dictionary/577/word/%D2%F0%E8%E0%ED%E3%F3%EB%FF%F6%E8%FF>

³⁴ Ср.: *Вайль П. Правда женского рода*//Российская газета. Федеральный выпуск. № 4673. 30 мая 2008 г.; *Воронина М. А. Это должно быть призванием. Женская устная история*//Гендерные исследования. Вып. 13. СПб., 2004. С. 47.

Natalia PUSHKAREVA

ORAL HISTORY: GENDER ASPECT

The article examines the particularities and characteristics of the development of two specific fields of historical and social sciences, oral history and women and gender history. The author underlines that oral history is not only an approach to the collection, documentation, interpretation, and presentation of histories, but is also used to excavate and preserve people's histories at the grassroots level. It's a form of alternative social history that lies outside of the realm of and censure by the state. Oral history complements and supplements mainstream historical records by giving legitimacy to and enhancing the 'voices from below', and women's voices one can hear more clearly. This article looks at the possibilities of using oral history in women and gender studies, as an experimental and creative approach to teaching and developing the undergraduate courses in women and gender studies, the approach that empowers women by giving them voices. What are the possibilities and the limitations here? The author raises this and other questions in the hope to provide food for further thought.

Гелинада ГРИНЧЕНКО

ПРЕЗЕНТАЦИЯ «ГОЛОСОВ»: РАССКАЗЧИК(И) VS ИССЛЕДОВАТЕЛЬ(И)

Одной из важнейших составляющих устноисторического исследования, наряду с подготовкой, непосредственной записью и анализом интервью, является презентация результатов проекта. В данной статье речь пойдет об основных проблемных точках соотношения «голоса» рассказчика и «голоса» исследователя при презентации результатов устноисторического исследования, а именно при представлении этого результата в виде публикации — сборника устных историй.

На сегодняшний день существует достаточно большое количество способов обнародования результатов устноисторического исследования. Это могут быть (кроме собственно книги) — различного рода выставки, документальные фильмы, радиопередачи, интернет-проекты, спектакли и т. д. Каждый из этих способов презентации имеет свою специфику, которая, главным образом, обусловлена так называемым «преимуществом восприятия»: либо видео- или аудиоинформации, и тогда мы непосредственно можем слышать и видеть рассказчика, воспринимать его «историю» во всем богатстве ее перформативного представления; либо информации, заключенной в печатном тексте, которая представляет собой результат опосредованного перевода в знаковую систему сложной и богатой полифонии интервью.

В данной статье, которая в большей степени предполагает постановку проблемы, нежели ее «комплексное» решение, я остановлюсь именно на публикациях как наиболее распространенном и, в то же время, наиболее проблематичном способе введения в публичное пространство записанных и растекстованных устных историй. В своих рассуждениях я буду опираться на принципы классификации и «жанры» устных историй, сформулированные в работе А. Портелли¹, а также на некоторые положения общетеоретического характера, изложенные в исследованиях специального раздела одной из последних капитальных хрестоматий по устной истории². Каждый из предложенных в данной статье подходов к презентации результатов устноисторического проекта, а также вопросы соотношения «голоса» рассказчика и «голоса» исследователя будут проиллюстрированы примерами изданий, которые выходили как в Украине, так и за ее пределами. Следует отметить, что в рамках данной статьи не предполагается критика или оценка степени репрезентативности тех или иных опубликован-

ных материалов, в ней планируется осветить вариативность представления результатов устноисторических исследований и, по возможности, сформулировать узловые пункты вероятной в дальнейшем дискуссии о преимуществах того или иного подхода к публикации устных интервью. Еще раз подчеркну, что предлагаемые в статье классификационные параметры и разнообразие подходов внутри каждого из них будут рассмотрены преимущественно на примере публикаций *сборников* устных историй. Монографические исследования и статьи, в которых так или иначе представлены результаты анализа устных историй, в данном случае рассматриваться не будут.

Итак, предложенные в названных выше работах известных устных историков параметры, по которым могут быть классифицированы предлагаемые к публикации или уже опубликованные результаты устноисторических проектов, включают в себя: 1) границы или пределы публикуемых нарративов рассказчиков; 2) взаимоотношение «голосов» этих рассказчиков с «голосом» исследователя; 3) ориентацию на ту или иную аудиторию читателей. Каждая из этих классификационных рамок объединяет несколько подходов к презентации результатов устноисторического проекта, и, соответственно, несколько путей решения того, каким образом в опубликованных результатах исследования представлены «голоса» рассказчиков и исследователя.

Первый параметр — границы или пределы публикуемого нарратива — касается презентации голосов непосредственных рассказчиков (тех, кого мы интервьюируем) и предполагает ответ на следующие вопросы: чьи именно «голоса» будут представленными в издании; сколько устных историй будет включать публикация; каким образом эти истории будут разбиты на части и в соответствии с каким принципом объединены вместе.

Очевидно, что решение первого вопроса — условно «чьи голоса» представлены в издании — определяется тематикой проекта, которая, в свою очередь, может быть ориентирована на изучение одной единственной истории (чаще всего — автобиографии), или нескольких устных историй преимущественно отдельного тематического характера. Несомненными тематическими приоритетами публикаций устных историй в Украине является трагедия Голодомора 1932–1933 гг. и участие украинцев во Второй мировой войне. Так, в первом корпусе работ ведущее место после первой в Украине тематической публикации устных историй «Трансформация гражданского общества. Устная история украинской крестьянской культуры 1920-х—1930-х годов»³ занимает многотомный проект Киево-могилянской академии «Украинский Холокост 1932–1933: свидетельства тех, кто выжил»⁴. Устная история Голодомора представлена также и результатами локальных и региональных научно-документальных проектов, которые предлагают читательскому вниманию масштабную картину субъективного видения катастрофы уничтожения населения голодом, который в 1932–33 гг. охватил практически все регионы советской Украины⁵. В свою очередь, тема Второй мировой войны представлена устноисторическими публикациями об участии украинцев на ее фронтах, о пребывании в плену и оккупации, в советском тылу и на принудительных работах в нацистской Германии⁶. Однако, к сожалению, далеко не все собранные методом устной истории воспоминания по этой теме в дальнейшем публикуются отдельными

сборниками, большая часть «устных историй о войне» хранится в частных архивах исследователей, общественных организаций, научных институтов и вузов. Примечательно, что в этих, равно как и в других устноисторических инициативах, государственные архивы участия практически не принимают, а собранные коллекции устных историй крайне редко пополняют их фонды.

Второй вопрос в рамках классификационного параметра границ или пределов публикуемого нарратива затрагивает проблему количества интервью, предполагаемых к публикации в рамках запланированного сборника устных историй, а также способа их упорядочивания в рамках той или иной публикации. В общем и целом способов упорядочивания устных историй может быть два: истории могут быть представленными в виде отдельных монологов, а могут быть скомпонованы в виде коллажа. И монологи, и коллажи, в свою очередь, могут быть объединены в соответствии с тематическим или хронологическим принципом, представляя при этом подборку либо схожих, типичных, либо контрастных, амбивалентных случаев. В качестве примера монологического подбора устных историй назовем два сборника, позиционирующих себя как устноисторические: «История одной фотографии. Попытка самопрезентации»⁷ и «Устная женская история. Возвращение»⁸. Так, в первом из указанных сборников, изданном сотрудниками женского центра «Наследие», собраны устные истории женщин из разных регионов Украины возрастной категории 70–90 лет, которые пережили кризисные общественно-политические ситуации в советский и переходный период. Следующий сборник, изданный в рамках деятельности этого же центра, объединил устные истории женщин, которые в годы Второй мировой войны принимали активное участие в национально-освободительном движении на территории Украины и всю жизнь оставались пылкими патриотками своей страны, активными участницами культурной и общественной жизни Украины. Следует добавить, что данные два сборника являют собой редкий случай публикации автобиографических интервью, в то время как подавляющее большинство сборников устных историй предлагают читательскому вниманию подборку тематических (проблемных, лейтмотивных) интервью.

В качестве примера подбора и публикации интервью в виде коллажа типичных случаев назовем сборник-каталог выставки «Трещина через всю жизнь. Воспоминания украинских принудительных работниц в земле Рейнланд»⁹. В этот сборник вошли истории десяти украинских женщин, в чьих жизнях глубокий след оставили годы, проведенные на принудительных работах в нацистской Германии. При всей уникальности каждого отдельного жизненного опыта рассказчиц, их собранные в сборнике истории объединяет общая, типичная для них «линия разлома»: «для многих из них после возвращения из Германии нормальной жизни в том значении, в котором ее понимали их соотечественники, больше не существовало. Бездетность, несчастливое, временами позднее замужество, одиночество в старости ожидали женщин, которые в мирной жизни на родине надеялись совсем на другое»¹⁰. В свою очередь, примером подбора интервью в виде монологических контрастных случаев можно назвать два сборника, посвященных той же самой теме — пребыванию на принудительных работах в нацистской Германии¹¹, однако, в отличие от вышеназванной публикации, скомпонованных

таким образом, чтобы дать возможность читателю познакомиться с разными, иногда диаметрально противоположными оценками и суждениями о схожем в своей основе опыте. И, наконец, примером хронологически-тематического подбора устных историй может служить уже названный выше первый в Украине сборник устных историй «Трансформация гражданского общества»¹², в котором подобранные в разделах отрывки из устных историй каждый аспект (тему) соответствующей трансформации отображают в ее динамике, «до» и «после» коллективизации.

Следующий параметр классификации предлагаемых к публикации или уже опубликованных результатов устноисторических проектов включает в себя проблему существования и взаимоотношения «голосов» рассказчиков с «голосом» исследователя. Другими словами — степень баланса между устным рассказом и собственно «историей» как результатом аргументаций, доказательств, научного анализа исследователя. Первый вопрос, возникающий в рамках данного параметра, касается репрезентации диалога между исследователем и рассказчиком в его коммуникативной и перформативной специфике. Этот вопрос — как мне кажется — не может быть разрешен путем поиска и усовершенствования нотационных систем, то есть тех или иных способов передачи в письменной (знаковой) форме устного диалога. Не является это также и вопросом качества толкования, то есть тех интерпретационных усилий, которые предпринимает исследователь в поиске оптимального стиля репрезентации состоявшегося диалога. Здесь главная проблема заключена в социальных отношениях, конституирующих устный диалог, отношениях, которые никакая книга — публикация устных интервью — отобразить не может. Это отчуждение от источника, которое является неотъемлемой частью публикуемых интервью, влечет за собой ситуацию, в которой следует говорить не о попытках репрезентации коммуникативной (тем более перформативной) ситуации интервью, а лишь о ее индексировании. Индексирования путем включения или не включения вопросов и реплик исследователя, которые направляют, стимулируют, поддерживают рассказ партнера по интервью. В качестве примера публикации «цельных» текстов устных историй, которые, за чрезвычайно редким исключением, поданы без зафиксированных вопросов и реплик интервьюера, можно назвать уже упомянутые выше публикации женского центра «Наследие», а также проект «Украинский холокост». Основная же масса опубликованных устных историй содержат вопросы и реплики исследователя, индексирование которых очень разнообразно, но общий принцип един — вопросы исследователя выделяются: курсивом, шрифтом, иными графическими способами.

Второй и, вероятно, главный вопрос, возникающий в рамках параметра соотношения «голосов» рассказчика и исследователя, касается цели (а точнее иерархии целей), которые ставит перед собой исследователь, готовящий устные интервью к публикации. Эти цели могут переплетаться, сочетаться одна с другой, но в самом общем виде их может быть три: введение в публичное пространство новой (то ли ранее запрещенной, то ли ранее не востребованной) информации; ознакомление аудитории с точкой зрения исследователя в виде представляемых результатов проведенного им анализа, где интервью служат аргументом или иллюстрацией выводов исследователя; публикация

просто интересной и неординарной в широком понимании истории или историй. В этих случаях «голос» и «власть» исследователя реализуется как в редактировании интервью (определении границ или пределов публикуемого нарратива, о которых говорилось ранее), так и в контекстуальной информации, которая предлагается в виде некоего фона или условия (background) публикуемых устных историй. Этой контекстуальной информацией могут быть: различного рода комментарии, которыми (чаще всего в виде сносок) сопровождается каждое интервью; прологи или эпилоги (вступительные или заключительные статьи) всего сборника; оформление каждой части или главы сборника текстом исследователя; публикация в сборнике соответствующих тематике устных историй иных документов и материалов, а также исследовательских статей. Следует подчеркнуть, что именно решение о количестве контекстуальной информации, которое принимает исследователь при подготовке к публикации текстов устных историй, будет, в конечном счете, определять баланс «голосов» и, главное, станет решающим моментом в вопросе о том, кого читатель воспримет «автором» сборника: рассказчиков или исследователя.

Показательным примером сбалансированной контекстуальной информации в виде комментариев к интервью и исследовательских статей, в которых предложен анализ устных историй, может служить сборник «Память о блокаде. Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества»²³. Попытка соблюдения репрезентативного равновесия между «голосами» участников публикации (рассказчиков и исследователей) была реализована путем размещения текстов интервью и исследовательских статей в разных разделах сборника с пояснением во вступлении используемой композиционной логики: «Публикация полных текстов интервью, как мы полагаем, позволяет, с одной стороны, познакомиться с тем, что рассказывают и как понимают блокаду наши респонденты, вводит в оборот новый, не использованный ранее круг источников, а с другой — дает возможность самому читателю заглянуть в мастерскую исследователей, согласившись или, наоборот, оспорив их интерпретации, представленные в этой книге»²⁴. В свою очередь, вступительные статьи к сборникам устных историй могут не только содержать информацию о проекте, в рамках которого происходили подготовка, запись и анализ устных историй, аргументировать схему построения сборника и знакомить читателя со способами представления полных текстов или отрывков интервью. Эти статьи могут быть построены по принципу «исторической справки» о проблеме, которой посвящены устные истории²⁵, или «введения в теорию и практику» устной истории как особого метода социогуманитарного исследования²⁶.

Помимо комментариев к интервью, а также прологов и эпилогов к сборникам, контекстуальной информацией как «фоном» и «условием» восприятия устных историй могут выступать соответствующие общему лейтмотиву устных историй документы и материалы, а также исследовательские тексты, обрамляющие тематически подобранные отрывки интервью. Таким примером «контекстуального обрамления» может быть назван принцип размещения отрывков из интервью в сборнике «Граница и люди. Воспоминания советских переселенцев Приладожской Карелии и Карельского перешейка»²⁷, в котором отрывки устных историй сгруппированы по темам, каждая из

которых предваряется ее обоснованием, а также краткой характеристикой отдельных сюжетов.

И, наконец, последний параметр, по которому могут быть классифицированы публикуемые результаты устноисторических проектов, предполагает ориентацию сборника на ту или иную аудиторию читателей. Иными словами, ответ на вопрос — кому рассказываются истории в данной книге. С определенной долей условности таких целевых аудиторий может быть три: та, которую принято называть «широким кругом читателей»; научное сообщество в целом; сообщество коллег — представителей той или иной дисциплины, в частности. В последних двух случаях речь, чаще всего, идет о публикациях в специальных академических журналах, в качестве примера которых можно назвать тематические, посвященные исключительно устной истории, номера журналов «Україна модерна» (№ 11, 2007) и «Схід/Захід» (№ 11–12, 2008). В них растекствованные интервью были опубликованы наряду со статьями ученых — представителей разных дисциплин, практикующих в своей исследовательской практике метод устной истории. Что касается публикаций устных историй, рассчитанных на широкий круг читателей (о них, в основном, и шла речь в этой статье), то их отбор и тематическая направленность в своем подавляющем большинстве соответствуют одному из первых лозунгов устноисторического движения. А именно: вернуть или предоставить право голоса тем людям, чей опыт и жизненные истории в советскую эпоху были забыты, непопулярны или вовсе запрещены к трансляции и вынесению в публичное пространство. При этом, однако, расширение тематического спектра записываемых рассказов, публикация не только «забытых» и «вытесненных», а просто интересных и увлекательных устных историй еще только впереди.

²³ Portelli A. Oral History as Genre//Narrative and Genre/Ed. by M. Chamberlain and P. Thompson. London; New York, 1998. Pp. 23–45.

²⁴ Handbook of Oral History/Edited by T. L. Charlton, L. E. Myers, and R. Sharpless; with the assistance of L. R. Ballard. Lanham, MD, 2006.

²⁵ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. К., 1999.

²⁶ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. I—VII/[упоряд. о. Ю. Мицик]. К., 2003–2010.

²⁷ В качестве примера см.: Голодомор 1932–1933 років на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах. Черкаси, 2007; «Столиця відчаю»: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі/Упор.: Т. Поліщук. Харків; Нью-Йорк; Львів, 2006.

²⁸ Мы победили смерть: Воспоминания харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей/Коллект. автор. Львов, 2005; По ту сторону войны/Михайлов Н., Кузьменко Н. и др. Запорожье, 2005; Невигадане: Усні історії оstarбайтерів/Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Гринченко. Харків, 2004; «То була неволя...» Спогади та листи оstarбайтерів. К., 2006; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів/Г. Гринченко (гол. ред.), І. Ястреб, О. Стасюк та ін. Харків, 2009.

⁷ *Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації/Упоряд., ред., вступ. ст. Г. І. Дацюк. К., 2007.*

⁸ *Усна жіноча історія. Повернення: Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. К., 2003.*

⁹ *Трищина через все життя: спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд: каталог до виставки. Кьольн, 2007.*

¹⁰ *Там же. С. 21.*

¹¹ *Невигадане: Усні історії остарбайтерів...; «Прошу вас мене не забувати»...*

¹² *Нолл В. Трансформація громадянського суспільства...*

¹³ *Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования/Под ред. М. В. Лоскутовой. — М., 2006.*

¹⁴ *Там же. С. 13.*

¹⁵ *Грінченко Г., Пастушенко Т. Українські остарбайтери нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація//«Прошу вас мене не забувати»... С. 9–56.*

¹⁶ *Грінченко Г. Усна історія — теорія, метод, джерело//Невигадане: Усні історії остарбайтерів... С. 10–32.*

¹⁷ *Граница и люди. Воспоминания советских переселенцев Приладожской Карелии и Карельского перешейка/[науч. ред. Е. А. Мельникова]. СПб., 2005.*

Gelinada GRINCHENKO

PRESENTING "VOICES": THE TELLER VERSUS THE RESEARCHER

The article is devoted to the questions of correlation the "voices" of the teller and researcher in published oral histories. The first question of the presentation of "voices" is concentrated on the tellers and their interviews and is connected to the decision of compiler of oral history book: who will speak in the book, how many voices will be included and how they will be broken down and put together. The second question of the presentation of "voices" concerns the relationships of the voice(s) of the teller(s) with the voice of historian, where the place and "power" of the voice of historian are realized in the editing of oral texts and in the presence of contextual information to be providing for the readers as the background to interviewers' accounts. Finally the third part of the question of the presentation of "voices" raises the problem of the audience of such type a book and the decision have to be made by the researcher: to whom his book should speak.

Усноісторичні проекти: досвід організації та проведення

Алексей ГОЛУБЕВ

УСТНАЯ ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ТУРИЗМА В ФИНЛЯДИЮ В 1950–1991 гг.

В конце 2004 г. в Петрозаводском государственном университете на базе кафедры истории стран Северной Европы был основан Центр устной истории. Географическая специфика и кафедры, и в целом Республики Карелия — региона, в котором работает коллектив Центра, — обусловили повышенный интерес к приграничной и международной проблематике в наших исследованиях. В 2006–2007 гг. сотрудниками центра был осуществлен проект по сбору воспоминаний о финской оккупации Карелии, причем наибольшее внимание уделялось повседневной жизни местного населения. В 2005–2007 гг. сотрудники центра участвовали в проекте по сбору воспоминаний североамериканских финнов — представителей большого иммиграционного потока из США и Канады в советскую Карелию в начале 1930-х гг., этнических финнов, социалистов и коммунистов по политическим взглядам. Оба проекта завершились публикацией сборников интервью и научных статей на данные темы¹.

В то же время сотрудники центра в своей исследовательской деятельности занимаются и традиционной для устной истории тематикой — взаимоотношениями власти и общества и социальной историей. Именно эти темы легли в основу двух других сборников, опубликованных Центром в 2006 и 2008 гг. Оба сборника были подготовлены в рамках гранта РГНФ «Предвоенное и послевоенное десятилетия: трансформация культуры сквозь призму повседневных адаптивных практик (БССР, КФССР)». В сборнике 2006 г. рассматривались вопросы повседневной жизни, изменения культурных практик и диалога общества с властью на примере Карелии, а в 2008 г. мы совместно с коллегами из Беларуси подготовили и опубликовали сборник интервью и исследований, рассматривающий те же вопросы, но уже в сравнительной перспективе². Таким образом, в течение 2006–2008 гг. в рамках основанной нами серии «Устная история в Карелии» вышло четыре выпуска. Эти книги в полнотекстовом формате, а также информация о нашем центре доступны в Интернете на веб-сайте нашего центра по адресу: <http://oralhist.karelia.ru>

К 2009 г. все основные проекты, в которых были задействованы сотрудники центра, были завершены, и перед нами встал вопрос о направлениях дальнейшей исследовательской работы. К этому времени у нас были определенные наработки

в области истории советского туризма в Финляндию, поскольку в ряде интервью наши респонденты рассказывали о своем опыте заграничных туристических поездок. Существенную роль в выборе данной темы сыграли наши контакты с коллегами из университетов Хельсинки и Турку, которых интересовал встречный феномен — финский туризм в СССР. Наконец, изучение советско-финляндского туризма укладывалось в оба направления, в которых мы уже имели опыт работы — исследование международной и приграничной проблематики, с одной стороны, и изучение взаимоотношений власти и общества и социальной истории, с другой.

Туристические поездки в Финляндию были, пожалуй, наиболее ярким и запоминающимся опытом межкультурных контактов, доступным жителям Карелии в советское время. Опыт столкновения с западной действительностью — капиталистической моделью экономики и потребления, совершенно иной ролью религии в обществе, иными социальными отношениями — нередко изменял отношение граждан к советской власти, заставлял их более критично относиться к советскому строю, системе управления и экономики и пр. Эти поездки, а также рассказы о них, распространявшиеся в обществе через друзей и родственников, служили одним из основных источников для создания образа Финляндии и, шире, Запада в советском обществе в обход официальной пропаганды.

В то же время история советского туризма в Финляндию — это часть истории взаимоотношений власти и общества в советский период, так как власть посредством целого ряда механизмов пыталась контролировать организацию поездок за границу, «идеологически правильный» состав их участников и поведение участников туристических поездок. Более того, посредством целого ряда культурных и идеологических практик власть также стремилась сформировать границы восприятия западных реалий, т.е. опыт, которые получали за границей советские туристы, и их последующие рассказы об этом опыте.

Таким образом, изучение истории советского туризма в Финляндию (как часть более широкого процесса — советского туризма в страны Запада) позволяет затронуть такие темы, как межкультурная коммуникация в условиях «холодной войны», формирование образа Запада в СССР, использование международного туризма советской властью для «презентации» советского строя на Западе, методы контроля над опытом и впечатлениями советских туристов, значение знания (а подчас и мифов) о Западе для критического восприятия советской действительности (особенно в 1980-х гг.) и т. д.

Методы устной истории представляются уместными для изучения истории советского туризма в Финляндию по целому ряду причин. Во-первых, многие документы, касающиеся различных аспектов заграничного туризма, находятся в секретных фондах, которые станут доступными не раньше, чем через несколько десятилетий (в качестве примера можно привести хранящиеся в архивах ФСБ РФ отчеты сотрудников КГБ, прикрепленных как к зарубежным группам, путешествующим по СССР, так и советским туристическим группам за границей). Во-вторых, многие аспекты заграничного туризма — в частности, восприятие финляндской действительности, контакты с местным населением, взаимодействие с представителями

«компетентных органов» в группе — не нашли отражения в письменных источниках или упоминались в них только вскользь. Так, например, такая многочисленная группа источников, как публиковавшиеся в советской прессе материалы советских туристов, побывавших в других странах (письма, отчеты, заметки), может использоваться, скорее, как источник для изучения контроля советской власти над общественным мнением³. В-третьих, даже имеющиеся письменные источники, как правило, отражают позицию «сверху», поскольку они создавались как документы отчетности теми или иными официальными советскими учреждениями — речь идет, в первую очередь, об отчетности «Интуриста», БММТ «Спутник» и профсоюзных организаций, связанной как с приемом иностранных туристов, так и с организацией туристических поездок советских граждан за рубеж. Наконец, не менее важным при обращении к этой теме является изучение того, как рассказы о поездках в Финляндию (а вместе с ними информация и мифы о Западе) получали хождение в советском обществе — тема, которая в письменных источниках также затрагивается лишь косвенно (как правило, в различных отчетах об общественно-политических настроениях, направляемых в местные партийные органы). В связи с последним направлением исследования советского туризма в Финляндию потенциальными респондентами являются не только бывшие туристы, но и их родственники и знакомые. Их интервьюирование позволяет изучить своеобразное информационное поле, возникавшее в результате поездок советских граждан в Финляндию, способы распространения информации о Западе, ее мифологизацию, взаимодействие с официальным дискурсом и пр.

Проект был начат летом 2009 г. силами преподавателей и студентов исторического и филологического факультетов ПетрГУ. Для сбора интервью изначально было разработано два варианта вопросника — вопросник для бывших туристов, который разбит на четыре блока (подготовка, путешествие, пребывание в Финляндии, возвращение) и содержит 35 вопросов, и вопросник для их родственников и друзей, гораздо меньший по объему (6 вопросов). Если первый вопросник предусматривает стандартное интервьюирование респондента (просьба рассказать о поездке, чтобы зафиксировать биографический рассказ, после чего работа по вопроснику — тем самым в рамках одного интервью совмещаются обе основные методики устной истории), то второй вопросник может использоваться и как анкета для сбора письменных ответов. Это связано с тем, что его объем гораздо меньше, чем объем первого вопросника, к тому же изучение информационного поля, возникшего вокруг вернувшихся из Финляндии советских туристов, требует гораздо большего числа респондентов, поскольку здесь мы имеем дело со всем обществом, а не с незначительным меньшинством, имевшим прямой опыт зарубежных поездок в Финляндию, и письменные ответы являются более удобными для обработки полученных данных. В ходе работы также было проведено предварительное изучение письменных источников по данной теме (материалов прессы и архивных фондов карельских представительств «Интуриста» и БММТ «Спутник», а также карельского обкома КПСС), чтобы получить материал для сопоставления с текстами интервью.

В ходе осуществления проекта нам также удалось найти респондентов, которые участвовали в организации советского туризма в Финляндию — руководителей групп, лиц, отвечающих за подбор групп, переводчиков, сопровождавших группы и т. д. Эта категория респондентов вызывает особый интерес, поскольку именно посредством их власть стремилась контролировать и собственно советских туристов в Финляндии, и опыт, который они получали в ходе своих поездок. Для их интервьюирования был модифицирован основной вопросник, в котором был увеличен блок вопросов, связанных с сюжетами взаимоотношения власти и туристов. С другой стороны, эти люди также были вовлечены в отношения с властью — олицетворяя ее, они все-таки не сливались с ней и, по сути дела, вели с ней определенный диалог точно так же, как и простые советские туристы, поэтому комплекс вопросов, касающихся взаимоотношений с властью, также присутствует в этом вопроснике, хоть и в несколько измененном виде. Так, например, большее внимание уделяется вопросам о работе в туристических группах представителей органов госбезопасности, поскольку данная категория респондентов (в частности, переводчики) находилась с ними в постоянном контакте, а также о различных «теневых» сторонах зарубежного туризма в СССР и советского туризма за рубежом (пьянство, контрабанда, нелегальная торговля и пр.), о чем данная группа респондентов также может рассказать более подробно и достоверно, чем рядовые туристы⁴.

Первоначальный сбор интервью осуществлялся летом и осенью 2009 г. студентами, участвующими в проекте исключительно на добровольных началах. Несмотря на то, что наш центр формально существует в структуре исторического факультета Петрозаводского университета, он не получает финансирования, что накладывает определенные ограничения на объем работы. Так, мы пока не расшифровываем интервью, ограничиваясь их резюмированием, поскольку расшифровка и редактирование интервью является для студентов трудоемкой работой, которая к тому же выведена за рамки учебного процесса. Несмотря на это, к ноябрю 2009 г. нами собрано двенадцать интервью у бывших советских туристов и четыре — у бывших финляндских туристов, которые предварительно подтверждают многих из наших гипотез, лежащих в основе этого проекта.

В частности, информация о туристических поездках, особенно опосредованная, действительно оказывается чрезвычайно мифологизированной. В ряде случаев в качестве личного опыта воспроизводятся едва ли не анекдоты, как, например, прозвучавшая в одном интервью история про даму, которая пришла в бутик и попросила подобрать наряд в тон ее перчаткам⁵, или истории о советских туристах, ухидивших на ночь с корабля, на котором путешествовала группа, в гости к местным мужчинам и возвращавшихся наутро в дорожных шубах⁶. Вырисовываются и общие мотивы в сюжетах, по которым респонденты воспроизводят опыт своих зарубежных поездок — возможно, в этом проявляется существование некой нарративной стратегии, которую респонденты заимствовали из рассказов других туристов. Сюжеты о поездке за рубеж включают обязательную предысторию о получении путевки, что было, как правило, связано с некими трудностями⁷. Подготовка к путешествию включала в себя и экономическую

сторону, неизбежно сопровождавшую туристические поездки в Финляндию. Из собранных интервью можно понять, что к 1980-м гг. в советском обществе (по крайней мере, в КАССР) на уровне повседневных практик сложилась целая система подготовки к заграничным поездкам, включавшая в себя информацию о том, что (т. е. какой именно алкоголь) нужно везти в Финляндию, как провезти через границу сверх положенной нормы и как реализовать его финнам⁸. Аналогичные практики сложились и для ввоза в СССР купленных за границей товаров — в частности, новым товарам придавался вид бывших в употреблении, чтобы снизить их рыночную стоимость и тем самым избежать уплаты таможенной пошлины на границе⁹.

Интересными оказываются и сюжеты, связанные с взаимодействием с представителями власти — как официальными, так и неофициальными (которые, как правило, ехали в группах под легендой профсоюзных работников). Однако для рассказов, хронологически относящихся к позднему советскому времени (1980-е гг.), наиболее важной оказывается все-таки память о различии в потребительской культуре СССР и Финляндии. Поездки за границу воспринимались, в первую очередь, как своего рода экономический ресурс — как возможность достать «дефицитный» товар. В этом контексте интересна совпадающая во многих интервью деталь — то, что после поездки «было приятно замечать взгляды других и понимать, что ты хорошо одет»¹⁰.

Таким образом, вопросы репрезентации советского строя — то, что было характерно для туризма периода «оттепели»¹¹ — к 1970-м гг. фактически превратились в формальность, в то время как на первый план вышел экономический аспект зарубежного туризма. В отличие от советского туриста 1950-х гг., советский турист 1980-х гг. уже не воспринимал себя как представителя «страны Советов». Как следствие, оценки, даваемые респондентами при сравнении советской и финляндской повседневности, также к 1980-м гг. стали более радикальными, вплоть до подобных: «На вопрос о том, какие впечатления были от возвращения в СССР, респондент рассмеялся, ничего не сказав»¹². И хотя многие респонденты утверждают, что туристические поездки в Финляндию не изменили их восприятие советской действительности¹³, в то же время несомненно, что огромное различие в уровне жизни в Финляндии (которая всем представлялась частью Запада, капиталистического мира) и СССР (как и других стран соцлагеря, в которых до поездки в Финляндию были многие из респондентов) оказывало влияние на общее критическое настроение по отношению к советскому строю, сложившееся к периоду перестройки. В этом отношении показательна символическая деталь, которая также повторяется в нескольких интервью — сравнение плохого уличного освещения в советских городах (Выборге, Петрозаводске, Ленинграде) с ярко освещенными финскими городами¹⁴.

Первый этап реализации нашего проекта показал и актуальность выбранной темы, и пользу методов устной истории для формирования источниковой базы для этого исследования. Собранные интервью оказались ценными источниками по социальной истории как советского, так и финляндского общества. Интервью показывают, как шли процессы формирования образа СССР в Финляндии и образа Финляндии и Запада в Советском Союзе, как реализовывалась идеологическая и экономическая функции туризма,

эволюция их взаимодействия с середины 1950-х гг. до 1991 г. Дальнейшие планы по реализации данного проекта включают расширение источниковой базы путем сбора дополнительных интервью и анкетирования, верификацию устноисторических данных с помощью архивных источников и более глубокий анализ материала.

¹ *Устная история в Карелии. Сборник научных статей и источников. Вып. 2: Североамериканские финны в Советской Карелии 1930-х гг.*/И. Р. Такала, А. В. Голубев. Петрозаводск, 2007; *Устная история в Карелии. Сборник научных статей и источников. Вып. 3: Финская оккупация Карелии (1941–1944)*//Ред. А. В. Голубев, А. Ю. Осипов. Петрозаводск, 2007.

² *Устная история в Карелии. Сборник научных статей и источников. Вып. 1/Под ред. А. В. Голубева и А. Ю. Осипова. Петрозаводск; Устная история в Карелии. Сборник научных статей и источников. Выпуск IV: Карелия и Беларусь: повседневная жизнь и культурные практики населения в 1930–1950-е гг.*/Сост. и науч. ред. И. Р. Такала, А. В. Голубев, И. Н. Романова, И. С. Маховская. Петрозаводск, 2008.

³ В этом отношении весьма показательным было сравнение интервью, взятого у одного из наших респондентов (интервью с И. И. К-вой, 9.07.2009), с заметкой о поездке в Финляндию, написанной этим же респондентом в свою заводскую газету сразу после поездки (Онежец, 1986, 21 июня). Газетная заметка была лишена, по сути дела, какой-либо фактологической составляющей, а оценки были заимствованы из господствующих дискурсов о западной жизни.

⁴ Интервью с И. М. С-щем, 24.06.2009, Петрозаводск; Интервью с Т. Т-ным, 14.09.2009, Хельсинки.

⁵ Интервью с Э. Э. Б-ким, 4.07.2009, Петрозаводск. Эти и все другие интервью, использованные в статье, хранятся в архиве Центра устной истории Петрозаводского государственного университета (РФ, г. Петрозаводск, пр. Ленина 33).

⁶ Там же.

⁷ Интервью с В. И. К-вой, 14.08.2009, Петрозаводск; Интервью с С. А. К-ным, 3.09.2009, Петрозаводск; и др.

⁸ Интервью с И. И. К-вой, 9.07.2009, Петрозаводск; Интервью с С. А. К-ным, 3.09.2009, Петрозаводск.

⁹ Интервью с С. А. К-ным, 3.09.2009, Петрозаводск.

¹⁰ Интервью с М. А. К-вой, 8.10.2009, Петрозаводск. Схожие оценки также прозвучали в нескольких других интервью.

¹¹ Советский туризм за границу как форма презентации советского строя рассматриваются в исследованиях Anne Gorsuch (Ванкувер, Канада) и А. Н. Чистикова (Санкт-Петербург, РФ): *Gorsuch A. Time Travelers: Soviet Tourism to Eastern Europe//Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism/Ed. By A. E. Gorsuch and D. P. Koenker. Ithaca, 2006.*; *Чистиков А. Н. Иностранцы туристы в Новгороде и зарубежные поездки новгородцев в 1950–1960-х годах*//Новгородика—2008. Вечерняя республика в истории России. Материалы международной научно-практической конференции. В 2-х ч. Великий Новгород, 2009. Ч. 2. С. 67–76.

¹² Полевой дневник Елены Кочетковой, приложен к интервью с Ф. Ф. К-ко, 5.08.2009, Кондопога.

¹³ Интервью с И. И. К-вой, 9.07.2009, Петрозаводск; интервью с Л. П. Т-вой, 14.07.2009, Петрозаводск; интервью с Р. М. С-ра, 24.07.2009, Петрозаводск; и др.

¹⁴ Интервью с С. Г. А-ным, 4.08.2009, Петрозаводск; Интервью с М. А. К-вой, 8.10.2009, Петрозаводск.

Alexey GOLUBEV

ORAL HISTORY OF SOVIET TOURISM TO FINLAND, 1950s — 1991

The author gives a preliminary analysis of oral history sources on Soviet tourism to Finland from the 1960s through the 1980s. Soviet tourism to the Western states proved to be an important socio-cultural phenomenon that helped the Soviet people to experience personally the Western everyday realities and was, thus, one of the channels through which the information from and about the West could penetrate the Iron Curtain. Oral history seems to be the most appropriate source to study this phenomenon, as documentary sources do not reflect this evasive process of information exchange between the West and the East. The article focuses on common points in former Soviet tourists' impressions of Finland that were revealed in the recorded interviews, as well as on established practices of tourist trips to Finland which had emerged in Soviet Karelia by the early 1980s.

с рабочими обязанностями, были запрещены, многочисленные любовные романы расцветали после освобождения, и около 4000 остарбайтеров выехали в дальнейшем в Бельгию, где вышли замуж и поселились в родных городах и селах своих мужей².

Как выглядит исследование проблемы остарбайтеров?

• Устная история.

На протяжении последнего десятилетия исследователи (военной) памяти в Советском Союзе, а также исследователи гендера интенсивно использовали методы устной истории. Устные истории считают анализ устных рассказов отдельных людей достаточным для того, чтобы изучать социальные группы. Например, они подчеркивают маргинализацию женской военной памяти в пространстве публичной военной памяти, что вызвало к жизни исследования, вдохновленные феминизмом второй волны и основанные на интервью с женщинами (и в меньшей мере с мужчинами) об их личных воспоминаниях о войне, которые в свою очередь сделали видимыми в публичном пространстве воспоминания, бывшие ранее приватными. В последние годы происходило взаимодействие между новыми результатами этих исследований и инициативами немецкого и австрийского государств и организаций гражданского общества по коммеморации истории советских принудительных рабочих, в том числе остарбайтеров. Таким образом, было воздвигнуто все больше монументов и мемориалов³. Эти тенденции повлияли на воспоминания советских принудительных рабочих, интегрируясь в публичную военную память по обе стороны «железного занавеса».

• Постановка проблемы: включенное наблюдение?

Во время как антропологи указывают на важность формирования группы, в которой люди, мыслящие подобным образом, преобразуют свои личные воспоминания в групповую память и в групповое взаимодействие для конкурентноспособности и приспособления этой групповой памяти, большинство исследователей памяти до сегодня не интересовались этим. Однако, Харальд Вельцер и его коллеги из Центра междисциплинарных исследований памяти в Эссене недавно обратили внимание на борьбу внутри семейной памяти. Они интервьюировали не только отдельных членов семей, но также и организовывали семейные дискуссии, благодаря которым стало возможным установить, кто из членов семьи руководит конструированием семейной памяти⁴.

Следуя за Вельцером и Ленц, я исследовала, как бывшие остарбайтерки объединяются в группы, то есть в организации иммигрантов, и как они конструируют нарративы о военной памяти внутри этих групп. Поэтому я приняла участие в представлениях (performances) группы иммигранток-остарбайтерок. Метод включенного наблюдения редко используется в исторической науке, потому что историки считают самоочевидным, что они занимаются именно прошлым. Однако, этот метод — обычное явление среди антропологов, которые считают, что работать с прошлым можно и через настоящее — через воспоминания, благодаря которым участие в групповой памяти может выявить практики представлений (performances), используемые в прошлом⁵.

Махтельд ВЕНКЕН

**ВКЛЮЧЕННОЕ НАБЛЮДЕНИЕ И/ИЛИ ИНТЕРВЬЮ?
СОБИРАНИЕ КОЛЛЕКТИВНЫХ И/ИЛИ ЛИЧНЫХ ВОСПОМИНАНИЙ?
CASE-STUDY В БЕЛЬГИИ**

*Тем, кто не нашел слов для рассказа
о своем военном опыте*

Эта статья посвящена тому, как я собирала и и анализировала нарративы о военной памяти бывших остарбайтеров в Бельгии для моей диссертации. Моя цель — понять, может ли используемый мной метод быть полезным для других исследований касательно остарбайтеров. Мой подход — это этнографические полевые исследования. Индуктивная полевая работа (inductive fieldwork), среди прочего, позволяет как проводить интервью, так и вести включенное наблюдение во время собраний. Комбинация двух подходов позволяет раскрыть то, какой военный опыт с большей легкостью вербально или невербально презентуется в группе, а к какому опыту легче прикоснуться во время интервью (вербально или невербально). После методологического вступления я представлю два примера, показывающих, как включенное наблюдение приобретает дополнительную ценность для исследования проблемы остарбайтеров.

Этот метод является интересным по нескольким причинам. Во-первых, исследование истории остарбайтеров до сегодня концентрировалось только на бывшем Советском Союзе и не касалось тех, кто выехал в третьи страны, как-то в Бельгию. Во-вторых, существующие исследования ориентировались на интервьюирование отдельных лиц, поскольку организаций бывших остарбайтеров в Советском Союзе не существовало¹. В Бельгии, однако, существовали формализованные организации иммигрантов-остарбайтеров. В-третьих, существующие исследования сосредоточены в основном на том, что люди говорили, а не на том, чего они не говорили.

Как остарбайтерки оказались в Бельгии?

Остарбайтерки — молодые советские женщины украинского, русского, или белорусского происхождения, которые после немецкого нападения на Советский Союз 22 июня 1941 г. были депортированы в нацистскую Германию для принудительных работ. Во время работы молодые женщины знакомились с депортированными с Западной Европы добровольными рабочими или военнопленными. Хотя любые контакты, кроме связанных

Мой метод

Моя диссертация содержит анализ 13 глубинных интервью с бывшими остарбайтерками. Для меня было сложно найти контакт с потенциальными респондентами, и даже когда мне удалось получить согласие на интервью, мои собеседники часто испытывали подозрительность, рассказывали неохотно или же не хотели рекомендовать мне своих приятельниц (бывших остарбайтерок) в качестве следующих респонденток. В результате я решила работать с помощью приближенных лиц (infiltrants), то есть друзей бывших остарбайтерок, которые могли представить меня или даже присутствовать на интервью. Один случай, когда эти приближенные люди задавали вопросы своим подругам в моем присутствии, открыл для меня возможность получить наиболее глубокие данные.

Мои отношения с бывшими остарбайтерками улучшились, когда я познакомилась с руководителем хора Союза советских граждан (Антверпен). Она представила меня на еженедельном собрании в этой организации иммигрантов, где я почувствовала, что вполне возможно преодолеть подозрение и молчание, которые доминировали в интервью, проводимых мной до того. Следующие полгода я регулярно участвовала в мероприятиях организации и 11 раз участвовала в репетициях хора. Во время этих собраний я также пела вместе с ними и записала их выступление на рождественской ярмарке в Антверпене. В конце я интервьюировала трех членов антверпенской организации по их просьбе.

«Маша наша»

В организации иммигрантов, которую я часто посещала, я стала известна как «девушка», которая говорит на «нашем языке» и любит музыку. Слова «исследователь» и «университет» не упоминались. Даже мое имя должно было измениться. «Махтельд» звучит слишком по-фламандски, трудно произносится и также мало вписывается в контекст собраний, которые в основном велись на русском и украинском. Так что я стала «Машей», а через несколько недель даже «Машей нашей», с изменяемым притяжательным местоимением, которое ставится после существительного, чтобы подчеркнуть близость. Таким же образом члены организации не хотели, чтобы я их называла (выдумаем тут пример) «мисс Ивановна Янссенс», а представлялись мне, например, «бабушка Лена», «бабушка Таня» и т. д. Тот факт, что моя родная бабушка (которая не является бывшей остарбайтеркой) также живет в Антверпене, усилило наши отношения как отношения между «бабушками» и «внучкой».

Информация об организации иммигрантов

Бывшие остарбайтерки в Бельгии объединены в большую формализованную организацию («Союз советских патриотов», с 1953 г. — «Союз советских граждан») ⁶. Советская власть тщательно предупреждала появление голосов, противоречащих советскому официальному нарративу о военной памяти, и преуспела в этом внутри страны ⁷. Однако, бывшие остарбайтерки в Бельгии представляли дополнительную опасность. Конструирование их собственных нарративов о военной памяти было куда сложнее устранить, и во время путешествий в Советский Союз эти возможные контрнарративы

могли распространяться в советском обществе. Поэтому посольство СССР контролировало работу Союза советских патриотов, и его члены знали о необходимости быть лояльными, поскольку это могло повлиять на получение визы в советском посольстве. Лояльность членов союза сделала невозможной открытую критику навязывания официального советского нарратива о военной памяти.

Два примера: молчание во включенном наблюдении и в интервью• Пример 1: «Ленин/Нинель» ⁸

На собрании союза 19 февраля 2007 г. Венди (бывшая остарбайтерка, все имена вымышленные) угощала своих подруг пирогом в честь ее 86-летия. Пробуя вкусный вишнево-яблочный пирог и шоколадные пирожные, подруги поздравляли Венди. Например, Ленни спросила Венди, как она привыкает к пребыванию на пенсии, так как ей только недавно исполнилось 68 лет. Остальные захихикали и немедленно подхватили шутку. Келли пожаловалась, что у нее еще вся карьера впереди, так как ей только 28 лет. «Да, да, — ответила Венди, — ты всегда была ребенком». Ее комментарий вызвал взрыв эмоций, и они немедленно начали выяснять, кто из них ребенок, и кто является старшим среди них. Веселая беседа вспыхивала снова, и присутствующие говорили друг другу, на сколько лет они выглядят, а потом с восторгом выкрикивали: «мне 38!», «мне 48!», а потом пространно комментировали разницу между прикидками и реальностью. Но Бекки не принимала участия в веселье. Она сидела молча в углу стола, через какое-то время встала и вышла в ванную.

Келли, которая в тот день сидела рядом со мной, наклонилась ко мне и прошептала: «Снова то же самое! Она никогда не говорит, сколько ей лет. Однажды она сказала, что она 1926 г. рождения, но, может быть...» Растерянный взгляд Ленни с другого конца стола заставил Келли замолчать. Ее слова напомнили мне то, о чем в конце беседы мне рассказала другая остарбайтерка, которую я интервьюировала до того. Мы уже собирались заканчивать, когда присутствующая на интервью подруга Сенди сказала: «Ты не сказала ей [мне — М. В.], сколько тебе лет». «О, да, — ответила Сенди, — я родилась 24 марта 1926 года». Потом она немного помолчала и добавила: «Для бельгийцев». В действительности она родилась на год позже, но поскольку бельгийский закон после Второй мировой войны не разрешал женщинам младше 18 лет оставаться в стране, «кто-то» «помог» ей исправить даты рождения в ее документах ⁹. Возможно, то же самое случилось и с Бекки. Для «бельгийцев», очевидно, она говорила, что родилась в 1926 г., что подтверждалось ее бельгийскими документами. Среди ее друзей с подобным военным и эмигрантским опытом, однако, такую неточность трудно было оправдать, и она могла решить, что оставаться безмолвной — это лучшая стратегия.

Когда Ленни встала, чтобы взять второй кусок пирога, Келли решила, что есть повод посплетничать о ней. Келли явно была раздосадована взглядом Ленни: «Она не хочет, чтобы я говорила об этом, потому что у кое-кого [у Ленни. — М. В.] тоже есть свой пункт». «Она живет сейчас не со вторым, а с третьим мужем. Она была замужем до Германии и имела ребенка, но потом никогда ничего не слышала о них». Келли успела

высказать свой комментарий за те секунды, пока Ленни была за пределами слышимости. Когда Ленни вернулась, пирог снова стал главной темой разговора.

Сплетня не всегда содержит правду, и на самом деле даже редко содержит правду. Но, как утверждает Алессандро Портелли, даже «неправильные утверждения являются психологически истинными, и эта истина может быть такой же важной, как и фактически правдивые рассказы»²⁰. Сплетня выявляет, что реальность не является такой простой, как кажется на первый взгляд. В этом случае мы видим, как самая простая базовая информация о человеке, которую можно получить, то есть дата рождения и число детей, может отличаться в разных контекстах. Независимо от правдивости слов Келли, она дала мне знать о завесах тайны, которые покрывают прошлое по крайней мере двух членов ССГ.

Иногда я могла приоткрыть такую завесу не через сплетни, а через сопоставление материалов. Одна из представительниц ССГ, например, представилась мне как «бабушка Нелли», что для меня звучало странно среди женщин по имени Аня, Таня, Надя, Оля и, конечно, Маша. Нелли — это ни русское, ни украинское имя, но оно встречается в Бельгии. Читая бюллетень союза «Советский патриот», я наткнулась на «Нелли». При рождении ей было дано имя «Нинель», а не «Нелли»²¹. Нинель — это обратное прочтение слова «Ленин», и это было популярное имя для девочек в Советском Союзе несколько лет после смерти Ленина в 1924 г. В бюллетене организации, читаемом другими членами, Нинель была Нинелью. Однако, для меня Нинель хотела быть Нелли. Во время собраний, на которые я приходила, все знали, что Нинель зовут именно так, и никто не считал нужным объяснять мне их использование не-славянского имени, они молча принимали желание этой женщины называться «Нелли», поскольку все в моем присутствии обращались к ней как к Нелли. «Махтельд» звучало слишком по-фламандски и должно было быть заменено на «Машу», но «Нелли» должно было оставаться как есть. Возможно, с постоянным шлейфом Нинели было слишком неприятно жить среди бельгийцев.

19 февраля 2007 г. нас было 13, и базовая фактическая информация, которую я смогла собрать у трех человек (или больше), была по меньшей мере очень сомнительной. Упоминание этих фактических данных в таблице в конце моей диссертации могло бы означать безуспешное заполнение замалчиваемых воспоминаний. Целью моей работы, однако, было представить замалчиваемое как таковое и оставить его как есть²².

• Пример 2: коллаборационизм

Теперь я опишу сцену, которая иллюстрирует нарративную преграду, которую контролируемый советским посольством бюллетень пытался наложить на членов ССГ: с кем бывшие остарбайтерки приехали в Бельгию. Во время собрания членов союза 6 ноября 2006 г. его лидером были переданы поздравления от Кимберлей — представительницы союза, живущей в отдаленном месте, которая только лишь получала информацию о мероприятиях организации благодаря визитам ее руководителя. Привет от Кимберлей был воспринят не всеми членами, так как некоторые из них начали смотреть вниз на стол, обмениваться многозначительными взглядами или внезапно комментировать вкус чая. Я не знала, что происходит, пока Венди не произнесла эмоциональную речь для меня после того, как все ушли. Мой диктофон все еще был включен.

О Кенни [муж Кимберлей — М. В.] и Кимберлей [псевдонимы — М. В.]

Никто не должен нам говорить
Потому что здесь, в группе, я,
я и мой муж
часто слышали
что «очень черный» [«черный» — обозначение коллаборационизма — М. В.] они говорят
о Кенни
и это неправда!
неправда
мой муж знает Кенни с шести лет
они вместе ходили в школу
они вместе были вне школы
но Кенни пришлось уйти и работать с 14 лет
почему?
потому что мать была одна с тремя мальчиками
и его самый старший брат работал печатником на Черч Стрит
и Кенни должен был уйти и работать с 14 лет
а его брат сначала бросил его
на самую тяжелую работу
они просто были мальчиками на побегушках
и во время войны мой муж и Кенни работали на той же фабрике
оба в Германии на протяжении трех лет
или даже 4-х лет?
потому что мой муж до того на протяжении года был заключен во Франции²³

Венди взорвалась гневом против слухов, циркулирующих среди членов союза о деятельности Кенни, мужа Кимберлей, во время войны, о деятельности, которая, как считалось, не должна была открыто обсуждаться, как показывает поведение присутствующих (взгляд в стол, обмен многозначительными взглядами, пробование чая). Венди подумала, что я интерпретировала это умолчание как признание Кенни коллаборантом («черным»), и хотела изменить это мнение, которое, как она думала, у меня сложилось, и защищала Кенни («неправда», повторенное дважды). Муж Венди очень хорошо знал Кенни, они вместе учились в начальной школе («вместе» повторено дважды). Поскольку его мать была вдовой, сказала Венди, Кенни рано бросил учиться и должен был «идти и работать» (также дважды). Он присоединился к своему старшему брату, но тот «бросил его». Венди изображает Кенни пассивным; не он, а его семья решила, что он должен делать.

На протяжении войны, продолжает Венди, ее муж и Кенни снова долгое время были вместе. Она повторила слово «вместе», как бы говоря, что ее муж прекрасно знает, что Кенни делал в Германии. Но касательно точного периода времени она не была уверена («на протяжении трех лет или даже четырех лет?»). В любом случае, ее муж отправился в Германию после пленения во Франции («был заключен»). Важно внимательнее посмотреть на временные рамки рассказа Венди. Примерно три года, проведенные во Франции,

должны означать, что Кенни уехал в Германию после октября 1942 г., когда в Бельгии была введена мобилизация. Это значит, что бельгийцев заставляли ехать на работу в Германию. Итак, Кенни наверняка был трудообязанным, а не добровольным рабочим. В этом случае инсинуации о коллаборационизме тех людей, которые не были в Германии долго, выглядят скорее странно. Однако, позднее Венди упоминает, что это могло быть также и 4 года. Бельгийцы, которые отправились на работу в Германию до октября 1942 г., после войны считались добровольцами, если они не могли предъявить доказательства принудительного рабства¹⁴. Венди защищает своего собственного мужа, доказывая, что до отправки в Германию он был не добровольным рабочим, а военнопленным во Франции¹⁵. Но Кенни мог быть [добровольцем], непрямо отметила она. Однако, если это было так, это не был его выбор. Он был очень (и здесь ее описание превращается в аргументацию) молод, беден и следовал решениям, которые принимали другие члены его семьи. Эти аргументы соотносятся с тем, как добровольных рабочих изображали во Фландрии в послевоенные годы; многие из них добровольно подписались за выезд, так как они были голодны и не очень хорошо разбирались, и так как были молоды¹⁶. Поэтому Венди, похоже, хотела сказать, что другие члены ССГ не должны осуждать Кенни как коллаборациониста. Поскольку я не смогла найти дело Кенни в Бельгийском архиве жертв войны, я не могу сказать, сотрудничал ли он с нацистами или нет.

Для цели этого исследования такой вопрос является менее интересным, чем тот способ придания значения военному опыту Кенни (или тому, что они приписывают этому опыту). Как показывает поведение некоторых членов, этот опыт стал важным фактором социального разъединения членов группы. Они смогли найти нечто общее, так как у них общий военный опыт, но у их мужей этот опыт различен. Большинство мужей остарбайтерок были добровольными рабочими. И включенное наблюдение учит нас, что их военный опыт не был публично признан. Члены ССГ связывают его с коллаборационизмом — словом, табуированным в официальном советском нарративе о военной памяти. В бюллетене ССГ мужа вообще отсутствовали. У читателя бюллетеня создается впечатление, как будто бы представительницы ССГ не были замужем вообще.

Заклучение

Сочетание анализа интервью и включенного наблюдения позволило вывести на поверхность общий, но замалчиваемый военный опыт, который тем не менее был центральным для групповых собраний бывших остарбайтерок в Бельгии.

Перевод с английского *Ирины Склокиной*

¹ *Fürst J.* A final reply//Europe-Asia Studies. Vol. 56. № 2. P. 314; *Kuromiya H.* Re-examining Opposition under Stalin: Further Thoughts//Europe-Asia Studies. 2004. № 2. Pp. 309–314.

² *Venken M.* Polish Liberators and Ostarbeiterinnen in Belgium During the Cold War: Mixed Marriages and the Differences for Immigrant Men and Women//Gender, Migration and the Public Sphere/Ed. by M. Schrover and E. Yeo. London, 2010. Pp. 54–75.

³ *Schönfeld M.* Von der Abwesenheit der Opfer zu einer später Erinnerung. Denkmale für Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter in Berlin//Zwangsarbeit in Berlin 1938–1945/Ed. by H. Bräutigam, D. Fürstenberg, and B. Roder. Berlin, 2003. Pp. 281–308.

⁴ *Welzer H., Lenz C.* Opa in Europa. Erste Befunde einer Vergleichenden Tradierungsforschung //Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis/Ed. by H. Welzer. Frankfurt am Main, 2007.

⁵ *Ballinger P.* History in Exile. Memory and Identity at the borders of the Balkans. Princeton and Oxford, 2002; *Meire J.* De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper. Tielt, 2003; *Smith A. L.* Colonial memory and postcolonial Europe Maltese settlers in Algeria and France. Bloomington, 2006.

⁶ *Belgian Monitor.* 20.1.1945 annex 90; 9.3.1946, № 592; 31.10.1953, № 2856; 17.1.1963, № 275.

⁷ *Tumarkin N.* The Living & The Dead. The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. New York, 1994; *Merridale C.* Ivan's War, the Red Army 1939–1945. London, 2005.

⁸ Основан на заметках, сделанных мною в поезде из Антверпена в Лювен сразу же после включенного наблюдения за собранием 19.02.2007.

⁹ P 41: Интервью с Сэнди 14.02.2006, заметки.

¹⁰ *Portelli A.* What Makes Oral History Different?//The Oral History Reader/Ed. by R. Perks and A. Thomson. London, 1998. P. 68.

¹¹ *Советский патриот.* Орган Центрального правления Союза советских граждан в Бельгии. Le Patriote Soviétique. Revue Bimensuelle de l'Union des citoyens soviétiques en Belgique. 26/516 (1971. № 4). С. 21–22.

¹² *Hirsch M.* Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory. Cambridge, Mass., London, 1997. P. 244.

¹³ P 25: Интервью с Венди 6.11.2006 (79:101).

¹⁴ Бельгийская федеральная правительственная служба безопасности, Архивное отделение — «Общие военные жертвы» (личные дела).

¹⁵ *Lagrou P.* The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965. Cambridge, 2000. P. 5.

¹⁶ P 24: Интервью с Келли 7.02.2007 (258:288); P 30: Интервью с Аmandой 18.07.2006 (460:467).

Machteld VENKEN

PARTICIPANT OBSERVATION AND/OR INTERVIEWS?
GATHERING COLLECTIVE AND/OR PERSONAL MEMORIES?
A CASE-STUDY FROM BELGIUM

Ostarbeiterinnen were Soviet young women of Ukrainian, Russian or Belarusian decent, who, after the German invasion of the Soviet Union on 22 June 1941, were deported to Nazi Germany to do forced labour. While at work, the young women met Western European deported workers, volunteers and prisoners of war. Although off duty any contact between them was prohibited, numerous love affairs flourished and after

the liberation, about 4,000 of them chose to migrate further to Belgium, were wed and settled in their husbands' home towns or villages. Because of the difficulty of their war experiences, many of them in their post war life kept silent. However, these experiences came to the surface by means of gestures and slips of the tongue.

The contribution shows how I gathered and analysed narratives on war memory of former Ostarbeiterinnen in Belgium for my PhD dissertation. Its aim is to portray whether the method I followed can contribute to other research on Ostarbeiterinnen. I used an ethnographical fieldwork approach. Inductive fieldwork, among others, allows to do interviews as well as to do participant observation during gatherings. The combination of both approaches enables to highlight which war experiences are more easily verbally or non-verbally presented in group, and which ones are more easily, verbally or non-verbally, touched upon during individual interviews. One of the results I will present, for instance, goes into a shared but silenced war experience which nevertheless stood central during group gatherings of former Ostarbeiterinnen in Belgium.

This research question is interesting for many reasons. First, research on Ostarbeiterinnen up till now concentrated on the former Soviet Union, not on Ostarbeiterinnen who migrated to third countries, such as to Belgium. Second, former research focused on interviews with individuals, as the former Ostarbeiterinnen in the Soviet Union were not allowed to gather. In Belgium, however, formal immigrant organisations of Ostarbeiterinnen existed. Third, the analysis of former researchers mainly focused on what people said, not on what they did not say.

Виктория КУДЕЛЯ-СВЕНТЕК

**У КАЖДОГО СВОЙ КАЗАХСТАН...
По материалам проекта «Z ziemi kazachskiej do Polski»,
посвященного коллективной памяти репатриантов
из Казахстана в Польшу**

Если помнить выгодно, никто забыт не будет
Б. Дизраэли

Воспоминания казахстанских поляков — источник невообразимо любопытный для современной польской гуманитаристики, и не только. В советское время память этой группы значительным образом отличалась от официального дискурса. Но гораздо любопытнее тот факт, что современным польским обществом ей отведена аналогичная роль. Такое положение вещей связано с отличием национального самосознания этнических поляков от исконно польского, неготовностью современного польского общества к сопоставлению своего исторического опыта с опытом новых соотечественников и взаимным нежеланием выработать гармоничные общественные взаимоотношения между ними.

Задача данной статьи — представить проблему социальной адаптации репатриантов из Казахстана посредством пояснения отличий коллективной памяти обеих групп в контексте авторского устноисторического исследования, проведенного в 2006–2008 гг.

Для начала следует напомнить, каким образом в прошлом веке сформировалась польская диаспора Казахстана. Известно, что в 1930-е и 1940-е гг. советским правительством был произведен ряд депортаций представителей польской национальности с территории современной Украины. На сегодняшний день историческая наука условно делит поляков-спецпоселенцев на две категории. К первой относятся поляки, населявшие в 1936 г. приграничные районы УССР. Ко второй — так называемые «бывшие польские граждане», сосланные во время Второй мировой войны с территории сегодняшних Львовской, Тернопольской и Ивано-Франковской областей. Представители последней группы, будучи до войны польскими подданными, получили возможность вернуться на родину в послевоенный период или же во время «оттепели»¹. Именно их опыт депортации был неоднократно и достаточно глубоко осмыслен польской научной

литературой и публицистикой², а также послужил основой мифологизации образа польского ссыльного в литературе, культуре, а отчасти и в историографии.

Представители первой группы, будучи советскими подданными, воспользоваться правом репатриации на тот момент не могли. Такую возможность дало им, а чаще их потомкам, польское правительство начиная с 1997 г., приняв закон о репатриации граждан польского происхождения из стран бывшего СССР³. До этого времени поддерживать связь с исторической родиной ни на правительственном, ни на гражданском уровне возможности у них практически не было. Поэтому, переехав в Польшу, они оказались не готовы к новым жизненным обстоятельствам. Процесс адаптации был продолжительным и болезненным в особенности для представителей старшего поколения. Мифическая страна Польша из семейной легенды имела мало общего с реальной страной, в которой им предстояло жить. Кроме того, и местные поляки оказались не готовы к принятию репатриантов, что значительным образом повлияло на степень социальной адаптации последних. Образ польского ссыльного, воспетый родной литературой, был так непохож на русскоязычного репатрианта из Казахстана. Более того, граждане Польши во вновь приобретенных соотечественниках видят людей с иным личным опытом, с другим менталитетом и со слабым знанием языка⁴. В обоих случаях ожидания разбились о действительность, и идеал сменился разочарованием, приведя к переосмыслению личной национальной самоидентификации казахстанских поляков и отношения к ним в Польше⁵.

Первое мое знакомство с краковскими репатриантами, проживающими в Доме социальной помощи «Под Дубами» (ориг. *Dom Pomocy Społecznej "Pod Dębami" w Krakowie*), состоялось случайно в 2006 г. На тот момент многие из героев проекта проживали в Польше уже несколько лет. Местная педагог, желая как-то скрасить старость своих подопечных, искала себе в помощь волонтеров. Обитатели дома — представители первого поколения депортированных из Казахстана — одинокие люди, приехавшие в Польшу не за хлебом, а для того, чтобы провести на исторической родине закат жизни. Однако процесс адаптации в новой социальной среде оказался для них не менее болезненным, чем для других групп мигрантов.

Идея проекта появилась сразу, и, надо сказать, по нескольким причинам. Не написать о них я не могу, т. к. они крайне важны для дальнейшего анализа. Во-первых, как исследователю мне было интересно общаться с людьми, балансирующими между столькими культурами, с таким богатым жизненным опытом. Во-вторых, как человеку, мне хотелось поддержать их в трудной ситуации, дать возможность поговорить на привычном языке и вернуть радость общения. Мне также хотелось, чтобы мои польские студенты получили возможность встретиться с «русским» не из анекдотов, задуматься над общественными стереотипами, помочь пожилому человеку в его ежедневных трудностях.

В результате в 2006–2008 гг. группа студентов Ягеллонского университета под моим руководством записывала воспоминания репатриантов, принадлежащих к первому поколению жертв сталинских репрессий против национальных меньшинств. Нашей основной целью был поиск ответа на вопрос: кто они, поляки из Казахстана, эмигрировавшие на историческую родину, и что послужило причиной переезда в Польшу?

Идею проекта идеально подчеркивало название: "Z ziemi kazachskiej do Polski..." («Из казахской земли в Польшу...»). Парафразой одной из строк польского гимна (в ориг. «[...] Z ziemi włoskiej do Polski [...]» — «[...] из итальянской земли в Польшу [...]») нам хотелось подчеркнуть связь современных репатриантов с исторической родиной. Более того, мне казалось, что посредством встреч со студентами и во время работы над книгой они почувствуют себя вновь нужными польскому обществу.

Одна судьба — две памяти

В польском историческом сознании слово «сибиряк» (пол. *Sybirak*), написанное с прописной буквы, означает не коренного жителя Сибири, а именно принудительно-ссылного, и занимает особое место⁶. «Сибиряками» принято называть всех сосланных поляков независимо от исторических обстоятельств и фактического места ссылки. Барский конфедерат, подхорунжий-востанец 1831 г., ветеран Январского восстания, львовская генеральша с детьми, сосланная в 1940 г., — все они «сибиряки». Из их индивидуального (личного) жизненного опыта посредством художественной литературы и кинофильмов, используемыми исторической политикой, был соткан общественный стереотип «кресовяка-сибиряка». Родившийся где-нибудь под Львовом, непременно интеллигент, говорящий с заметным акцентом — свидетельством жизни вдали от родины, глубоко верующий католик, переживший многое за годы скитаний по далекой Сибири или казахских степях, лишь спустя годы он сумел вернуться на родину, создал или вступил в региональное товарищество «сибиряков» и написал трогательные воспоминания, опубликованные скромным тиражом за свой счет. Такой концепт «сибиряка» стал неотъемлемой составной польской национальной мартирологии, и употребляемый рядом с концептом «кресы», призван подчеркивать трагедию польского народа на восток от Буга. Что характерно, о других поляках, сосланных в Казахстан с территории современной Украины в 1930-е — 1940-е гг., известно немного. А поскольку современные репатрианты — это в основном потомки репрессированных в 1936 г. представителей польского национального меньшинства в УССР, то существующие до сих пор понятия к ним применяются с трудом или с большими огорками.

Казахстанские поляки культивируют особый вид национального самосознания, в значительной степени отличающийся от исконно польского, что обусловлено прошлым группы. Потомки спецпоселенцев сберегли память о пережитых их предками репрессиях и создали свой сказочный образ исторической родины, самой важной составляющей которого является возможность свободно исповедовать католицизм. Будучи оторванными от польской культуры, не привязаны они и к польскому канону национальной памяти. В их самосознании доминируют те элементы, которые исключительно для них как группы свидетельствуют о принадлежности к польской национальной культуре: иконы, привезенные за собой в ссылку, письма от родных и близких из Польши, полученные в тайне ото всех, вырезки из польской прессы и т. д.⁷ Таким образом желание сберечь свою самобытность на фоне многонационального казахского общества, подпитанное памятью о репрессиях (в особенности по национальному и религиозному

принципу) позволило им создать глубокую психологическую привязанность к исторической родине⁸.

Таким образом представители исследуемой группы до переезда в Польшу воспитывались в польских семьях, где познакомились с традициями, культурой и религией предков и откуда вынесли убежденность в своей принадлежности к польскому народу. Кроме того, они были связаны с Казахстаном, но не в государственном плане, со своими малыми родинками: городами и деревнями, в которых жили. Здесь все было знакомо, всех объединял жизненный опыт. Переезд в Польшу был мотивирован отчасти желанием улучшить уровень жизни своих детей, а отчасти желанием дать им возможность сохранить национальную самобытность, воссоединиться с религией и культурой исторической родины⁹. Как ни парадоксально, основной их проблемой стала социальная и культурная адаптация. Современное польское общество оказалось не готовым к переменам такого рода. В польском языке, к примеру, до сих пор не найдено адекватное понятие, которым можно было бы описать место репатриантов в обществе. Частым его субститутом является слово «русский», имеющее в польском языке и культуре исключительно негативные коннотации¹⁰. В большинстве своем репатрианты поляками так и воспринимаются.

Однако следует отметить, что ввиду неоднозначности самоидентификации, своеобразия исторического опыта новой социальной группы, ее появление привлекло огромный интерес исследователей, пользующихся методами устной истории¹¹. На первых порах ажиотаж был настолько сильным, что о них было снято несколько документальных фильмов, издательства охотно печатали их воспоминания, журналисты считали своим долгом написать статью, подчеркивающую трагичность их судеб. Но со временем польские масс-медиа стали говорить о репатриантах не в слезно-жалостливом тоне, а в неприятно-социальном, т. е. образ «несчастливого сибиряка», бытующий в польской коллективной памяти, с трудом сопоставлялся с реальными репатриантами¹².

Дело в том, что свой автобиографический нарратив «сибиряки», как правило, конструируют вокруг траектории депортации. Описывая ссылку, они подчеркивают прежде всего личную драму, представляя свою историю в более широком контексте советско-польских отношений. При этом они редко пишут в своих воспоминаниях о переселенных из УССР поляках¹³. Казалось бы, их должны были объединить религия, культура и опыт спецпоселения, но в большинстве случаев они относились к переселенным из Украины полякам так же, как и к другим ссыльным. Обрекая их на историческое забвение, они тем самым на долгое время укрепили в польском национальном самосознании нереальный, анахронический, надуманный образ казахстанских поляков¹⁴, позволивший современному общественному дискурсу характеризовать эту группу как не имевших возможности репатрироваться «сибиряков», т. е. все еще преследуемую группу, безгранично привязанную к религии и культуре предков и однозначно негативно относящуюся к коммунистической системе. В то же время встреча с «сибиряками» глубоко врезалась в память казахстанских поляков; и именно в Польшу, страну из их рассказов, казахстанские поляки хотели приехать навсегда¹⁵. Поэтому негативное отношение к ним

современных местных поляков после переезда в Польшу оказалось для них более травматичным, нежели для других эмигрантов.

Со временем изменился и характер научной дискуссии в польской гуманитаристике относительно вопроса современной репатриации и репатриантов. Если в середине 1990-х гг. польских исследователей волновала проблема адаптации этой социальной группы, то спустя десять лет основным предметом споров оказалось применение самого понятия репатриации по отношению к ней¹⁶. Вместе с тем, исследователей данной проблематики продолжает разделять неоднозначность подхода к оценке национальной самоидентификации казахстанских поляков. Значительная часть специалистов склонна относиться к ним как к «забытым полякам»¹⁷. В их работах, на мой взгляд, прослеживается процесс унификации личных воспоминаний казахстанских поляков, ведущий неизбежно к постепенному слиянию их с нарративами «сибиряков». Таким образом, процесс, который не происходил во время фактической ссылки, происходит на уровне воспоминаний. Зачастую это достигается путем замалчивания степени ассимиляции данной группы уже во время проживания в Украине¹⁸ и подчеркнутой демонстрации схожести пережитого ними личного опыта ссылки и репрессий другого рода¹⁹. Для остальных эти поляки представляют научный интерес именно из-за специфики их исторической памяти и амбивалентности их идентификации с Польшей²⁰. Основной целью такого рода проектов является развеивание мифа о существовании поляков в Казахстане. Такой подход оказывается менее щадящим для самих исследуемых репатриантов, т. е. среди них до сих пор можно встретить людей, искренне убежденных в том, что они являются поляками.

Не будучи непосредственными участниками научной дискуссии о своей национальной принадлежности, репатрианты продолжают чувствовать себя непонятыми и все больше предпочитают делиться личными переживаниями лишь «со своими». Внешний мир остается для них по-прежнему чужим и далеким, а посему не так охотно они принимают участие в проектах, нацеленных на изучение их национальной самоидентификации²¹.

Искусство диалога

Именно так называет устную историю Алессандро Портели, и с ним нельзя не согласиться²². Встреча двух таких разных людей, необыкновенных собеседников — исследователя и рассказчика — навсегда оставляет след в их памяти. Проект предполагал создание реального диалога между его участниками, а студентам предстояло задуматься над историческим прошлым их народа. Героям же проекта следовало справиться с кризисом идентичности и, переоценив рассказанное нам прошлое, ответить на вопрос о их национальной идентичности — быть может, самый болезненный для них.

С исследовательской точки зрения интересным может показаться факт, что из 35 репатриантов, проживавших «Под Дубами», лишь 8 человек согласилось опубликовать свои воспоминания. Причины отказа были самые разные: нежелание принимать участие в такого рода проектах вообще, горький опыт участия в подобном проекте, боязнь показаться обычным, слабое здоровье, знание языка. Сложно сказать, насколько искренними были эти доводы и каковы истинные причины отказа.

Еще во время пилотных исследований нами было выяснено, что жителей дома «Под Дубами» до нас неоднократно интервьюировали журналисты, культурные антропологи, представители католической церкви, учителя истории, студенты и ученики старших классов, работавшие над темой репрессий против поляков в СССР, а также социальные работники и сотрудники миграционной службы. Но естественный интерес рассказчиков к результатам совместной работы оказался неудовлетворенным должным образом. Довольно часто репатрианты сетовали на неуважительное отношение к их слову, особенно со стороны начинающих исследователей и журналистов. В большинстве своем записанные воспоминания (если вообще!) публиковались не в виде транскрипций, а в форме адаптированного текста, представленного в виде своеобразного «монолога» на грамотном польском языке.

Следует отметить и тот факт, что прежние интервью чаще всего записывались на польском языке. В связи с чем результаты таких исследований сложно назвать полноценными или качественными с методологической точки зрения. С одной стороны, рассказчики были лишены комфорта представить свою биографическую историю на том языке, на котором им было гораздо легче изъясняться (в данном случае речь идет о русском или украинском языке). С другой же — исследователи не скрывали своего разочарования полученными несвязными и малограмотными, краткими ответами на многочисленные вопросы. Своеобразие языка репатриантов (смесь украинского, русского и польского) приводило к тому, что они значительным образом искажали свой истинный жизненный опыт ввиду неумения рассказать о нем на польском языке в доступной для исследователя форме.

Исходя из этого, нами было принято решение выбрать в качестве основного метода работы свободное нарративное интервью, проводимое на языке рассказчика. Таким образом нам удалось создать максимально благоприятную для нарраторов обстановку беседы. Выбор метода был обусловлен также и эмоциональной важностью воспоминаний для рассказчиков, и с трудным характером самих воспоминаний.

Работа над проектом проходила по методу «длинного стола», предложенному Е. М. Ковалевым и И. Е. Штайнбергом в их работе «Качественные методы в полевых социологических исследованиях»²³. Таким определением авторами был назван «метод групповой работы научного коллектива по созданию и применению методологии и методики социологического исследования и организации всех этапов полевого исследования, от подготовки программы и инструментария до анализа первичной информации и представления отчетных документов»²⁴.

«Длинный стол» как способ организации работы устноисторического проекта над разработкой программы исследования, его проведения, необходимой коррекции инструментария и уточнения понятий, работы по постановке новых задач и анализу собранного материала полностью оправдал себя и помогал решать исследовательские проблемы по мере их поступления без каких-либо ущербов для команды. Прежде всего, метод помог нам справиться с организацией эффективной коллективной и индивидуальной работы исследовательской группы на всех этапах работы. Более того, мы смогли своевременно оказывать психологическую поддержку членам нашего коллек-

тива в ряде случаев, связанных с негативной оценкой интервьюером поступков рассказчика и нежеланием продолжать работу с ним. И наконец, метод значительно облегчил и сделал более эффективным контроль и проверку исполнения рабочих заданий в ходе исследования.

Поскольку реализуемый нами проект был довольно продолжительным, то особенно важно было правильно сформировать рабочую группу. Однако на первых порах подобрать идеальный кадровый состав, который бы сразу начал эффективно работать, не удалось. Потребовалось некоторое время для обучения методологии устной истории, для выработки общих взглядов на изучаемый объект исследования, для создания благоприятного социально-психологического климата и взаимопонимания между членами исследовательской команды.

Кроме того, каждому члену рабочей группы было предложено вести некоторые записи (форма и характер по усмотрению автора). Эти заметки читались и обсуждались на ежеквартальном совещании и складывались в датированный конверт. На одном из последних рабочих совещаний, незадолго до обсуждения подготовки в печать результатов нашей работы, нами обсуждались эти авторские дневники. Благодаря этому мы смогли глубже увидеть контекст каждого интервью. Полученный материал можно расценивать как своего рода «голос за кадром»: каждый интервьюер описывал, что он чувствовал, слушая данное биографическое интервью; как менялось его мнение о проекте и его собеседнике; как менялись их личные взаимоотношения; каковы были ошибки и как они повлияли на процесс интервью и на конечный продукт. Фрагментами и выдержками из них было решено дополнить и публикуемый сборник интервью²⁵.

В самом начале работы над проектом наш подход к репатриантам и их воспоминаниям не был лишен общественных стереотипов. С одной стороны, мы были уверены, что репатрианты, не задумываясь, захотят поделиться с нами своими воспоминаниями, размышлениями. С другой — мы подсознательно хотели втиснуть их воспоминания в «сибиряковскую» схему, объясняя при этом некую расхожесть их личного опыта лишь отсутствием польского гражданства, недостаточным знанием языка, культуры, реалий.

«Мне кажется, что казахстанский поляк — внутренне несколько нецелостная личность, без привязанности к ни одному из мест, в которых жил. Искренне рад, что он — поляк с польским паспортом, и что умирать ему доведется на исторической родине. Но, с другой стороны, мне кажется, что эта помощь польского правительства пришла к ним с опозданием. Они чувствуют себя хуже местных поляков из-за слабого знания языка»²⁶.

Нарративы постепенно «вышли из-под контроля» и стали все меньше напоминать классические воспоминания ссыльных.

«Когда я шел впервые на встречу с паном Болеславом, то мне было известно, что он выходец из Гродненщины, а посему своими корнями он идеально вписывался в мое видение ссыльных. Второй отличительной чертой польских сосланных в Казахстан, которая с детства казалась мне единственно возможной, была ностальгия по родине и неутолимое желание вернуться в родные края. (...) Так вот, собираясь нанести первый визит, я знал, что мой

собеседник был в АК [Армии Крайовой — В. К.-С.], и за участие в польском подполье его сослали в Казахстан. Однако — вы в этом сможете убедиться сами, читая его воспоминания — дела обстояли не так уж просто, как может показаться или как мне казалось на тот момент. А именно, пан Болеслав сначала был сослан в Магадан, а оттуда переведен в Казахстан. Но, что оказалась особенно удивительным для меня, так это его решение остаться на поселение в Казахстане и обустроить там свою жизнь, не желая вернуться на родину. Политически, разумеется, это уже не была Польша, но ведь там оставались его друзья и родня»²⁷.

Большинство героев проекта пережили депортацию, будучи детьми, и, говоря о спецпоселении, делились не своим личным опытом, а опытом родителей, старших братьев и сестер. Их собственный опыт жизни в Казахстане не был порой настолько сложен, а значит, не соответствовал польскому образу ссыльного и подлежал умолчанию. Оказалось, что самоцензура не позволяла и им самим выйти за рамки общественного стереотипа. Поэтому их, как правило, трудно было разговорить и заставить отойти от стандартной схемы воспоминаний: родился/-лась в Украине; в 1936 г. вместе с родителями был/была переселен/а в Казахстан; было трудно; не разрешали молиться; решил/а переехать на историческую родину; здесь оказался/-лась никому ненужен/-а. В особенности это касалось тех из участников, кто уже неоднократно рассказывал о своем прошлом, принимая участие в разного рода биографических исследованиях. Такого рода унификация личных воспоминаний, на мой взгляд, была обусловлена желанием оправдать ожидания польских ученых и вписаться в образ репатрианта-«псевдосибиряка», предлагаемый СМИ. Со временем рассказчики перестали обходить стороной счастливые моменты своей жизни.

«Меня встретили радушно... Чай, печенье — все, как у бабушки. Но, разговор клеится с трудом (невзирая на теплую атмосферу). Тема-то не из легких. И тяжело ей говорить о своем прошлом. У меня сложилось такое впечатление, что пани Станислава, с одной стороны, охотно бы побеседовала, но как-то не хочет углубляться. Скользим по поверхности!... Временами же нам удается коснуться всей глубины пережитого ею...»²⁸.

Более того, часть рассказчиков сознавалась, что они неоднократно старались «конструировать» память о собственном прошлом таким образом, чтобы доказать герметичному польскому обществу свое происхождение, т. е. отстоять свое право на приезд в Польшу, смену гражданства, проживание и на ряд льгот, предусмотренных для них польским правительством. Поэтому на первых записях воспоминания юности, первой любви, благополучия появлялись лишь как предвкушение их утраты. И лишь освоившись со своими интервьюерами, герои проекта перестали стыдиться карьеры, партийного прошлого, смены национальности в паспорте, службы в Красной Армии и даже обыкновенного достатка или общественной позиции.

Анализ воспоминаний показал: рассматривая их жизненные истории через призму депортации, мы неизбежно придавали их личным воспоминаниям безликий характер. Ограничивая индивидуальность человеческой личности, неповторимость судьбы жесткими рамками пережитой ссылки, мы могли бы потерять стихи и детские сказки,

написанные Анной О.; смешные истории из жизни деревенских учителей, описанные Марией М., военные анекдоты Яна С. и многое другое. В то же время демонстрация всей пестроты жизненного опыта собеседника, в особенности это касается их гражданской позиции в советское время, способна была больше навредить, нежели помочь репатриантам найти общий язык с местными поляками.

«Я не знаю, может, я неправильно думаю, но вот Ярузельский. Такой-сякой, говорят. А я про него слова плохого не скажу. Он ведь из солдата в генералы вышел! Я с ним, между прочим, вместе в Рязани учился. Он ведь такой вояка был, такая умница! Как он с фашистами воевал. А теперь говорят, что он такой-сякой! Военное положение и советские танки в Польше. Ну не знаю, может я не прав. Но мы ведь вместе воевали. И Свирчевского я помню, мы ведь вместе, в одной армии воевали!!! А Рокоссовский — это ведь гений военного дела! Гений! Он всю войну прошел. Он каждого солдата ценил и плохого слова никому не сказал. Не знаю, может, я что-то не так понимаю?»²⁹

Пусть даже подсознательно, но рассказчик всегда хочет видеть в исследователе своего адвоката, психотерапевта, а порой и исповедника. За время повествования (реализации проекта) ему хочется поделиться пережитым, поговорить о наболевшем, спросить совета или убедиться в правильности того или иного жизненного решения, поступка (чаще проступка)³⁰. Отдавая свою жизнь в руки исследователя, он не осознает еще, что его воспоминания станут предметом не только его личных размышлений. Теперь их оценит, осудит или рассудит чужой человек³¹. Поэтому очень важно помнить о том, что беседа о сложных биографических событиях неизбежно носит терапевтический характер и требует от исследователя придерживаться правил профессиональной этики³². В процессе создания нарратива рассказчик склонен переживать свою жизнь заново. Сложно не согласиться с Барбарой Энгелькинг, что неэтично в такой ситуации оставлять собеседника наедине с со своими переживаниями. Исследователь перед лицом чужого страдания обязан, по крайней мере, стараться проникнуться его переживаниями и стать опорой, поддерживая атмосферу взаимного уважения, доверия и понимания³³. На мой взгляд, не стоит этого делать, непосредственно анализируя или выбирая нарративы или фрагменты для публикации. Чувствовать ответственность за рассказчика также значит не навредить его отношениям с близкими, не скомпрометировать его в глазах общественности. Во время работы над книгой воспоминаний неоднократно приходилось задумываться над тем, как оценит то или иное событие, тот или иной поступок наших героев читатель, и сможем ли мы передать достоверно мысли и чувства своих собеседников. Наиболее сложным оказался для нас вопрос о границах вмешательства историка в устноисторический источник во время транскрибирования.

«Соавторы» поневоле

Сам по себе процесс транскрибирования означает пословное воспроизведение аудиозаписи интервью в письменном виде. Но передача устной речи в письменной форме предполагает в любом случае интерпретацию. Расстановка знаков препинания,

членение текста на абзацы, фразы, предложения — это уже интерпретация мыслей рассказчика. Даже самая идеальная речь при дословной передаче на бумаге смотрится нелепо. Станут заметными повторы, неуклюжесть подобранных синонимов, поиски подходящего слова, дефекты речи³⁴. Работая над таким деликатным материалом, понимая, что наша книга станет голосом казахстанских поляков в дискуссии об их национальной идентичности, нам приходилось задумываться над публикацией историй о компрометирующих рассказчика поступках.

Устная форма текста значительно отличается от письменной, поэтому перевод в письменную форму устных текстов в ряде случаев может потребовать корректировки последних, а именно структурирования устного текста в соответствии с законами письменной речи. Как отмечает Б. М. Гаспаров, в письменном тексте связность и цельность реализуются путем построения текста в соответствии с определенными правилами логики линейного развертывания информации, в устном же тексте смысл ощущается как «нелинейный»: он организуется произвольными перестановками блоков так, чтобы были получены все полезные сопоставления частей. Тем самым, перевод устного текста в письменную форму означает переход от нелинейной организации смысла к линейной, что может обернуться частичной потерей и вербальной информации³⁵.

В процессе устной коммуникации передача информации осуществляется по нескольким каналам одновременно (вербальный, мелодический, визуальный), каждый из которых играет роль смыслообразующего фактора, и конечный результат достигается их совмещением и взаимным наложением. Если устная речь всегда строится в виде совмещения нескольких каналов передачи, то в письменной — передача информации происходит по одному постоянно действующему каналу. Таким образом, в результате перевода устного текста в письменную форму невербальная часть информации зачастую утрачивается.

По мнению Н. Г. Вороновой и С. С. Фоминой, задача исследователя заключается в том, чтобы при письменной фиксации устного текста сохранить в нем то значение, которое придает ему рассказчик. Причем возможно это лишь при условии внесения коррективов в транскрипцию, частичного ее переконструирования³⁶. Однако их метод «монологизации» конечного продукта, на наш взгляд, являлся неприемлемым для создания устноисторического документа в письменной форме. Умолчание присутствия интервьюера искажает суть биографического интервью и делает невозможным полноценный анализ его содержания.

Проанализировав тексты наших героев, мы стали переводить и редактировать их для польского читателя, стремясь максимально сохранить индивидуальный характер каждого. Поскольку целью проекта было заинтересовать локальную (польскую) общественность, то следовало адаптировать текст для среднестатистического польского читателя, отказываясь от традиционной системы транскрибирования устноисторических источников, разработанной Гилом Джефферсоном³⁷. Более ценными для нас оказались замечания Карла Вильмсена. По его мнению, редакторскую правку транскрипции интервью должен осуществлять не только исследователь, но и сам рассказчик. Таким образом можно добиться максимально точной передачи содержания за-

писи в письменном виде. Согласно К. Вильмсену, устноисторические интервью, в отличие от других форм записи воспоминаний, не имеют монологического характера. Скорее, напротив, они порождаются в процессе активного диалога между обоими участниками коммуникации: рассказчик повествует, отвечает на вопросы, доказывает свою правоту лишь благодаря присутствию реального исследователя, а не абстрактной читательской аудитории. Из этого следует, что необходимо сохранить в конечном варианте «присутствие» интервьюера. Более того, мы взяли на вооружение и его совет о необходимости уточнять неясные фрагменты записи и транскрипции непосредственно у самих рассказчиков³⁸. Такой подход к транскрибированию устноисторических интервью позволяет сравнить транскрипцию с переводом, т. к. первая достаточно полезна в работе, но чтобы полностью понять смысл текста, всегда приходится обращаться к подлиннику.

В ходе работы над текстами интервью встал вопрос о глубине, характере и уровне точности передачи устноисторического интервью в письменной форме:

— какие признаки (элементы) исходного текста обязательно должны отражаться в письменной форме;

— что является «лишним» материалом, не несущим никакой ценности для исследования информации таким, который может быть упущен.

Ответы на эти вопросы мы оставили самим рассказчикам, поскольку именно им решать, какого рода корректировки они хотят внести в публикуемый текст. Следует подчеркнуть, что роль эта им пришлась по душе настолько, что в процессе вычитывания текстов рассказчики не только старались что-то поправить, но разъяснить, дополнить. В результате получались «новые» воспоминания, иной раз непохожие на оригинальную запись. Каждый автор хотел приблизить текст воспоминаний к своего рода автобиографии, написанной под диктовку. Кроме того, нам приходилось соглашаться и с пожеланиями исключить из публикуемой версии некоторые трудные, связанные с чувством стыда факты из жизни наших нарраторов. Болеслав Д. просил сократить количество нецензурной лексики, а если это возможно, то и вообще исключить ее из письменного варианта текста. Анна О., желая подчеркнуть трагедию своей семьи, вообще не хотела публиковать своих личных воспоминаний. Мария М. стеснялась количества квадратных скобок, в которых мы записывали эмоциональное состояние рассказчика. Ей казалось, что после этого читатель перестанет воспринимать ее всерьез. Ян С., осознавая неоднозначное отношение поляков к солдатам Красной Армии, попросил вычеркнуть те фрагменты своих воспоминаний, в которых упомянул о них. Евгения С. и Валентин С. стыдились простоты и безыскусности своей речи и предлагали по возможности «онаучить» их повествования.

Таким образом, красиво изложенное жизнеописание как конечный продукт совместной работы оказалось главным условием, при котором участники проекта согласились опубликовать свои интервью. Все наши попытки доказать важность этих неидеальных рассказов оказались тщетными. Во имя диалога профессиональная этика вынуждена была взять верх над личными исследовательскими амбициями каждого из нас.

Z ziemi kazachskiej do Polski. Реактивация

После первой попытки издания собранных интервью мне пришлось признать невозможность передать всю гамму эмоций и весь смысл, вложенный моими собеседниками в интервью в виде печатного слова. Безнадёжно были утеряны жесты, интонация, темп речи «живого» языка. И самые эмоциональные рассказы в конечном итоге на бумаге оказались безжизненными. Именно с целью вдохнуть жизнь в издание, сблечь голос наших собеседников и дать возможность ближе узнать каждого из них, мы решили переиздать книгу в цифровом варианте.

Однако, кажется недостаточным просто заменить во втором издании адаптированные транскрипции записями интервью. Во-первых, авторы воспоминаний оговорили, что разрешается цитировать, а что нет. Таким образом, не все записи можно публиковать полностью не только в письменном, но и в цифровом виде. Во-вторых, даже самая качественная аудиозапись не может исключить неясности звучания упоминаемых имен собственных и специальных терминов (особенно это касается информации, подаваемой на иностранном языке), ошибочно названные даты, отдельные фрагменты интервью, где неясно, кого или что имеет рассказчик ввиду, затрудняющие восприятие повторы, неожиданные переходы с одной темы на другую. Практика показывает, что оба эти теоретически несовершенные виды архивирования устноисторических источников взаимодополняемы. Резонным кажется введение в практику некоего синтезного метода, к примеру — подготовка авторского вступления к публикуемому в аудио- или видеформате источнику.

На данный момент идет работа над созданием интернет-портала, который, как мне кажется, гораздо эффективнее поможет использовать материал проекта и позволит проекту выйти на новый уровень общения, способствуя интеграции репатриантов с местными поляками.

¹ Послевоенная репатриация охватила лишь тех «бывших польских граждан», которые за время ссылки не приняли советского гражданства. Поскольку давление сотрудников НКВД было более чем сильным, то значительный процент сосланных шел на смену гражданства. Таким образом в последствии этими же органами им было отказано в репатриации. И лишь полная реабилитация в 1956 г. позволила им вернуться на родину. См.: *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa, 1998. S. 204; *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939–1945.* Przegląd piśmiennictwa/Red. T. Walichnowski. Warszawa, 1989. S. 7–8, 20; *Буцай М.* Депортації населення з України//Український історичний журнал. 1990. № 10. С. 36–37.

² Подробнее на эту тему: *Kudela W.* Z ziemi kazachskiej do Polski... Т. 1. Kraków, 2007. S. 120.

³ *Gorbaniuk J.* Psychospołeczne uwarunkowania zadowolenia z repatriacji Polaków z Kazachstanu//Przeszość, teraźniejszość i przyszłość Polaków na Wschodzie/Red. M. Szczerbiński, T. Wolsza. Gorzów Wielkopolski, 2001. S. 407.

⁴ *Kozłowski A.* Repatriacja jako element polityki migracyjnej, w zestawieniu z doświadczeniami innych państw//Repatriacja jako element polityki demograficznej Polski. Poznań: NAKOM, 2004. S. 29.

⁵ См.: *Polacy w Kazachstanie*, Biuletyn stowarzyszenia “Wspólnota Polska”. 1994. № 7(30). S. 13–19; *Bogustawski F.* Z kazachstańskich stepów do sejmu RP. Warszawa, 2005.

⁶ *Rzepkowska A.* Słuchając wspomnień Sybiraków. Antropolog wobec doświadczenia zesłania //LUD. 2008. T. 92. S. 13–14; *Kość K.* Tropami światów “odpamiętanych”— narracja zesłańcze a prawda historyczna w badaniach etnologicznych//Etnografia polska. 2006. T. 50. S. 161–162.

⁷ *Jakubowska-Malicka L.* Dylematy tożsamości Polaków z Kazachstanu//Migracja. Uchodźstwo. Wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie/Red. D. Lalak. Warszawa, 2007. S. 200.

⁸ *Chodubski A.* Tożsamość polonii kazachstańskiej//Kazachstan. Historia, społeczeństwo, polityka/Red. T. Bodio, K. Wojtaszczyk. Warszawa, 2000. S. 75–76.

⁹ *Gorbaniuk J.* Psychospołeczne uwarunkowania zadowolenia z repatriacji... S. 178.

¹⁰ Łotocki Ł. Obcy w dyskursie publicznym w Polsce w kontekście problematyki imigracji — refleksja teoretyczna oraz doniesienia z badań empirycznych//Wędrowcy i migranci. Między marginalizacją a integracją/Red. E. Nowicka, B. Cieślińska. Kraków, 2004. S. 284.

¹¹ *Gawęcki M.* Polacy w Kazachstanie — portret społeczności, passim; *Gawęcki M.* Polacy w Kazachstanie. Przeszość i teraźniejszość//Kazachstańscy Polacy/Red. C. Groblewska. Warszawa, 1996. S. 7–52; *Gorbaniuk J.* Psychospołeczne uwarunkowania zadowolenia z repatriacji Polaków z Kazachstanu//Przeszość, teraźniejszość i przyszłość Polaków na Wschodzie/Red. M. Szczerbiński, T. Wolsza. Gorzów Wielkopolski, 2001. S. 407; *Jakubowska-Malicka L.* Dylematy tożsamości Polaków z Kazachstanu//Migracja. Uchodźstwo. Wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie/Red. D. Lalak. Warszawa, 2007. S. 200; *Sadowiski A.* Aktualny stan badań i zadania przyszłe badań nad Polakami na Wschodzie (wprowadzenie do dyskusji)//Przegląd polonijny. 2001. Z. 4. S. 47–58.

¹² *Gawęcki M.* Polacy w Kazachstanie — portret społeczności, passim.

¹³ *Winiarska A.* Obraz Kazachstanu w świetle relacji, wspomnień i dokumentów Polaków deportowanych w 1940 roku//Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność/Red. St. Ciesielski, A. Kuczyński. Wrocław, 1996. S. 385.

¹⁴ *Gawęcki E.* Polacy w Kazachstanie — portret społeczności//http://www.wspolnota-polska.org.pl/index.php?id=pwko84. Последнее посещение 9.VII.2007.

¹⁵ *Dawidenko O.* Polonia na tle procesów narodowościowych Kazachstanu. Wymiary identyfikacji narodowej//www.euro-limes.ae.krakow.pl/files/el1(1)2002/od_limes1(1).pdf. Последнее посещение 9.VII.2007.

¹⁶ Шире об этом см.: *Kudela-Swiętek W.* Między wyobrażeniem a rzeczywistością. Obraz ojczyzny w pamięci kazachstańskich Polaków i repatriantów z Kazachstanu//Tożsamość i komunikacja/Red. R. Szwed. T. 2. Lublin, 2009.

¹⁷ *Wyszyński R.* Citizenship or Nationality — a Difficult Return from Kazakhstan//Homecoming. An Anthropology of Return Migrations/Red. E. Nowicka, H. Firouzbakhch. Kraków, 2008. S. 117–118.

¹⁸ *Gawęcki M.* Polacy w Kazachstanie — portret społeczności, passim.

¹⁹ *Dawidenko O.* Polonia na tle procesów narodowościowych Kazachstanu. Wymiary identyfikacji narodowej//www.euro-limes.ae.krakow.pl/files/el1(1)2002/od_limes1(1).pdf, последнее посещение 9.VII.2007. *Kozłowski A.* Repatriacja jako element polityki migracyjnej, w zestawieniu z doświadczeniami innych państw//Repatriacja jako element polityki demograficznej Polski. Poznań, 2004. S. 27–28; *Gorbaniuk J.* Psychospołeczne uwarunkowania

zadowolenia z repatriacji Polaków z Kazachstanu. Lublin, 2008. S. 25; *Kamocki J.* Świadomość narodowa Polaków w Kazachstanie//Polska droga do Kazachstanu/Red. T. Kiesielewski. Warszawa, 1998. S. 130–134.

²⁰ *Hut P.* Cechy społeczno-demograficzne impatriantów z lat 1996–2002//Repatriacja jako element polityki demograficznej Polski. Poznań, 2004. S. 87; *Biuletyn Migracyjny.* 2005. Sierpień. № 2. S. 8. Словарное толкование этого понятия подготовлено с использованием: *Hut P.* Warunki życia i proces adaptacji repatriantów w Polsce w latach 1992–2000. Warszawa, 2002; *Iglicka K.* Are They Fellow-Countryman or Not? The Migration Kazakhs of Polish Origin from Kazakhstan to Poland//Prace migracyjne. 1997. № 13. S. 12.

²¹ Шире об этом см.: *Kudela W.* Swoi wśród obcych, obcy wśród swoich... Dlaczego Polacy z Kazachstanu wracają do historycznej ojczyzny?//Z ziemi kazachskiej do Polski... Т. 2. Kraków, 2007. S. 20–44.

²² *Portelli A.* The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue. Medison, 1997.

²³ *Ковалев Е. М., Штейнберг И. Е.* Качественные методы в полевых социологических исследованиях. М., 1999.

²⁴ Там же. С. 30–32.

²⁵ См.: *Z ziemi kazachskiej do Polski...* Т. 2. Kraków, 2007. S. 151–164.

²⁶ Воспоминания Катажины Кемпы о своем участии в проекте. См.: *Kempa K.* Czy ta szansa na mieszkanie w kraju przodków nie przyszła za różno?//Z ziemi kazachskiej do Polski... S. 160–161.

²⁷ Воспоминания Марка Ханьдерека о своем участии в проекте. См.: *Hańderek M.* Każdy ma swoją specyficzną historię//Z ziemi kazachskiej do Polski... S. 153–154.

²⁸ Воспоминания Йоанны Волянској о своем участии в проекте. См.: *Wolańska J.* Pamiętnik z projektu//Z ziemi kazachskiej do Polski... S. 150–151.

²⁹ Авторское интервью с Яном С., записанное в Кракове 12.01.2006, 87.09–89.36.

³⁰ *Hesse-Biber Sh. N., Leavy P.* The practice of qualitative research. London, 2006. P. 176.

³¹ *Laoire C. N.* To name or not to name: reflections on the use of anonymity in an oral archive of migrant life narratives//Social and Cultural Geography. 2007. Vol. 8. № 3 (June). P. 386.

³² *Thompson P.* The Voice of the Past. Oxford, 1975. P. 240.

³³ *Engelking B.* Zagłada i pamięć. Warszawa, 2001. S. 12.

³⁴ *Thompson P.* The voice of the past... Pp. 137–138.

³⁵ *Гаспаров Б. М.* Устная речь как семиотический объект//Семантика номинации и семиотика устной речи/Ред. Б. М. Гаспаров, А. Д. Дуличенко, М. А. Шелякин. Тарту, 1978. С. 63–112.

³⁶ *Воронова Н. Г., Фомина С. С.* Из опыта перевода обыденных устных текстов в письменную форму//Устная история (Oral History): теория и практика: Материалы всероссийского научного семинара (Барнаул, 25–26 сентября 2006 г.)/Сост. и науч. ред. Т. К. Щеглова. Барнаул, 2007. С. 282.

³⁷ *Jefferson G.* On Stepwise Transition from Talk about a Trouble to Inappropriately Next-positioned Mettrs//Structures of Social Action/Ed. by J. M. Atkinson, J. Heritage. Cambridge, 1984.

³⁸ *Wilmsen C.* For the Record: Editing and Production of Meaning in Oral History//Oral History Review. 2001. Vol. 28. Pp. 65–86.

Wiktoria KUDELA-ŚWIĄTEK

EVERYONE HAS ITS OWN KAZAKHSTAN...

MATERIALS OF THE PROJECT «Z ZIEMI KAZACHSKIEJ DO POLSKI»
(Studying the collective memory of repatriants from Kazakhstan to Poland)

Wiktoria Kudela-Świątek's article concerns the two groups of repatriates, who have arrived from Kazakhstan to Poland in two distinct periods of time. The first group, known as "Sybiracy", includes the Polish exiles from the USSR in 1940–1941. When the war ended in May 1945, millions of "former Polish citizens" were repatriated from USSR. The second group consists of descendants of victims of Stalin's mass-deportation of the 1930s from the borderlands of Soviet Ukraine and Soviet Belarus. In the 1990s, the Polish Government passed an act on repatriation of the individuals of Polish origin from the countries of the former USSR. The author addresses the issue of the collective memory of these groups each based on the specific historical experience and unique positioning in modern Polish society. The author discusses the problem of social adaptation of contemporary immigrants from Kazakhstan through the explanation of differences presented in the collective memories of the two groups. The discussion is based on the fieldwork conducted by the author in 2006–2008.

Институціоналізація устноісторичних досліджень

Елена СТЯЖКИНА

УСТНАЯ ИСТОРИЯ: ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ НАПРАВЛЕНИЯ В ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ПРАКТИКАХ ИСТОРИКОВ ДОНБАССА

Анализ процесса институционализации устной истории в исследовательских практиках историков Донбасса в данной работе представлен в четырех блоках проблем. Первый связан с региональными особенностями края («мифом (-ами) Донбасса»), которые влияют как на авторские позиции исследователей, так и на результаты, полученные в ходе полевых работ.

Второй блок посвящен разбору ситуации, связанной с разными способами институционализации устной истории: в рамках «госзаказа» и в рамках академической науки.

Проблемы разрыва поколений, утраты смыслов, археологии быта, проявленные в ходе создания устного источника, и их фиксация, анализ, введение в поле исследования — это третий блок нашей работы.

Четвертый связан с постановкой вопроса о дальнейшем сохранении и возможностях многократного использования устноисторических материалов.

Имеет ли смысл анализировать локальные региональные особенности процесса становления устной истории как методологии и теории исторического познания, как процессов и интерпретации источников, как метода исторического анализа?

С одной стороны, есть общие, описанные и проанализированные, тенденции институционализации устной истории в разных регионах Европы, США, Австралии, Азии. Среди этих тенденций — скепсис академических и университетских сообществ по отношению к устной истории на начальном этапе ее развития, реализация проектов силами гражданского общества, проблематичность адекватного перевода звука в знак, вопросы деонтологии и авторского права и т. д.

С другой стороны, устная история — это всегда уникальный, индивидуальный проект, ориентированный на ментальные характеристики и самоидентификационные механизмы как носителя информации, так и интервьюера.

Особенности региональной ментальности и региональной коллективной памяти определяются сегодня «мифом Донбасса». Его составляющие (*предмет отдельной*

дискуссии) в общих чертах могут быть определены через призму истории заселения и развития региона (запоздавшее освоение, советская модернизация, полиэтничность, миграционная подвижность, ориентированность на «тяжелый» промышленный труд, выраженная патриархальность, быстрое превращение «в старый промышленный регион», маргинальность, инаковость как для имперской России, так и для современной Украины, но укорененность в СССР как «светлом прошлом»).

Следует учитывать, что заселение и освоение Донбасса пришлось на восемнадцатое и девятнадцатое столетия, а это означает, что географическая идентификация региона в осознанном и отрефлексированном варианте исторически ориентировалась на Российскую империю. До революции 1917 г. земли Донбасса были частью Екатеринославской губернии, осознанной столицей являлся город Санкт-Петербург. Создание Донецкой губернии, а после и Донецкой области в составе Украинской республики со столицей сначала в Харькове, а затем в Киеве, было, вероятно, травматическим фактом, который можно назвать «географическим разломом сознания»¹. Следует признать, что политика советского государства не была направлена на то, чтобы преодолеть географический разлом или снять это напряжение. Донбасс продолжал оставаться и позиционироваться как русский «по умолчанию» регион Украины.

История заселения Донбасса — это история длительной миграции, осуществлявшейся разными по содержанию потоками. Миграционные процессы были представлены переселением греков, немцев, татар, русских, украинцев Западной Украины. Это были и разрешенные поселения (как в случае с греками и немцами), и крестьянские побеги, и самозахваты земли, и процессы «заробитчанства», и действия, связанные с необходимостью «изменить крестьянскую анкету».

XX век не прекратил миграционных процессов, он лишь изменил их характер. Так, после событий 1917 г. волна миграции в Донбасс из Центральных районов России имела целью «уйти от нестабильности, войны и революции». Миграция 1920–30-х, организованная советским государством, имела целью «подъем Донбасса и формирование нового пролетариата», миграции 1945–1948 гг. (в основном из Западной Украины) решали задачу трудоустройства и «ускоренной советизации» многих оставшихся без средств к существованию жителей Западной Украины.

В этих условиях формировался стихийный интернационализм — не как идеология, а как практика «жить вместе».

Будучи носителями разных языков, мигранты прагматично (поскольку это соответствовало языковой политике как Российской империи, так и СССР) выбирали русский как язык межнационального общения.

Русский язык в данном случае использовался по тому же принципу, что и английский в годы освоения американского континента. Как английский не делал американцев англичанами, так и русский не превращал жителей Донбасса в россиян.

Русский язык — это способ жить в мире². Однако чистота языка в данном случае утрачивалась. Язык прирастал профессиональными жаргонизмами и лингвистическими конструкциями иных языков. Наибольшим донором донбасского «суржика» был украинский язык. Между тем, «донорами быта» были и многие другие народы. В первую

очередь это донорство отразилось на особенностях кухни (чир-чыры, а не чебуреки; таранка, а не таранька или вобла; манты, пельмени и вареники на одной и той же семейной кухне), ведения хозяйства, организации праздничной обрядовости.

С другой стороны, быт, язык и традиция определялись и местными условиями, в которых жители Донбасса становились людьми преимущественно занятыми тяжелым физическим трудом. Промышленный труд — это организация, единоначалие, порядок, системность. Отсюда — склонность жителей Донбасса к авторитарным моделям управления, готовность подчиняться жесткой дисциплине, ощущаемая необходимость коллективных правил и их обязательного исполнения. Отсюда — страх «быть иным», страх индивидуального неподчинения, страх любого проявления персонального несогласия. Но, следует признать, что этот страх отличается от страха крестьянского. «Быть другим» в Донбассе — это идти вразрез с мнением начальства, власти. В значительной части население ориентировано на несвободу мысли, однако способно к масштабным проявлениям несогласия (так, забастовки лета 1989 г. не имели под собой никаких экономических оснований, они были именно актом несогласия с политикой центра³).

«Миф Донбасса» определяет жесткий механизм самоцензуры при «рассказывании себя», он ориентирован на советский исторический метанарратив. В значительной степени, социальная и групповая память жителей региона воспринимает советский метанарратив как «свой текст», как «свои личные воспоминания». Факты личной биографии, не совпадающие с метанарративом, воспринимаются как акт культурной травмы (в терминах П. Штомпки⁴). Как показывает практика, сам акт саморассказывания подвергается цензуре в момент проговаривания. «Зачистка памяти» осуществляется в пользу «большой» легитимной истории. (Пример из истории об оккупации Донбасса: «...Еще у нас в палисаднику основали полевую кухню — поставили машину и котел. Я помню, немецкий повар мне даже есть давал... (долгая пауза)» — припоминает респондент: «Не все они такие были, один немец меня чуть не застрелил. Он заставлял меня воды принести, а я отказался. Так он ружье на меня наставил, но бабушка вступилась за меня, а то точно застрелил бы (пауза)⁵»).

Работа с «устными источниками» позволяет не только переместить акцент с общества (усредненного, поглощающего индивидуальное) на человека, но и обнаружить (вслед за Ф. Боасом) «разные хронологические порядки», «разные времена», в которых живут люди «здесь и сейчас». Индустриальный регион и носители его исторической памяти демонстрируют возможность параллельного социального развития. Разные времена Донбасса — это и постиндустриальное общество больших корпораций, и советское общество малых шахтерских городов, и крестьянское общество сел и деревень. Этот список разных времен и порядков можно продолжить.

Интересно, что региональный фокус устноисторического исследования позволяет зафиксировать и разные «географические порядки». Жители Донбасса часто вкладывают разные географические смыслы в понятия «наша страна», «у нас в стране». В одних случаях, «нашей» страной продолжает оставаться СССР, в других — «нашей» является некое несуществующее государственное образование, объединенное общей историей и русским языком, в ряде случаев в повествовании о прошлом присутствует «наша

страна» и «Украина» как два отдельных понятия. При этом упомянутая география не имеет этической окраски, а констатируется как факт.

Региональный фокус устноисторических исследований может помочь снять искусственное политическое напряжение, понять и преодолеть определенный раскол между Востоком и Западом Украины⁶. Историк, этнограф, социальный исследователь может поставить себя в наиболее продуктивную позицию — в позицию диалога с прошлым и настоящим.

Практики институционализации. Наше и «не наше».

Устные истории вне методологии и теории.

Присвоить, деконструировать или считать несостоятельными?

Устная история в регионе институционализируется в двух направлениях.

Первое направление связано с интересом к памяти отдельных социальных и возрастных групп, проявленным на уровне государственных и общественных структур. В рамках этого направления сбор устных материалов проводится по инициативе государственной администрации, ветеранских организаций, в рамках школьных образовательных проектов, но без участия профессиональных историков. При этом для респондентов названные структуры представляются легитимными представителями власти (это отражается на характере полученной информации). Результатом проектов становятся масштабные издания свидетельств очевидцев политических репрессий, голодомора, Второй мировой войны, афганской войны и т. п.: книга воспоминаний участников Второй мировой войны, записанных школьниками («Триумф победителей», Донецк, 2005), продолжающийся проект многотомного издания «Реабилитированные историей. Донецкая область» (и аналогичный проект «Луганская область», включающий устные свидетельства жертв политических репрессий. Издания «Книга памяти. Афганская Голгофа» (Луганск, 1995), «Долг, оплаченный жизнью», Сборник очерков о погибших воинах-интернационалистах» (Книга 1, 2, Донецк, 1995), «Афганцы Донбасса» (готовится к печати в 2010 г.) также ориентированы на выделение специальных рубрик «рассказы и воспоминания очевидцев». Опубликованные материалы свидетельствуют о том, что и полевые исследования, и их презентация проводятся вне методологий и методик, разработанных в рамках «устной истории».

Рассказы и воспоминания очевидцев собираются согласно методик журналистской работы, проходят коррекцию, литературную редакцию, произвольные сокращения и все другие процедуры, ориентированные на «чистку» текста и одновременно — утрату многих смыслов и сюжетов. Несохранившимися оказываются и «первичные материалы»: диктофонные записи и расшифровки.

Очевидно, что способ включения этих материалов в поле устноисторических свидетельств, пригодных для дальнейшего использования (верификации, иллюстрации, анализа структур социальной памяти, столкновения/наложения дискурсов и т. п.) должен быть найден. «Исключать» созданное вне научных методик, стигматизируя материалы как некачественные — самый нерациональный и непрофессиональный способ работы с источниками. С учетом того факта, что многие свидетельства уже не могут

быть воссозданы (по причине ухода их носителей), историки не могут разбрасываться так или иначе запечатленными картинками прошлого.

Плодотворными могут быть следующие направления работы с вышеназванными материалами. Во-первых, реализация *повторных, поддерживающих проектов* (проектов «вдогонку»). Такие проекты, сформированные с учетом методологии и методов устной истории, с одной стороны, позволят академически легитимировать полученный ранее материал, с другой, восполнить пробелы и недоработки как информационного, так и организационного характера (запись, хранение, транскрибирование).

Во-вторых, механизм включения могут стать аналитические работы (статьи, обзоры, сборники), исследовательской задачей которых будет не критика методик, но рассмотрение дискурсов и целей создателей источника (заказчиков проекта, исполнителей и интервьюеров) и респондентов.

В-третьих, созданные в качестве «госзаказа» устные источники могут (после соответствующего анализа) быть включенными в пространство академических исследований, как и любые другие виды источников.

В-четвертых, следует признать, что сформированные «под дату», «под заказ» и включенные в соответствующие сборники, *некоторые* устные свидетельства обладают уникальным информационным, психологическим, гуманитарным потенциалом и исключительно верными стратегиями подачи (записи) материала.

В-пятых, механизм включения этих материалов может проходить в курсе преподавания устной истории и стать площадкой работы над ошибками и/или поиска/фиксации упущенных возможностей интервью.

Второе направление связано с тем, что в университетской среде выросло понимание необходимости преподавания специального курса «Устная история» для магистров исторического факультета.

Одной из дискуссионных методических проблем институциализации курса является «проблема места и времени».

Есть несколько подходов в определении целесообразного включения курса в учебные планы подготовки историков.

Первый предполагает присоединение «устной истории» (в полном объеме или в виде нескольких ключевых тем) к общему курсу «историографии». При всем очевидном прагматизме такого решения, существуют риски. Среди них «риск иерархичности»: включая «устную историю» в общий курс «историографии», мы рискуем оставаться в плену позитивистской логики отношения к источникам, которая предполагает неизменное уважение к источникам «официального происхождения» и считает вторичными и необязательными источники личного происхождения. В этой логике и иерархии устные источники рискуют занять последнюю позицию, а это означает, что именно как «последние» они и могут быть восприняты сознанием будущих историков.

Второй риск связан с уровнем базовой подготовки студентов, с освоением тех курсов, без которых «устная история» окажется «повисшей в воздухе лишних теоретических знаний». Речь идет о том, что осмысленное усвоение парадигмы устной мето-

дологии возможно при двух составляющих: а) собственной включенности студента в историю «здесь и сейчас», б) при понимании, освоении истории недавнего прошлого, родительского, семейного опыта включенности в исторические процессы.

Исходя из вышеизложенного, курс «устной истории» необходимо располагать в учебном плане либо после, либо параллельно с курсами «истории СССР», «отечественной истории XX века» и курсом «Методологии исторического познания».

Однако базовый курс «историографии» завершается уже в четвертом-пятом семестрах, а названные выше курсы только начинаются в шестом-восьмом.

Второй подход подключения устной истории к базовому курсу исходит из осознания схожести методов устной истории и этнографии (народоведения). Преимущества этого «воссоединения» состоят в формировании навыков полевой работы и реализации их в ходе летней практики. Однако имеются и риски. Среди них — стирание разницы между этнографическими и устноисторическими стратегиями и практиками, искусственное сужение тем, направлений, сюжетов, в которых может быть применена устноисторическая методология.

Третий подход к поиску «места и времени» для устной истории сегодня во многих университетах определяется «местом и временем» преподавателей, который стали инициаторами институционализации направления. Хорош или плох этот «ситуационный подход», покажет время. Преимущества же его заключаются в том, что «устная история» преподается, как правило, в качестве специального курса. А это означает, во-первых, самостоятельность («неприсоединенность» к иным курсам), во-вторых, возможность выбрать время с учетом анализа базовой подготовки студентов по иным направлениям и общим курсам. В этом «ситуационном» режиме курс «Устная история» на историческом факультете Донецкого национального университета включен в программу подготовки магистров, специализирующихся на кафедрах истории славян и всеобщей истории.

Цель и задачи курса определяются как необходимостью теоретической подготовки студентов (методология, историография, теории и школы устной истории), так и формированием практических навыков создания, анализа устных источников, включения их в поле исторических исследований.

В более широком смысле подготовка студентов к самостоятельному научному поиску в рамках устноисторической методологии требует «расширения научного горизонта», «подключения» или «погружения» историков-магистров в мир устной истории, уже институциализированной в университетах, колледжах, ассоциациях и центрах устной истории в Европе, США, Канаде, Австралии.

Эти ключевые задачи определяют структуру и методику освоения курса⁷, значительная часть изучения которого проходит в рамках контролируемой самостоятельной работы студентов.

Создание программы курса было бы невозможным (или, во всяком случае, затрудненным) без учета методических и теоретических разработок отечественных и зарубежных исследователей, преподавателей, организаторов устноисторических проектов⁸.

Преподавание курса устной истории, таким образом, состоит из трех базовых блоков: теоретической подготовки, практической работы, итогом которой должно стать создание устного источника, и самостоятельной работы.

Самостоятельная работа, помимо чтения книг по устной истории, а также «текстуальной подготовки» (об этом — ниже), включает знакомство с отечественными и зарубежными проектами по устной истории, описание и результаты которых доступны как в библиотеке, так и в Интернете. Промежуточным итогом этого этапа самостоятельной работы является презентация наиболее интересного (на выбор студента) проекта. Среди самых популярных «Финская оккупация Карелии 1941–1944 гг.» (сайт «Устная история Карелии»⁹), «Пицца и вино в районе Сан-Францисской гавани» и «Сто историй: документирование историй охраны здоровья в Калифорнии» (студенческие проекты университета Беркли и библиотеки Банкрофт¹⁰), «Женщины. Память. Война» (Центр гендерных исследований Европейского гуманитарного университета, республика Беларусь¹¹) и др.

Еще одним итогом самостоятельной работы студентов должно стать знакомство/ освоение методик подготовки интервью, ведения протоколов, создания биограмм, картотек, транскрипции и т. п., апробированных и «работающих» в различных отечественных и зарубежных проектах¹². Проверка этого этапа самостоятельной работы осуществляется в ходе практических занятий, целью которых является подготовка к «полевому этапу» работы и создание собственных, авторских вопросников.

Практический блок курса «Устная история» состоит из двух частей. Первая часть — это работа в «общей теме». «Общие темы» сформулированы и включены в рабочую программу курса исходя из следующих позиций: во-первых, общая тема должна быть, в целом, знакома студентам из личного или семейного опыта; во-вторых, общая тема должна быть ориентирована на те процессы и сюжеты, которые в данном обществе и в данное время считаются самоочевидными, а потому практически не фиксируются документально; в-третьих, общая тема (в силу использования ее как «разминочной») не должна быть травматичной для интервьюируемых, а предполагаемый респондент должен быть членом семьи (это наиболее удобно для первого опыта интервью).

Как правило, среди «общих тем» наибольший студенческий интерес вызывают те, что связаны с «археологией быта»: «Мода 1960–1970-х гг.», «Советский общепит», «Домашняя еда: повседневный и праздничный стол 1960–1970-х гг.», «Праздники: государственные, религиозные, семейные», «Школьное детство», «Пионерский лагерь», «Как мы доставали... (мебель, одежду, еду)», «Жизнь "по благу"».

Работая со своими респондентами, но в общей теме, например, в теме «Мое школьное детство», студенты сравнивают результаты (вопросники, протоколы, транскрибированные тексты, причины «получившегося» или «неполучившегося» интервью). Работа над ошибками — важная составляющая часть курса, которая позволяет, с одной стороны, усовершенствовать собственные методики и навыки, с другой, дает возможность увидеть и осознать потенциал устного источника.

Итогом работы магистров в рамках предлагаемого курса является создание устного источника, который может быть использован в работе над темой диссертации. Если

тема диссертации не позволяет включить в ткань анализа устные источники, то итогом работы по спецкурсу становится интервью самого старшего члена семьи. Тема интервью может варьироваться: от широкого биографического интервью до фиксации локальных сюжетов, часто связанных с травматическим опытом.

Устные источники сегодня рассматриваются как равноправные и равноценные, а их введение в академический дискурс привело как к появлению отдельных рубрик в специальных исторических журналах («Живые голоса истории»), так и публикации отдельных работ¹³, и в качестве части (или приложения) к монографиям и научным статьям¹⁴.

Признание равноценности устного источника привело к широкому включению этого вида документов в тексты диссертаций и монографий. Наиболее плодотворно устные источники вписываются в структуру научных текстов, связанных с изучением истории повседневности (М. Герасимова¹⁵), урбанизационных процессов (К. Кузина¹⁶), семейной истории, истории детства (В. Носков¹⁷, М. Соловей¹⁸), истории Второй мировой войны (И. Гридина¹⁹), остарбайтеров (О. Мармилова²⁰), оккупации и коллаборационизма (Д. Титаренко²¹), т. е., в частности, тех направлений, которые связаны с антропологической методологией.

Однако включенность «устных источников» в научные тексты, как правило, носит исключительно иллюстративный, вспомогательный, вторичный и необязательный характер. В иерархии источников и их классификации «устные источники» занимают последнюю позицию и характеризуются как субъективные. Отечественная наука пока не проявляет ни готовности, ни заинтересованности в том, чтобы сделать субъектность устного источника центральной темой анализа той или иной проблемы.

Перспектива системной институционализации устной истории видится во введении общего, а не специального курса, который мог бы преподаваться как в качестве основного, так и в качестве «курса по выбору» на всех факультетах гуманитарного профиля. Междисциплинарность и включенность в поле устноисторических исследований профессионально подготовленных филологов, культурологов, лингвистов, политологов могла бы существенно расширить методологические и практические возможности академической институционализации этого направления.

Разрыв поколений как потеря прецедентных текстов.

Относительность и адекватность возможностей перевода

Работа в рамках преподавания курса «Устной истории» позволяет констатировать тот факт, что «свидетель эпохи» и историк, создающий устный источник, все больше отдаляются друг от друга во времени. Обычный разрыв поколений дополняется изменением языковой картины мира. Устный источник — это саморассказывание, погруженное в действительность. Но частью действительности является и сам язык, речь, речевые произведения, тексты. В каком-то смысле мы все говорим фразами уже ранее сказанных, ранее созданных текстов. Каждое высказывание имеет «возможные отношения с прошлым и открывает прогнозируемое будущее» (М. Фуко).

Создавая устный источник, историк оказывается зависимым от своего знания/не знания прецедентных текстов (как таковых, равно как и теории «прецедентных текстов»). Ю. Н. Караулов, который впервые ввел данный термин в научную практику, называл прецедентными тексты, значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, т. е. хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности²².

В крайнем понимании любое слово уже сказано кем-то, любое слово — это цитата. В более узком понимании — это наиболее типичные, характерные цитаты из популярных речевых произведений, распространенные в речевом сообществе в какой-то период времени.

Прецедентный текст всегда формирует некий *концепт*, социопсихическое образование, характеризующееся многомерностью и ценностной значимостью. Г. Г. Слышкин²³ выделяет микрогрупповые, макрогрупповые, национальные, цивилизационные, общечеловеческие прецедентные тексты.

Но, как показывает практика институционализации устной истории в Донбассе, современный историк оказывается дважды, а то и трижды глухим к прецедентным текстам своего собеседника. И если микрогрупповая глухота, связанная, например, с семейными прецедентными текстами, вероятно, не может быть преодолена исследователем, то потеря слуха в отношении к фольклору, профессиональному жаргону (в регионе — преимущественно шахтерскому), советскому мета-нарративу может привести к искажению смысла устного источника.

Работа со студентами позволяет диагностировать, по крайней мере, два периода исторической глухоты. Первый связан с потерей слуха касательно прецедентных христианских текстов — текстов Библии и молитв. Второй связан с утратой слышимости прецедентных текстов советской эпохи. Потерянными для исторического слышания, вероятно, можно считать и фольклорные тексты. Не осознаваемым часто оказывается и «вещный мир», о котором рассказывает респондент.

Так, студенты не могут без предварительной (и часто — довольно кропотливой работы) объяснить, что такое «онучи», «румыночки», «химический карандаш», «мальчуковый лифчик», «кефирная крышечка», «химка», «балетки», «индпошив», «рейсфедер для бровей», «мадонна», «комбинашка», «бязь», «молескин», «пионерские цветы» и т. п.

В равной степени не звучащими и как будто не имеющими смысла оказываются слова и выражения типа: «жили, учились и боролись, как завещал...», «доставать сапоги», «сдать ленинский зачет», «командир звездочки», «внучата Октября», «все бегали: догоняли и перегоняли», «голодающие дети Африки», «такой себе Шура Балаганов», «развивались как космическая отрасль» и т. п.

Современный студент, собирающийся работать в методологии устной истории, является носителем иных мета-нарративов. В ходе транскрибирования устного источника современный исследователь не акцентирует внимания на смыслах, спрятанных

в прямом и непрямом, сознательном или несознательном цитировании прецедентных текстов.

Поскольку поколенческий разрыв в Украине, в который уже раз, сопровождается разломом цивилизационным²⁴, подготовка специалистов по устной истории требует не только событийного, то и текстуального изучения эпохи.

В практической плоскости текстуальное изучение эпохи может осуществляться двумя равнозначными путями. Первый предполагает изучение советских прецедентных текстов: художественной литературы, материалов пленумов и съездов, передовиц газеты «Правда», кино. Второй ориентирован на анализ академических работ, связанных с археологией советского быта, лингвистическими и символическими конструкциями «советского языка»²⁵.

Следует признать, что к текстуальному изучению эпохи оказывается не готовой сама историческая наука в Украине. Скрытое исповедование позитивистской методологии усугубляется пренебрежением к лингвистическим методам, а наработки, созданные в рамках лингвистики и семиотики, не принимаются в качестве исторических методов.

Между тем, еще раз подчеркнем, что подготовка специалистов по устной истории, равно как и подготовка историка к отдельному интервью должна сопровождаться изучением прецедентных текстов. А транскрибированный источник, содержащий отсылки к прецедентным текстам, требует, вероятно, подробного толкования этих отсылок «здесь и сейчас». (Следует признать, что словари часто «не успевают» за изменением речи. Это хорошо видно из примера изменения смысловой нагрузки выражения «собирать металлолом»: для советской эпохи — это способ реализации «пионерской повседневности», для 1990-х — способ первоначального накопления капитала, для начала XXI века — отчаянная попытка безработных «украсть и продать плохо лежащую коммунальную собственность». Отдельной проблемой, усугубляющей необходимость словаря-толкователя, является вопрос адекватного перевода «устных источников», включающих «суржиковую» речь).

Словарь-толкователь «здесь и сейчас» продлит жизнь источнику, существенно облегчит анализ для тех, кто возьмется за источник через несколько лет или десятилетий. Словарь-толкователь — это не только хороший тон транскрибирования, но и возможность расширения круга применения устного источника.

Место интервью как место памяти?

Необходимость/возможность дополнительного протокола

Опыт практической деятельности в поле создания устных источников позволяет сформулировать проблему «места» и необходимости создания дополнительного протокола с описанием «места проведения интервью». Эта необходимость проистекает из понимания процесса постоянной утраты самоочевидного повседневного символизма. Методика фиксации места в некоторых общих моментах может базироваться на методиках, разработанных в рамках создания протоколов описания интервью в этнографии и психологии.

Для «больших исторических событий» и официальных источников, которые они оставили, проблема места включена в поле верификации. Пространство так называемого «официального источника» иерархично: чем выше уровень власти, создавший источник, тем более авторитетным он считается в рамках используемого по умолчанию позитивистского дискурса и тем больше времени на деконструкцию/анализ этого источника тратит исследователь. (Проблема **места** создания официального источника, например, отчетливо актуализирована при работе в архивах КГБ/СБУ, если речь идет об анализе протоколов допросов).

Проблема места-пространства-выбора пространства важна для устного источника. Это не просто описание интервью, место должно и может стать актом интерпретации. В рамках этой проблемы актуальными для осмысления представляются следующие вопросы.

Кто назначает/выбирает место разговора ²⁶?

Какое именно это место: привычное, обычное, приватное пространство для респондента (его дом, его сад, его кабинет, его кухня)? Или это иное — чужое — общественное место? Каков критерий выбора «общественного места»: близость к дому, «хороший кофе» или привязанность к памяtnому месту — избирается для разговора?

Если место «привычное/приватное», то какая именно часть в иерархии этого пространства отводится для беседы: гостевая или обыденная?

Пространство разговора должно быть зафиксировано при описании интервью не менее деятельно, чем все другие компоненты источника. Казалось бы, идеальный вариант — фотография или видеосъемка — все равно не дает тех тонкостей, деталей, эмоциональной окраски. Ни фото, ни камера не могут объяснить «происхождения вещей», их возраста, значения, их исторической наполненности. По сути дела, на глазах исследователя физическое место проведения интервью может превращаться в символическое место памяти.

Мы еще не умеем интерпретировать личностно-ориентированный мир. Но важно, в какую чашку наливает чай респондент для себя, а в какую — для гостя.

Мы еще не умеем интерпретировать вещественный мир повседневности во всех его символических значениях, но стул, стол, освещение, вещь, которой касается рука респондента — это важные знаковые составляющие разговора.

Дополнительный протокол, фиксирующий вещественный компонент интервью, через несколько десятилетий может продлить и/или изменить смысловую доминанту источника, созданного сегодня.

Проблема создания дополнительного протокола требует теоретического и практического осмысления. Перспектива и необходимость анализа места записи устного источника зависит от ответа на вопрос: должен ли «устный историк» превращаться в «устного архивариуса» или, по выражению Дж. Тоша, поставщика «сырья для социальной памяти», т.е., следует ли воспринимать и создавать устные источники как информационные базы для следующих поколений историков, или «устные архивы» будут формироваться как реализация ситуационных и/или проектных тематических исследований.

Достояние всех: может/хочет ли быть государство гарантом сохранности и трансляции банка «устных историй»

Проблема институционализации устной истории в регионе заключается в способах хранения и невозможности повторного использования, в том числе и повторного транскрибирования, ранее полученных источников. Государственная архивная система,отягощенная бюрократическими процедурами, оказалась неготовой как к формированию аудио- и видеобанков, так и к хранению рукописных (печатных) «устных источников». Архивные учреждения не принимают на учет ни рабочие материалы, созданные в русле «государственного заказа», ни, тем более, подготовленные в рамках изучения курса магистрами.

Накопленный материал оказывается достоянием авторов и частных коллекций. Но — не достоянием всех. Уровень легитимации источника повышается только за счет публикаций сборников документов. Однако и это не решает проблемы повторного использования/толкования/слушания свидетельств. Вопрос о создании специального учреждения — Народного архива — является крайне актуальным.

Подводя итоги, можно констатировать, что институционализация устной истории в регионе имеет как общие, так и особенные характеристики. Среди общих следует выделить скепсис академического сообщества, развитие направления силами энтузиастов, напряжение, возникающее в дискуссионных полях применения/транскрибирования и толкования источников.

Среди особенных следует выделить страх перед памятью, высокий уровень цензуры рассказчиков, с одной стороны. И попытки «присвоения персональной памяти» государственными и околосударственными структурами, с другой. Обе эти тенденции создают прецеденты формирования и использования «псевдоустных источников», которые широко тиражируются и воспринимаются как носители «настоящей правды».

В практическом смысле институционализация устной истории (как методологии и метода) осуществляется путем введения в программу подготовки магистров-историков специального курса. Промежуточным результатом освоения метода и методологии можно считать появление устноисторических свидетельств в текстах научных работ и монографий, выход отдельных книг и сборников. Однако использование устных источников продолжает носить вспомогательный, иллюстративный и необязательный характер.

Разрыв поколений, утрата понимания прецедентных текстов, традиционное невнимание к самоочевидности повседневности респондента и интервьюера проблематизируют новые задачи. Среди них — «интертекстуальная» подготовка интервьюеров, оформление ссылочного аппарата устного источника с учетом необходимости пояснения всех цитат, клише (в том числе и не проявленных респондентом как цитата или клише), а также постановка проблемы «места интервью как места памяти» и наработки методик создания дополнительного протокола интервью.

¹ Подробнее об этом: *Стяжкіна О. В.* Пересічна людина Донбасу на початку 1920-х років: в пошуках слова, простору, часу//Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей/Гол.ред. З. Г. Лихолобова. Донецьк, 2007. Кн. 13–14. С. 76–99.

² В том числе и в мире с государством.

³ Об этом подробнее: *Лихолобова З. Г., Кузіна К. В.* Липневі страйки 1989 року в шахтарських містах Донбасу//Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2009. С. 155–167.

⁴ *Штомпка П.* Культурная травма в посткоммунистическом обществе//Социологические исследования. — 2001. — № 2.

⁵ Иван Петрович А., 1930 г. р., русский, пенсионер (шахтер), г. Доброполье. Запись сделана Светланой Анисимовой 28.11.2008. Этот текст не является частью исследовательского проекта. Интервью с самым старшим членом семьи является итоговым документом, завершающим изучение курса «Устная история: метод, методология, источник», который, в качестве спецкурса, осваивают магистры исторического факультета Донецкого национального университета.

⁶ Наиболее впечатляющие и, во многом, неожиданные результаты были получены теми студентами, которые занимаются проблемами послевоенной трудовой миграции населения Западной Украины в Донбасс.

⁷ В равной степени, структуру определяет также острая нехватка учебного времени — восемнадцать часов аудиторных занятий.

⁸ *Envelopes of Sound: Six Practitioners Discuss the Method, Theory, and Practice of Oral History and Oral Testimony*/Ed. by R. J. Grele. Chicago, 1975; *Passerini L.* Fascism in Popular Memory. Cambridge, 1987; *Portelli A.* The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue. Madison, 1997; *Moyer J.* Step-by-Step Guide to Oral History. 1993 (revised 1999)//http://dohistory.org/on_your_own/toolkit/oralHistory.html; *Хрестоматія по усній історії*/Пер., сост., вступне слово, общ. ред. М. В. Лоскутовой. СПб., 2003; *Лоскутова М. В.* Устная история: Методические рекомендации по проведению исследования. СПб., 2002; *Лукина М.* Технология интервью: Учеб. пособие для вузов. М., 2003; *Хубова Д. Н.* Устная история. «Verba volant»: Метод. пособие. М., 1997; *Схід/Захід: Іст.-культ. зб.* 2008. Вип. 11–12: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень/За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. — Харків, 2008; *Нора П.* Франция — память/Пер. с фр. Д. Хапаевой. СПб, 1999; *Принс Г.* Усна історія//Нові перспективи історіописання/За ред. П. Берка. К., 2004; *Сотворение истории. Человек. Память. Текст: Цикл лекций*/Отв. ред. Е. А. Вишленкова. Казань, 2001; *Томпсон П.* Голос прошлого. Устная история/Пер. с англ. М., 2003.

⁹ Устная история Карелии//Электронный доступ: <http://oralhist.karelia.ru/libr.htm>

¹⁰ *Student Projects: Food and Wine in the Bay Area; ...History 100: Documenting the History of Health Care in California*// http://bancroft.berkeley.edu/ROHO/education/student_projects.html

¹¹ Проект «Женщины. Память. Война». Центр гендерных исследований Европейского гуманитарного университета. Республика Беларусь//<http://www.iatp.by/index.htm>

¹² Программа устной истории Самуэля Проктора (Университет Флорида) <http://www.history.ufl.edu/oral/index.html>; Информация для студентов Центра устной и общественной истории калифорнийского университета <http://coph.fullerton.edu/stuForm.asp>; Проект истории ветеранов войн XX века (США, библиотека Конгресса США, Американский центр на-

родной истории)//<http://www.loc.gov/vets/>; Международный проект по устной истории «Память женщин»// <http://www.womensmemory.net/english/project.asp>

¹³ *Опалені війною: Спогади про воєнне дитинство (1941–1945 рр.)*/Уклад. В. Ю. Носков. Донецьк, 2008.

¹⁴ *Задніпровський О.* Хроніка голоду в 1946–1947 років у Донбасі. Донецьк, 2007.

¹⁵ *Герасимова М. С.* Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2007.

¹⁶ *Кузіна К. В.* Соціальні проблеми шахтарських міст Донбасу (1950–1980-ті роки). : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2009.

¹⁷ *Стяжкіна О., Носков В.* Образ початку Великої Вітчизняної війни у свідомості дітей воєнного покоління//Історичні і політичні дослідження. 2009. № 1. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/lipd/2009_1/22Stiazhkina.htm

¹⁸ *Соловей М. О.* Спогади Юрія Шухевича про перебування у дитячих будинках Донбасу//Нові сторінки історії Донбасу. 2009. № 17–18. С. 281–290.

¹⁹ *Грідіна І. М.* Православні віруючі України у роки Другої світової війни. Донецьк, 2006.

²⁰ *Мармілова О.* Спогади оstarбайтерів як історичне джерело//Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 12–13 травня 2005 р.: У 6 т. Т. 1. К., 2005. С. 223–226.

²¹ *Титаренко Д.* Нацистська пропаганда в окупованому Донбасі: цілі, засоби, умови діяльності//Нові сторінки історії Донбасу. 2009. № 17–18. С. 21–34.

²² *Караулов Ю. Н.* Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности//Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. Доклады советской делегации на VI конгрессе МАПРЯЛ. М., 1986. С. 105–126.

²³ *Слышкин Г. Г.* От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. М., 2000.

²⁴ Подробнее об этом: *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций?//Полис. 1994. № 1. С. 33–48; *Поморцева А. М.* Рациональность гносеологического статуса человека в истории цивилизационных разломов//Взаимодействие истории и философии науки: теоретические и методологические аспекты Ставрополь, 2006; *Моисеев Н. Н.* Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ//Вопросы философии. 1995. № 1. С. 3–30.

²⁵ *Гусейнов Г. Д.* Д. С. П. Материалы к Русскому Словарю общественно-политического языка XX века. М., 2003; *Лебина Н.* Энциклопедия банальностей. СПб., 2006; *Гурова О.* Советское нижнее белье: между идеологией и повседневностью. М., 2008; *Айзенберг М., Рубинштейн Л., Шейнкер М.* «Это время для нас абсолютно не утрачено...»//Критическая масса. 2004. № 1; *Сарнов Б.* Наш советский новояз. Маленькая энциклопедия реального социализма. М., 2006 и др.

²⁶ В данной постановке речь не идет о категориях властных отношений. Скорее — о механизмах принятия решения об определении «места комфортного воспоминания». Можно предположить, что этот выбор имеет значение не всегда и осуществляется ситуационно. Постановка вопроса относится лишь к тем случаям, в которых значения места очевидно для респондентов.

Elena STYAZHKINA

ORAL HISTORY:
THE INSTITUTIONALIZATION OF DIRECTION IN THE RESEARCH PRACTICES
OF HISTORIANS IN THE DONBASS

Oral history in the region is institutionalized in two directions. The first trend relates to the interest in the memory of the certain social and age groups, manifested at the level of state and public structures. Oral materials are collected as an initiative of the state administration but without the participation of professional historians.

The second trend relates to the fact that many in the university environment have grown to understand the necessity of teaching a special course on "oral history" for the Masters of History post-graduate degree.

The problem of institutionalization of oral history in the region also lies in the methods of storage and the inability to re-use of the received sources. The accumulated data becomes the property of the authors and private collectors. But not the property of all.

Константин КОЗЛОВ

**УСТНАЯ ИСТОРИЯ В СОВЕТСКОЙ ГУМАНИТАРИСТИКЕ
в 1920–1980-е гг.**

Активизация исследований в области устной истории в современной России определяет необходимость осмысления исторического опыта становления данного исследовательского направления в отечественной социально-гуманитарной мысли. В настоящее время в отечественной науке во многом априорно признается приоритет европейской и американской традиции в области устной истории. Вызывает уважение масштабность задач, решаемых зарубежными исследователями. Однако устная история не является исключительно академическим научным направлением исследования, она во многом включена в общественные процессы и отражает социокультурную специфику каждой страны и даже отдельно взятого региона. Именно поэтому особый интерес для современного исследователя представляет институционализация устной истории, формы ее существования в советской гуманитаристике.

Складывание практики фонографической записи в России связано с деятельностью С. И. Бернштейна, работавшего в Институте живого слова (1920–1924 гг.), а позже в Институте истории искусств (1924–1930 гг.), где он записывал выступления русских поэтов. С его инициативой связано создание в 1932 г. Центрального государственного архива звукозаписей.

Складывание российской традиции устной истории можно отнести к 1920-м гг., когда начинается работа по записи и сбору воспоминаний участников общественно-политических событий первой четверти XX в., составивших корпус историко-революционной мемуаристики.

По мнению Л. А. Колесниковой, интерес исследователей 1920-х гг. к мемуарам как историческим источникам был обусловлен следующими обстоятельствами:

— во-первых, необходимостью обеспечить корпусом исторических источников недостаточно исследованную проблематику истории РСДРП и РКП (б), связанную с изучением внутренней жизни партийных организаций, партийного подполья, а также проблематику истории рабочего класса: условий жизни, быта и труда, роли рабочих в создании большевистской партии, психологии пролетария-революционера;

— во-вторых, значительным воспитательным потенциалом мемуаров ветеранов партийной работы: «Нужно молодых коммунистов и вообще членов партии сроднить

со всей партией в прошлом, понять душу этой партии, душу старых работников» (М. С. Ольминский);

— в-третьих, ограниченностью корпуса исторических источников по истории РКП(б), а также недоверием к хранящимся в архивах документам официального делопроизводства государственных учреждений дореволюционной России как к источникам изучения истории революционного движения. В первую очередь это касается фондов правоохранительных органов и органов государственной безопасности, требующих проверки и, в том числе, путем сопоставления с воспоминаниями участников революционного движения;

— в-четвертых, методологической посылкой М. Н. Покровского, считавшего, что история партии должна строиться, прежде всего, на воспоминаниях непосредственных участников, поэтому для ее изучения нужны не столько историки-специалисты, сколько старые партийцы¹.

В 1921 г. была создана Комиссия для собирания и изучения материалов по истории Октябрьской революции и истории Российской коммунистической партии (Истпарт), просуществовавшая до 1928 г., когда она была включена в состав Института Ленина. Главной задачей деятельности комиссии были собирание и сохранение документов и недокументированных свидетельств революционных событий.

Сотрудниками Истпарта использовались различные способы сбора устных воспоминаний, а именно — обращение к отдельным участникам революции и Гражданской войны с просьбой написать воспоминания по определенным темам и рассылка анкет, которые должны были помочь мемуаристам систематично и, по возможности, максимально полно воспроизвести события прошлого. Своеобразной формой коллективно-мемуаротворчества в деятельности Истпарта стали вечера воспоминаний. Участники, приглашенные на этот вечер, получали перечень вопросов, в соответствии с которыми они должны были строить свое выступление.

Из числа общественных организаций, занимавшихся массовым сбором воспоминаний, особое место принадлежит Всесоюзному обществу политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Главной задачей образованного в 1921 г. и просуществовавшего до 1935 г. общества было собирание и публикация материалов, касающихся жизни и быта каторги и ссылки. Проблематика записываемых воспоминаний касалась в первую очередь дореволюционной каторги и ссылки. Кроме этого, общество специализировалось на изучении ранних этапов освободительного движения, в первую очередь, истории народничества. С 1925 г. по 1927 г. было проведено 12 вечеров воспоминаний об эпохе «Народной воли», а также были застенографированы и опубликованы воспоминания народовольцев. Публиковались воспоминания по большей части в журнале «Каторга и ссылка» (1919–1935 гг.), либо отдельными изданиями².

Достаточно интересным представляется опыт редактора «Крестьянской газеты» Я. А. Яковлева, который в 1925 г. разослал обращение селькорам газеты с просьбой написать свои воспоминания о борьбе крестьян с помещиками в 1917 г., к которому был приложен вопросник. Инициатива Я. А. Яковлева получила поддержку среди селькоров, которыми было подготовлено и отправлено в газету порядка 500 воспоминаний³.

В 1930-е гг. в СССР были реализованы два уникальных по масштабам и спектру поставленных задач исследовательских проекта — написание «Истории Гражданской войны» и «Истории фабрик и заводов», в рамках которых устная история становилась одним из ведущих методов исследования и формой изложения одновременно. Особенно это относится к «Истории фабрик и заводов».

Инициатором и вдохновителем этих проектов выступил М. Горький. Его инициатива была оформлена в 1931 г. правительственными документами, которые закрепили за исследованием статус государственного мероприятия. Сбор воспоминаний для «Истории гражданской войны» осуществлялся по уже апробированной Истпартом схеме — рассылка информационных писем участникам войны с просьбой подготовить и прислать воспоминания по интересующим исследователей проблемам. Собранные воспоминания, по замыслу авторов, должны были не только использоваться в ходе написания текста работы, но собранные вместе и соответствующим образом систематизированные, они составляли отдельное приложение к каждому тому «Истории гражданской войны».

«История фабрик и заводов» представляла собой достаточно сложный симбиоз истории и литературы, мемората и фабулата и одновременно идеологическую кампанию, проходившую под лозунгом «рабочие-ударники — в историческую литературу». По мысли М. Горького, воспоминания рабочих не только должны были быть положены в основу многотомного труда по истории отечественной промышленности, но и сами рабочие должны были стать авторами этих книг. Необходимо отметить, что в этих проектах самым ценным, как показало время, являлись собранные воспоминания, которые публиковались уже отдельными изданиями, в общем контексте подготовки к написанию истории Гражданской войны и истории фабрик и заводов. Однако неизбежным недостатком подобных сборников воспоминаний была тенденциозность составления и неполнота представленных точек зрения на рассматриваемые проблемы.

Традиции горьковских начинаний были продолжены в годы Великой Отечественной войны. В 1941–1942 гг. на базе Главной редакции «Истории Гражданской войны» была создана Комиссия по истории Великой Отечественной войны. В 1943 г. И. И. Минц, Э. Б. Генкина, Е. Н. Городецкий и И. М. Разгон, уже работавшие в комиссии, получили Сталинскую премию за второй том «Истории гражданской войны в СССР», опубликованный в 1942 г. Научное руководство комиссией осуществлял И. И. Минц. Начиная с 1941 г. исследовательские группы профессиональных историков стенографировали беседы с военными, государственными и партийными работниками, рабочими оборонных предприятий, жителями территорий, освобожденных от немецкой оккупации. В этой работе были определены принципы отбора интервьюеров, обеспечивавшие репрезентативность получаемой информации. Так, например, исследовательская группа под руководством А. Л. Сидорова в 1943 г. провела запись воспоминаний 77 жителей Харькова, переживших оккупацию. В состав опрошенных вошли представители не только профессиональных, но и социальных категорий, и даже люди, работавшие в немецких оккупационных учреждениях⁴. Начиная с 1942 г. членами комиссии были

подготовлены и изданы методические пособия по сбору материалов и написанию истории воинских частей⁵.

После окончания войны специалисты, работавшие в комиссии, вернулись к своей исследовательской проблематике, а собранные материалы нашли свое место в архиве института истории СССР. Материалы Комиссии по истории Великой Отечественной войны являются крупнейшей тематической документальной коллекцией, хранящейся в архиве Института российской истории РАН и насчитывают около 20 тыс. единиц хранения.

Одним из первых отечественных ученых, целенаправленно занимавшийся сбором и записью устных воспоминаний на аудионосителях, был литературовед Виктор Дмитриевич Дувакин (1909–1982). В исследовательское поле В. Д. Дувакина входили писатели и литературоведы, художники, артисты и режиссеры, связанные с эпохой 1920–1930-х гг., а также советские ученые и люди, связанные с историей Московского университета. В 1991 г. на основе созданной им коллекции аудиозаписей воспоминаний выдающихся деятелей отечественной науки и культуры XX в. был создан отдел устной истории Научной библиотеки МГУ⁶.

Интересным и перспективным в плане дальнейшего изучения является рассмотрение опыта устной истории в творчестве отечественных писателей и журналистов. Появление и развитие нового жанра — интервью с участниками Великой Отечественной войны — и создание на этой основе исторических и публицистических работ связано с деятельностью К. М. Симонова, С. С. Смирнова, Д. А. Гранина, А. М. Адамовича, Я. Брыля, В. Колесника, Л. П. Овчинниковой, С. А. Алексиевич и др.⁷

В настоящее время невозможно представить историю Великой Отечественной войны без эпизода героической обороны Брестской крепости, которая не была зафиксирована в материалах делопроизводства. События этой обороны были восстановлены С. С. Смирновым по устным рассказам очевидцев⁸. К. М. Симоновым, исповедовавшим убеждение, что «никто не может сказать: "Я знаю о войне все!" Все о войне знает только народ. Так давайте записывать народ!», была предпринята попытка создания фонда устных мемуаров ветеранов войны, из которого выросли его кино- и телепроекты («Шел солдат» (1975), «Солдатские мемуары» (1976)⁹. Журналистская деятельность С. А. Алексиевич позволила собрать и сохранить информацию о малоизвестных обстоятельствах повседневной военной жизни, которая вымарывалась цензурой или долгое время оставались вне поля зрения исследователей¹⁰.

Особое место в отечественной устно-исторической традиции занимает работа А. И. Солженицына «Архипелаг ГУЛАГ», в которой было воссоздано эпохальное полотно функционирования советской репрессивной системы 1920–1940-х гг. на основе свидетельств очевидцев. В предисловии он указывает, что материал для книги дали в рассказах, воспоминаниях и письмах 227 человек, «но не настала та пора, когда я посмею их назвать», одновременно называя автора «доверенным многих поздних рассказов и писем»¹¹.

Интенсивное развитие устной истории в России было связано с демократизацией общественной жизни в 1980-е гг. Большое количество исследовательских проектов общества «Мемориал», Центров устной истории РГГУ и Европейского университета в Санкт-Петербурге, Центра крестьяноведения и сельских реформ в Москве, а также большого числа отдельных ученых подняли устную историю на качественно новый уровень развития.

В целом, на основе вышеперечисленных примеров можно сделать вывод о том, что устная история как метод получения информации о прошлом в нашей стране получила развитие в советской гуманитаристике. Цензурные ограничения во многом определили иллюстративно-фактологический, а не проблемный характер отечественных устно-исторических исследований, не получивших к тому же достаточного методологического и концептуального обобщения. Значительное количество собранного материала не было обработано и до настоящего времени не введено в научный оборот. Для современных исследователей особый интерес представляют методические находки предшественников и их результаты, требующие дальнейшего изучения и публикации.

¹ Колесникова Л. А. Историко-революционная мемуаристика (1917–1935 гг.) как массовый источник по истории русских революций (методика количественного анализа): Дис. ... д-ра ист. наук. М., 2005. С. 103–104.

² Там же. С. 142–150.

³ Кабанов В. В. Собрание и публикация в 1920-х гг. крестьянских воспоминаний об аграрной революции и гражданской войне в России//Археографический ежегодник за 1984 г. /Отв. ред. С. О. Шмидт. М., 1986. С. 183–184.

⁴ Курносоев А. А. Воспоминания-интервью в фонде Комиссии по истории Великой Отечественной войны Академии наук СССР (Организация и методика собирания)//Археографический ежегодник за 1973 г. М., 1974. С. 118–132.

⁵ Курносоев А. А. Встреча сотрудников Комиссии по истории Великой Отечественной войны АН СССР//Археографический ежегодник за 1984 г./Отв. ред. С. О. Шмидт. М., 1986. С. 317.

⁶ Споров Д. Б. Живая речь ушедшей эпохи: собрание Виктора Дувакина//Новое литературное обозрение. 2005. № 74.

⁷ Адамович А., Гранин Д. Блокадная книга. Л., 1981; Адамович А., Брыль Я., Колесник В. Я из огненной деревни... М., 1977; Овчинникова Л. П. Передовая начиналась в цехе. Волгоград, 1983; Она же. Улица среди окопов. М., 1985; Она же. Женщины в солдатских шинелях. Волгоград, 1987; Она же. Колокол на Долгом лугу. М., 1989; Она же. Солдаты тайной войны: по следам судеб разведчиков. М., 2006.

⁸ Смирнов С. С. Брестская крепость. М., 1957; Он же. Герои Брестской крепости. М., 1959; Он же. Рассказы о неизвестных героях М., 1963; Он же. Герои блока смерти. М., 1963.

⁹ Симонов К. М. Солдатские мемуары. М., 1985.

¹⁰ Алексиевич С. А. У войны — не женское лицо... Минск, 1985; Она же. Последние свидетели: Книга детских рассказов. М., 1985; Она же. Цинковые мальчики. М., 1991.

¹¹ Солженицын А. С. Архипелаг ГУЛАГ: В 3 тт. М., 1989.

Konstantin KOZLOV

ORAL HISTORY IN SOVIET HUMANITIES, 1920S–1980S

Intensive researches in the field of oral history in modern Russia predetermine the necessity of comprehension of historical experience of formation of the given research direction in social-humanitarian thought. For this reason the institutionalization of oral history and the forms of its existence in Russian humanities are of interest for modern researchers.

The attempt of creation of a corpus of memoirs of crucial historical events participants (1920–1930) represents special interest. Namely, projects of the Commission on history of the Russian Communist Party (b), the All-Union society of political convicts and exiled on collecting and publication of memoirs of the participants of Narodnik movement, the October revolution and the political prisoners of pre-revolutionary prisons. In 1930th, under M. Gorkiy's initiative, large-scale work on collecting memoirs was started within the framework of two research projects — the creation of “History of Civil war” and “History of factories and plants”.

The most interesting oral — historical project is the activity of the Commission on history of Great Patriotic war at the Academy of Sciences of the USSR. Since 1941, the research groups of professional historians took down in shorthand the conversations with military men, state and party officials, the workers of defense enterprises, the inhabitants of the territories released from German occupation. After the war the experts working in the commission returned to their research problems, and collected materials were placed in the archive of the Institute of the USSR history.

The first Russian scientist purposefully dealing with collecting and recording of oral memoirs on audiocarriers was V. D. Duvakin, historian of the literature, who created an audiocollection of memoirs of outstanding figures of Russian science and culture of the XX century on the basis of which in 1991 the Department of oral history of Scientific library of Moscow State University was created.

The consideration of experience of oral history in the creativity of Russian writers and journalists seems to be interesting and prospective. The appearance and development of a new genre — interview with participants of Great Patriotic war, and creation of historical and publicistic works on this basis is connected with K. M. Simonov, S. S. Smirnov, D. A. Granin, A. M. Adamovich, L. P. Ovchinnikova, S. Aleksievich's activity.

Intensive development of oral history in Russia was connected with the democratization of social life in 1980. A plenty of research projects of the society “Memorial”, the Centers of oral history of Russian State University for the Humanities and the European university in St. Petersburg, the Center of study of peasantry and rural reforms, and a great number of individual researchers raised oral history to a new level of development.

As a whole, taking into consideration above-listed examples, it is possible to draw a conclusion that oral history as a method of getting information about the past in our country. Censorial restrictions determined in many respects illustrative, factual but not problem character of Russian researches in the field of oral history, which did not have sufficient methodological and conceptual generalization. The significant amount of collected material has not been processed and put into scientific usage yet. For modern researchers some methodical finds of predecessors and their results demanding further study and publication present special interest.

Людмила АФАНАСЬЄВА
Людмила ГЛИНСЬКА

З ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАПОРІЗЬКОМУ ПРИАЗОВ'І

(проекти Лабораторії соціологічних досліджень
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького)

Сучасне та майбутнє суспільства відтворюються через його минуле. Тому оцінка соціальної пам'яті є актуальною та необхідною для вирішення практичних завдань суспільства в контексті позитивної трансляції та продукування історичного досвіду минулих поколінь і для формування світоглядних орієнтацій людей стосовно власної історії та культури. Це означає, що соціальна пам'ять є сферою інтелектуальної та духовної спадщини, яка в перспективі спрямована на визначення соціально-культурного, ідеологічного, світоглядного, державницького потенціалу суспільства.

Всі ми, люди різного віку, національностей, віросповідань, політичних поглядів, об'єднані нашим спільним надбанням — землею, на якій живемо, працюємо, відпочиваємо, ростимо дітей, землею, на якій більшість із нас народилась і в яку піде назавжди.

Кожному віку суспільства, як і віку людини в цьому суспільстві, властива своя «мозаїка цінностей». Сьогодні у світі відбуваються досить цікаві протилежні один щодо одного процеси. Незважаючи на існуюче культурне розмаїття, на прагнення багаточисельних народів і урядів захистити самобутність своєї культури, люди починають прагнути до деякої уніфікації, до того, щоб говорити однією мовою, одягатися в однакове вбрання, надавати перевагу подібним розвагам.

Було б прикро і несправедливо, якби пам'ять про нас, про наш час не збереглася в майбутніх поколіннях, пішла в небуття. Щоб такого не сталося, потрібно не лише любити свій край, оберігати його своєрідність і примножувати здобутки, але й знати історію, культуру народів, що його населяють, шанобливо ставитись один до одного, передавати наші надбання нащадкам.

Етнокультурне буття народів України стає предметом ґрунтовних наукових досліджень у значній мірі саме тому, що українське суспільство має вирішити проблему поєднання процесу державотворення та поступального розвою етнокультур усіх своїх народів, а також якомога повніше залучити всі етноси до процесу державного будівни-

цтва, перетворюючи полікультурність із фактору нестабільності держави на фактор її сили і могутності. З іншого боку, значна увага до багатогранного розвитку етнокультурного життя всіх народів України має засвідчити реальність демократичних прагнень держави й громадянського суспільства.

Україну загалом прийнято вважати державою з поліетнічним складом населення, однак її не можна віднести до типових поліетнічних країн, адже українці (за винятком деяких регіонів) складають більше $\frac{3}{4}$ населення. У нашому дослідженні об'єктом є саме один з таких нетипових для України поліетнічних регіонів — Запорізьке Приазов'я.

Протягом багатовікової історії господарського освоєння території Запорізького Приазов'я тут проживали численні народи, які залишили сліди свого перебування — значну частину культурної спадщини України.

Історично Запорізьке Приазов'я — це територія, на якій здавна відбувалися масштабні історичні події, пов'язані з мешканням і переміщенням багатьох народів. Тут зароджувались, розвивались і гинули різні культури. Оригінальним пам'ятником стародавніх часів є Кам'яна могила, унікальні петрогліфи зберігають інформацію про господарське і духовне життя мешканців регіону від епохи палеоліту до епохи бронзи.

Динамічність соціальних змін, пов'язана з історичною долею нашого краю, зберігалася також у пізніші періоди, за середньовіччя і нового часу, коли Запорізьке Приазов'я у зв'язку з геополітичним і військовим протистоянням входило до складу різних державних утворень, було місцем переселення представників багатьох народів і народностей.

Початок формування постійного національного складу населення Запорізького Приазов'я припадає на другу половину XVIII ст. Колонізаційна політика царського уряду створила умови для заселення та господарського освоєння регіону представниками як народів Російської імперії (українців, росіян, євреїв та інших) так і держав-сусідів (німців, болгар, чехів та інших).

Разом із представниками різних етносів до Запорізького Приазов'я переселилися і представники окремих конфесій, які визначаються як етноконфесійні групи. Серед них слід відзначити менонітів (основу яких склали фрізи і фламандці), духоборів, молукан (росіяни та українці)¹.

Характерною ознакою Запорізького Приазов'я було постійне ускладнення етнічної палітри. Інтеграційні міжетнічні процеси спричинили численні взаємні запозичення і сприяли виникненню спільних рис культури цього поліетнічного регіону.

В умовах інтенсифікації практичної взаємодії представників різних етносів складалася та транслювалася своєрідне сприймання і розуміння світу як упорядкована світоглядна система. Тому саме виявлення загального та специфічного в розвитку культури різних народів допоможе сформувати толерантні відносини між ними, краще зрозуміти полілог цих культур, відтворити та зберегти унікальну духовну та історичну спадщину Півдня України.

Сьогодні на території Запорізької області зареєстровано більше 60 національно-культурних товариств. Слід зазначити, що в самому Мелітополі та районі проживають представники майже 100 національностей, функціонують 19 національно-культурних товариств, члени яких з повагою ставляться один до одного. В травні 2008 р. в межах

«Європейського року міжкультурного діалогу» стартував проект Ради Європи, спрямований на обмін досвідом щодо підтримки культурного розмаїття, покращення культурної взаємодії народів, а також розвитку толерантності.

У ході візитів експерти Ради Європи відібрали для участі в пілотній фазі проекту дванадцять європейських міст з семидесяти заявлених. Україну ж в європейському міжкультурному діалозі представляв саме Мелітополь.

Лабораторія соціологічних досліджень Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького вже понад 10 років досліджує етноконфесійну палітру Запорізького Приазов'я. Оскільки переселенці опинилися в Запорізькому Приазов'ї в нових соціокультурних умовах, то, відповідно до сценаріїв поведінки етнічних локальних груп в інородному культурному середовищі, замикалися та довгий час, зберігали притаманні їм елементи аграрного суспільства в повсякденному житті й суспільних відносинах. Тож питання виявлення й аналізу специфічних форм їхньої соціокультурної поведінки стало для нашої лабораторії одним із першочергових. У площині розв'язання цього питання на особливу увагу заслуговує один з напрямів соціально-історичних студій — «усна історія». Звернення до усних наративів як до потужного інформативного джерела означає залучення до розгляду широкого пласта «народної історії» — особливого комплексу культурно-історичних уявлень, які були сформовані на побутовому рівні. У нашому випадку активне залучення усних історій як функціональної складової джерельної бази з історії заселення Запорізького Приазов'я стало одним із перших кроків до вивчення традиційної етнокультури. Проведені польові дослідження сприяли комплексному пізнанню усних історій як складника джерельної бази етнокультурних процесів Запорізького Приазов'я.

Ця багаторічна праця знайшла своє відображення в наукових та популярних монографіях². Окремим досягненням лабораторії є налагодження дружніх зв'язків із національними товариствами міста та регіону.

Першою спробою творчого пошуку стало популярне видання «Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури)», яка містить дані про формування етнічного складу населення, визначення та опис основних етнічних груп, аналіз динаміки змін національного складу сучасної Запорізької області. Основний зміст і цінність цієї праці становить зібраний на основі усних наративів представників різних національностей нашого краю і представлений у ній матеріал про їхню побутову культуру: опис традиційного житла, народного одягу, декоративно-прикладного мистецтва, національної кухні, самобутньої музичної культури, свят і звичаїв. Все це дає можливість визначити не лише неповторність, самоцінність духовного складу та ментальності різних національних груп, але й виявити загальні риси і форми культури, що склалися внаслідок спільного історичного існування та спілкування. Завершує книгу термінологічний словник і список джерел та літератури, які дають можливість читачеві ознайомитися зі змістом основних народознавчих, культурологічних, етнографічних понять, розширити свої знання з багатьох питань, поставлених і розкритих авторами цього видання. Але на цьому творчий пошук не зупинився. Для висвітлення окремих аспектів сучасних етнокультурних процесів Лабораторією соціологічних досліджень було про-

ведене анкетування. Результати анкетування дали змогу виявити особливості етнічного самоусвідомлення населення та його національно-державницьку орієнтацію.

Блок питань щодо культури міжетнічного спілкування допоміг сформулювати узагальнену думку представників різних етнічних груп про визначальні риси національного характеру, формування спільних рис, ставлення до представників інших національностей, моральні чинники взаємовідносин між народами. Аналіз отриманих результатів дозволив виділити найбільш важливі аспекти сучасного буття етносів регіону задля кращого розуміння тих етнокультурних та соціо-психологічних процесів, які відбуваються на території Запорізького Приазов'я і в Україні в цілому. Дані соціологічного опитування знайшли відображення в монографії «Етнокультурні та етноантропологічні чинники в регіональному контексті: на прикладі історії Запорізького краю XIX—XX ст.»³.

Наступна монографія «Етносоціальне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті»⁴ є спробою аналізу цілісної картини етнокультурного буття народів Приазов'я через призму геокультурного простору. У цій монографії висвітлено сучасні уявлення про місце та роль етнокультурного ландшафту в геокультурному просторі. У її основі лежить особливе, просторове «прочитання» ландшафту, спрямоване на осмислення передовсім своєрідності не тільки «місця», а й «місцевих спільнот». У нашому випадку звернення до усних наративів як до потужного інформативного джерела, залучення до розгляду широкого пласта «народної історії» — особливого комплексу культурно-історичних уявлень, які були сформовані на побутовому рівні — стало одним із перших кроків до вивчення етносоціального середовища. Виявлення конструктивних характеристик усних історій як джерела інформації неминуче зачіпало й комунікативні аспекти суспільного буття, оскільки через дослідження механізмів продукування та подальшої трансляції соціально значущої інформації в етнокультурному середовищі певних колективів відкрило можливість вивчення — крізь призму суб'єктивного досвіду респондентів — структури соціуму та соціально-поведінкових сценаріїв, які допомогли визначити буття як окремої людини, так і місцевого співтовариства.

В дослідженні нами застосовувались наступні підходи:

— еволюційний (віталістичний) підхід, який дає можливість розглядати ландшафт як організм, що проходить певні стадії в своєму розвитку;

— сциєнтичний (структурно-морфологічний) підхід — спрямований на вивчення причинно-наслідкових і функціональних зв'язків між властивостями географічного простору та культурними явищами;

— феноменологічний підхід — як засіб опрацювання «смыслового поля» просторових відносин і значень явищ культури. Геопростір культурних феноменів - це простір смислів (екзистенційне середовище мешкання людей). Головною метою такого підходу стає виявлення і описування смислових значень артефактів, які підпадають під спостереження;

— перцепційний підхід спрямований на вивчення сприйняття, виявлення образів ландшафту та певних їхніх «культурних кодів»: це і семантичний аналіз простору та якості середовища, вивчення символіки, смислу і цінності місця, осмислення просторової

картини сакрального і профанного, топоніміки, структури географічних образів простору тощо. Цей підхід характеризує ставлення тих або інших етнічних спільнот до омешканого ними середовища.

У ході польових досліджень, заснованих на спогадах очевидців певної фіксованої визначної події; вивченні звичаїв, фольклору, традицій, побуту та стилю життя представників різних поколінь протягом певного періоду часу, ми дійшли висновку, що саме усно-історичні дослідницькі проекти дадуть можливість висвітлити ділянки соціального буття, які виявилися поза межами офіційної історії, розкрити багатоманітність інтерпретацій минулого, почути голос усіх суб'єктів соціального процесу і з'ясувати особливості історичної пам'яті й чинники конструювання колективної ідентичності.

Актуальність дослідження зумовлена як специфікою етнокультурного буття Запорізького Приазов'я, так і загальними проблемами соціально-культурного розвитку етносів. Саме тому проблеми поєднання процесу державотворення та поступального розвитку етнокультур і якомога повнішого залучення всіх етносів до процесу державного будівництва, стають предметом ґрунтовних наукових досліджень. З іншого боку, значна увага до багатогранного розвитку етнокультурного життя усіх народів України має засвідчити реальність демократичних прагнень держави та громадянського суспільства. Поліетнічність як даність і передумова функціонування суспільства зберігає можливість повноцінного здійснення культурогенезу саме завдяки тому факту, що етнічні відносини є органічними, взаємообумовленими, взаємопов'язаними в межах систем «людина-людина» та «людина-природа».

Слід відзначити, що пошуки етнічної ідентичності та намагання зберегти самотність — об'єктивний процес, який буде посилюватись в майбутньому, адже глобалізаційні процеси сучасного світу, що приводять до взаємопроникнення культур та руйнації культурних бар'єрів і кордонів, сприятимуть посиленню культурної самоідентифікації через властиве людині прагнення бути неповторною й самотньою. Паралельно ж із етнодиференціюючим процесом відбувається і відбуватиметься надалі процес консолідації етносів, що потребує їхньої глибинної поваги, розуміння і підтримки суб'єктів цього процесу задля уникнення можливих конфліктів, протиріч і перешкод. Тому детальний аналіз особливого, фрагментарного та загальнолюдського у розвитку культури України сприятиме гармонізації міжнаціональних відносин та оптимізації шляхів задоволення соціально-культурних запитів людей.

Провідною ідеєю дослідження є думка про те, що трансформація етнічної культури здійснюється під впливом важливого фактору — глобалізації. Сьогодні буття кожного етносу чи держави переплітається з проблемою виживання всього людства. До того ж, ідеться не про штучно виокремлену і замкнену етнічну культуру, а про те, як саме кожен етнос зберігає ознаки культури, свою унікальність, набуті в процесах соціогенезу, глибинні особливості і відмінності за умов універсалізації та стандартизації людської діяльності. Тому важливо визначити чинники, які сприяють інтеграції унікальних, хоча й розділених, культур та міжетнічному й міжконфесійному діалогу, гармонізації суспільних відносин у геопросторі.

Дослідження здійснювалось на двох рівнях:

— на рівні поглибленого теоретико-методологічного аналізу геокультурної та суспільно-політичної ситуації, що склались на даному етапі трансформаційних змін в Україні з обґрунтуванням концептуальних засад і підходів до вирішення дослідницьких завдань;

— на емпіричному рівні, що передбачає перегляд ефективності застосування теоретичних положень і гіпотез до даних, отриманих в результаті проведених глибинних інтерв'ю з представниками різних етнічних груп, що мешкають на території Запорізького Приазов'я.

Для з'ясування особливостей трансформаційних процесів у Запорізькому Приазов'ї дослідження велися у Бердянському, Мелітопольському, Приазовському, Приморському, Токмацькому, Чернігівському, Якимівському районах і на території міських рад Бердянська, Мелітополя, Токмака.

Пріоритетними проблемами досліджень для лабораторії є:

— культура та ідентичність етносів Запорізького Приазов'я: освоєння нового простору;

— ритуально-обрядова культура та фольклористика;

— субкультура як одиниця аналізу національної та етнічної ідентичності;

— походження топонімів соціокультурного простору;

— норма і девіація в системі світоглядних орієнтацій;

— світоглядні універсалії народної творчості.

У дослідженнях була застосована методологія збору даних, яка поєднує можливість глибинного інтерв'ю, аналізу документів, порівняльно-історичного та методу пережитків. Поєднання таких методів дало можливість об'єктивніше висвітлити духовний світ людини, її цінності, традиції, стереотипи, страхи та надії як найцінніші джерела дослідження культури суспільства.

Отримання вербальної інформації здійснювалось за допомогою опитувальника безпосередньо в процесі інтерв'ю чи опосередковано — шляхом анкетування. Опитування зазвичай проходило у вигляді індивідуальної чи колективної бесіди з інформантами за наперед розробленою програмою чи без неї.

Підготовча робота до польових досліджень передбачала вивчення літератури, архівних документів, підготовку детальних програм соціологічних досліджень, забезпечення сучасними технічними засобами — відео- аудіо- і фотоапаратурою, досконаліми диктофонами, а також транспортом.

Метод пережитків дозволив зробити деякі висновки про стан речей на більш ранньому історичному етапі існування того чи іншого народу, адже в культурі кожного етносу зберігаються залишки минулого.

Порівняльно-історичний метод передбачає порівняння задля виявлення спільного та особливого в розвитку культур народів і причини цих подібностей і відмінностей. Міжкультурні (крос-культурні) дослідження варіабельності й кореляції тих чи інших рис національних культур дозволили виявити групи ознак, які можна спроектувати в минуле для більш точного розуміння історичних подій.

Коли йдеться про осмислення культури певного народу, то загальні її закономірності пізнаються глибше, якщо розглядаються у тісному зв'язку з живою людиною і через її повсякденну діяльність у всьому різноманітті умов життя. Зрозуміти історично конкретну людину, усвідомити внутрішні психоемоційні стимули її поведінки неможливо поза аналізом обставин, які щільно й непомітно оточують її, тобто поза традиціями повсякденного існування й певним чином організованого життєвого середовища.

Однак дослідження історії повсякдення передбачає деякі методологічні труднощі, обумовлені певною часовою відстанню; багато подій стерлися в пам'яті або ж на них нашарувалися спогади та розповіді інших людей. Вік деяких очевидців минулого є досить похилим (60–80 років), а багато подій, про які вони свідчать, відбувалися за часів їхнього дитинства, що спонукає до особливої пильності в оцінці свідчень респондентів.

Вивчення суто індивідуальних особливостей культурного життя представників різних національностей — нормальний елемент усної історії. Індивідуальний духовний досвід, моральні або поведінкові цінності не просто «відбивають» у собі історію, а завдяки переломленню в людині різнорідних структур психіки, мови, логічного мислення опосередковують історію в актах людського воління, творять історію⁵.

Отже, характеристика типу культури під кутом зору організації повсякденного життя в його реаліях та формах передбачає звернення до конкретної спільноти як джерела тих цінностей та ідеалів, що характеризують їхню культуру.

Зміни ідеалів завжди відображали еволюцію ціннісних орієнтацій, суспільного самовідчуття. Вивчення культурно-історичних процесів через реалії повсякденного життя стає справді плідним саме сьогодні, адже речі, побут, матеріально-просторове середовище, що збереглися в культурному досвіді людства, можуть свідчити про особливості кожної етнічної культури. Сьогодні під впливом кіно, телебачення, масових візуальних засобів комунікації предметно-побутове середовище, гра його знакових символів, породжувані ним роздуми та пристрасті стали одним із центральних елементів соціокультурного досвіду часу.

Емпіричні дослідження ландшафтних, етнічних та конфесійних елементів соціокультурної структури Запорізького регіону включали:

- контент-аналіз історичних та юридичних документів;
- етнографічні експедиції;
- збирання спогадів очевидців певної ситуації;
- вивчення звичаєвих структур, фольклору, традицій, побуту та стилю господарювання, ужиткового мистецтва самотніх спільнот, а також представників різних поколінь протягом певного періоду часу.

Враховуючи вік респондентів та суттєву емоційно-ціннісну забарвленість сприйняття подій, було вирішено відмовитись від формалізованих або напівформалізованих інтерв'ю на користь глибинних інтерв'ю за певним сценарієм. Сценарій передбачав такі проблемні блоки для обговорення: історія переселення народів та організація їхнього життя на новій території; зміни геополітичних режимів та їхній вплив на способи життя населення; проблеми, що найбільше турбували людей під час заснування

нових поселень і обживання нової території; способи розв'язування цих проблем; формування назв нових поселень; з представниками яких національностей складались сусідські відносини і наскільки вони були толерантними, добросусідськими; організація традиційно-побутової культури в нових умовах; як вирішувалася проблема мовного бар'єру між народами; особливості одягу, предметів домашнього вжитку, кухні, фольклору переселених народів; ставлення молоді до традиційної культури свого народу; динаміка змін і трансформацій у культурі кожного народу.

Так, аналізуючи розповіді людей про минуле свого народу й емоційно-ціннісне сприйняття світу сусідніх народів, можна стверджувати, що в головному практично всі розповіді респондентів про пережите, про практики виживання, про відносини між народами суттєво збігаються.

Саме така широка представленість думок різних оповідачів, які посідають різні часові, вікові, політичні та соціальні позиції, допомагають краще досягнути масштаб подій та особливості соціокультурних процесів, які відбувалися на запорізькій землі.

Було виявлено, що основними причинами, які змушували людей залишати свої рідні землі та переїздити в невідомі краї, було важке життя цих людей на батьківщині і втішні підбадьорливі листи перших емігрантів. Але для більшості сам процес переселення і перші роки життя на новій, майже необжитій землі були досить важкими і бідними. Заважало також незнання російської мови. Коли росіянин, наприклад, говорив «да», «да», то чех розумів це так, ніби росіянин хоче йому що-небудь дати. Сприйняття факту переселення емігрантів та початкові практики виживання за надзвичайно складних умов були суттєво зумовлені загальним ставленням особи до факту переселення. Наприклад, ось як розпочала свою розповідь жителька села Новогородківка Халупник Анастасія Йосипівна, 1935 р. нар., про заснування села Чехоград Запорізької області:

«Взимку 1869 року зібралось в Криму 92 сім'ї емігрантів із Чехії, вибрали для поселення місце біля 20 верст західніше Мелітополя, на півночі від Криму. Коли добрались до місця, то раптом вдарили сильні морози, які застали людей на пустій рівнині, ніякого захисту проти холодного степового вітру і дощу не було. Хто де міг, там і ховався: чи то в сіно, бур'ян. Люди допомагали переселенцям з одягом. Проблема була з водою. Її потрібно було нести за 10 верст. Не можна було чекати з будівництвом. Будували так звані землянки. Але, незважаючи ні на що, люди хотіли побудувати Чехоград, вірили, що це дійсно буде «град», тобто місто»⁶.

Незважаючи на труднощі, люди в основному жили мирно і дружно, допомагаючи один одному, складались добросусідські стосунки з представниками інших національностей. Так, наприклад, татарська сім'я Ідрисових розповідала:

«Зверніть увагу, ми одні татари серед сусідів, але з якою повагою до нас ставляться. Коли я захворів, відмічає господар Ескандер Ідрисов, мені до сліз було приємно, що всі запитували "Де Ви були? Що з Вами, чому не сказали, що захворіли?" Всі старались мене обняти і поцілувати. От у мене друзі і чеченці, і вірмени, і грузини, і євреї. Всі вони, мої друзі, і сьогодні

в душі звичайно залишилися. Як бачите, люди можуть жити мирно і з повагою ставитись і до інших традицій і до всього. А насправді світ прекрасний і люди всі добрі»⁷.

Повага до представників інших національностей була і в основі виховання своїх дітей. Ось як пригадує Ідрисов Ескандер:

«Я в свій час ходив щодня на роботу мимо християнського кладовища. Мене вчили читати молитву на кладовищі і я розумів по-своєму, мусульманське повинно бути кладовище. Я і запитав у батька, як же мені бути. Він на мене досить сурово подивився, навіть з образою, зі злістю і каже: "Я думав ти розумніший. Ну і в чому справа? А кому дано знати, хто там. Там покійник, а перед Богом всі рівні. Читай те, що знаєш. А якщо нічого не знаєш, то зупинись на хвилину і промов одне «царство небесне» і йди далі. Вони люди і не дано судити людям, хто там. Там померла людина, і можливо, дуже хороша людина, можливо краща кого іншого"»⁸.

Ось в такому вигляді постає Запорізьке Приазов'я перших років його заселення представниками різних національностей в розрізі усних розповідей свідків та письмових біографічних документів.

На підставі усних свідчень та біографічних документів, порівнюючи їх з офіційними документами органів місцевого самоврядування, можна відтворити ту ситуацію, в якій опинялися переселенці, характер та особливості їх соціалізації в полікультурне суспільство.

Саме захоплення усною історією, її інструментарієм дозволив нам значно розширити діапазон дослідницьких задач в межах локальної історії. Історична пам'ять окремої особистості чи окремої сім'ї вписана в локальну і глобальну історію, наповнена емоціями (як позитивними, так і негативними), світоглядом, мотивацією і ціннісними орієнтирами, що дозволяє краще зрозуміти не лише сутність самих подій, але й як вони відображаються в суспільній свідомості⁹.

Важливо, що усна історія володіє могутнім потенціалом громадянськості. В ході інтерв'ю відбувається зустріч двох поколінь. Старше покоління радо сприймає інтерес молодих до минулого, з задоволенням ділиться своїми спогадами і вдячне за увагу до них. Шанобливе ставлення інтерв'юєрів до представників старшого покоління, до їх життєвого досвіду дозволяє старшим людям набути почуття власної гідності і впевненості в майбутньому нашої країни і культури. Усна історія об'єднує минуле з майбутнім, уможливує спадкоємність поколінь.

Демократизація суспільства та утворення незалежної держави України сприяли розвитку процесів підсилення національної самосвідомості населення регіону. Разом з тим багатонаціональний характер населення знайшов відображення у різноманітних формах міжетнічних стосунків.

І саме усна історія дає можливість виявити деяку спадкоємність і механізм самоідентифікації як окремої людини, так і колективу. Актуальність досліджень в цьому напрямку посилює полідисциплінарність методів для вивчення соціальних аспектів людської діяльності. Усна історія є унікальним феноменом, що може сприяти успішній розбудові культури, економіки, освіти краю.

¹ Кабузан В. М. За селение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII—первой половине XIX века (1719—1858 гг.). М., 1976.

² Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). Мелітополь, 1997; *Етнокультурні та етноантропологічні чинники в регіональному контексті: на прикладі історії Запорізького краю XIX—XX ст.* Мелітополь; М., 2002; *Етнологічне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті.* Монографія/За заг. ред. І. П. Аносова, Л. В. Афанасьєвої, М. В. Крилова, М. В. Пригаро. Запоріжжя; Мелітополь; Сімферополь, 2005.

³ *Етнокультурні та етноантропологічні чинники в регіональному контексті: на прикладі історії Запорізького краю XIX—XX ст.* Мелітополь; М., 2002.

⁴ *Етнологічне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті.* Монографія/За заг. ред. І. П. Аносова, Л. В. Афанасьєвої, М. В. Крилова, М. В. Пригаро. Запоріжжя; Мелітополь; Сімферополь, 2005.

⁵ Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. К., 1996.

⁶ *Етнологічне буття народів Запорізького Приазов'я...* С. 219, рядки 6-14. Текст інтерв'ю на вимогу оповідача літературно редакційний.

⁷ Там само. С. 236, рядки 12-19. Текст інтерв'ю на вимогу оповідача літературно редакційний.

⁸ Там само. С. 239, рядки 28-35. Текст інтерв'ю на вимогу оповідача літературно редакційний.

⁹ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история/Пер. с англ. М. Л. Коробочкин и др. М., 2003.

Liudmyla AFANASIEVA, Liudmyla HLYNSKA

RESEARCHING SOCIO-CULTURAL PROCESSES IN ZAPORIZHIAN PRYAZOV'IA

(Projects of Laboratory of Sociological Studies,

Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University)

The Laboratory of Sociological Studies at the Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University has been exploring ethnic and religious cultures of Zaporizhian Azov region for many years. Numerous ethnographic expeditions to the settlements of ethnic Bulgarians, Czechs, Greeks, Karaims, Mennonites, Dukhobors, Molokans and other peoples have been organized by the Laboratory and constitute a part of these research activities. This long-term work is embodied in scholarly monographs and students' textbooks.

The results of field research are based on the specific memories of significant events, on description of rituals, traditions, lifestyles of several generations over a long period of time. The research team at the Laboratory came to the conclusion that oral history research projects provide unique opportunity to analyze and understand the aspects of social life outside the official history. Such investigations help to highlight the diversity of possible interpretations of the past, to hear the voices of different actors of the social process, and to explain the peculiarities of historical memory.

Ирина РЕБРОВА

**ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
СТУДЕНЧЕСКОГО НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ПО УСТНОЙ ИСТОРИИ
КУБАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

Устная история прошла сложный путь и постепенно из маргинального превратилась в признанное историческое направление, завоевала признание профессиональных историков, нашедших в устных воспоминаниях исключительный источник информации о прошлом. Впервые о ней заговорили в академических кругах в конце 1940-х гг. Долгое время устную историю рассматривали как узкое направление в рамках библиотечного и архивного дела, однако постепенно она завоевала признание профессиональных историков, для которых устные воспоминания стали исключительно важным источником информации о прошлом¹. Первый энтузиазм в отношении возможностей устной истории, тем не менее, довольно скоро сменился критикой прямолинейного подхода к интерпретации воспоминаний и поиском новых методов их анализа.

В 1966 г. возникла Международная ассоциация устной истории². В России устная история появилась сравнительно недавно, но уже заняла серьезные позиции в академической науке. Еще в бывшем Советском Союзе в 1989 г. была создана Ассоциация устной истории России. Под ее эгидой были проведены три всероссийских конференции (две в Кирове и одна в Калининграде — в 1989, 1991, 1992 гг.), участниками которых стали в основном историки из региональных вузов средней полосы России и Поволжья³. Опыт такого рода работы был обобщен в кандидатской диссертации Д. Н. Хубовой (Москва, РГГУ, 1992) — первом теоретическом исследовании в РФ по проблемам устной истории⁴.

В 1990-х гг. в связи с общим кризисом в гуманитарных науках, устная история в России переживала период затишья. Шло накопление опыта, создавались методики и программы интервьюирования. В это время были основаны первые лаборатории устной истории в нескольких вузах России (Российский государственный гуманитарный университет, руководитель Д. Н. Хубова; Алтайский Барнаульский педагогический университет, руководители М. А. Демин и Т. К. Щеглова; Вятский педагогический университет, руководитель В. А. Берлинских; Калининградский государственный университет, руководитель Ю. В. Костяшов и т. д.)⁵. Многие преподаватели разраба-

тывали спецкурсы по устной истории для студентов-историков, публиковали учебные пособия по спецкурсу.

В начале XXI в. процесс становления устной истории как влиятельного течения новой исторической науки переживает стадию возрождения на новом теоретико-методологическом и практическом уровнях. В последнее десятилетие в России наблюдается повышенной интерес ученых-гуманитариев к устной истории. Вторая волна развития устной истории в стране связана с возникновением новых центров и лабораторий в различных городах. Большинство центров имеют свою страницу в сети Интернет, что значительно облегчает общение устных историков между собой, позволяет обмениваться опытом, ставить новые исследовательские задачи.

Так, в 2001 г. в Санкт-Петербурге был создан Центр устной истории при поддержке Института «Открытое общество» (Фонд Сороса), Европейского университета в Санкт-Петербурге и Центра устной истории Университета Индианы, США⁶. Деятельность Центра направлена на развитие исследований и подготовку специалистов в области анализа устных воспоминаний. Среди ключевых проектов, осуществленных центром, можно выделить проекты ««Бамовцы» о БАМе: история последней стройки социализма» (руководитель Т. Ю. Воронина, 2006–2007 гг.) и «Блокада в судьбах и памяти ленинградцев» (руководители Е. И. Кэмпбелл, 2001–2002 гг. и В. В. Календарова, 2002–2003 гг.). Основная задача Центра заключается в организации и поддержке академических ресурсов, способствующих использованию устных данных. В связи с этим просветительская деятельность центра направлена не только на публикацию результатов проектов, но и на издание практических пособий и хрестоматий по устной истории⁷.

В Воронеже действует региональный центр по устной истории (руководитель Н. П. Воронина). Здесь устная история представлена с весны 2000 г., когда в Воронежском государственном педагогическом университете начал свою работу факультативный семинар «Образ Германии и немцев в восприятии участников Великой Отечественной войны СССР»⁸. Сотрудники центра реализуют несколько устноисторических проектов («Человек и эпоха: портреты современников», 2008 г., «Индивидуальные воспоминания и коллективная память об оккупации и военных действиях в Воронежской области в 1942–1943 гг.», 2009 г.), участвуют и являются организаторами круглых столов и тематических конференций.

В 2004 г. при историческом факультете Петрозаводского государственного университета был образован Центр устной истории, основными направлениями деятельности которого стали изучение взаимодействия власти и общества в советский период, а также история Карелии как советской приграничной территории. Сотрудниками центра осуществлялись проекты по изучению изменений повседневных культурных практик СССР в 1930–1950-е гг., по истории финской иммиграции в Советскую Карелию в 1930-е гг., по истории финской оккупации Карелии и ее месте в памяти населения республики. В настоящее время коллектив центра занимается изучением истории советско-финляндского туризма. Методология устной истории позволяет расширять тематические поля исследований, что наглядно видно на примере деятельности

Центра устной истории ПетрГУ. Результатом работы центра стало основание серии «Устная история в Карелии», в рамках которой опубликовано четыре сборника исследований и интервью. Выложенные в сети Интернет материалы сборников существенно облегчают использование результатов Карельских проектов учеными из других регионов.

Продолжает свою деятельность созданный еще в 1990-е гг. сектор этнографии и устной истории на базе Лаборатории по историческому краеведению Барнаульского государственного педагогического университета (руководитель Т. К. Щеглова). Его сотрудники проводят широкомасштабную работу по изучению повседневности и истории исчезнувших и исчезающих сел Алтая⁹. Ежегодные полевые экспедиции студентов и преподавателей позволили накопить огромный эмпирический материал по теме исследования, создать архив устных воспоминаний жителей Алтая.

В Ставрополе имеется свой опыт работы кружка по устной истории, который был создан как одно из направлений деятельности межвузовского научно-образовательного центра «Новая локальная история» в 2006 г. (руководитель — Е. Н. Стрекалова)¹⁰. Главной тематической линией кружка стало создание архива устных воспоминаний о Великой Отечественной войне в регионе. Преподаватели и студенты Ставропольского государственного университета еще в 2004 г. стали участниками проекта, посвященного шестидесятой годовщине Победы. Его сутью стал сбор свидетельств семейной памяти о Второй мировой войне. Это, с одной стороны — дань уважения, признания и памяти молодого поколения тем, кто погиб и выжил в трагичный период нашей истории, с другой — проба новых методологических подходов в историческом знании, сбор устных источников и отражение мировоззрения, духовного мира, общественного сознания современных россиян. Создателей проекта интересовала «историческая память отдельной личности, отдельной семьи, вписанная в локальную и глобальную историю, наполненная эмоциональностью (как положительной, так и отрицательной), повседневностью, мировоззрением, мотивацией и ценностными ориентирами»¹¹. Итогом работы стало издание воспоминаний ставропольчан — участников и свидетелей Второй мировой войны под общим названием «Никто из нас войны забыть не сможет»¹². В этих рассказах описание трагических событий боевой действительности, оккупации, военной повседневности происходит на фоне упоминаний о семейных традициях, ярких моментах личной биографии.

Активное сотрудничество с другими региональными центрами Северного Кавказа, в частности, с Краснодарским, позволило ставропольскому центру реализовать несколько успешных проектов по сбору воспоминаний ветеранов о Великой Отечественной войне. Накопленный полевой материал откладывается в Архиве устной истории, созданном при центре, некоторый материал опубликован отдельным сборником, а также выложен в сети Интернет¹³.

Из краткого экскурса в историю создания и развития ведущих российских центров устной истории становится очевидным, что они были образованы как научные подразделения внутри вузов. Их первоочередной задачей стала плодотворная научная рабо-

та, участие ученых в российских и международных проектах, проведение обучающих семинаров на своей базе.

Иной принцип лежал в основе образования центра по устной истории в Краснодаре на базе Кубанского государственного технологического университета. Специфика вуза негуманитарного профиля диктовала свои условия. Основной задачей центра должна была стать, прежде всего, образовательная и просветительная деятельность. Необходимо было пробудить у студентов-негуманитариев любовь к истории. В 2006 г. на кафедре истории и социальных коммуникаций Кубанского государственного технологического университета (г. Краснодар) было образовано студенческое научное общество (СНО) по устной истории (руководитель И. В. Реброва). Общество представляет собой кружок, который состоит из 8–10 постоянных членов и до 20 человек, выполняющих одновременно поручения по поиску информантов, транскрибированию интервью, обновлению сайта СНО.

Не реже двух раз в месяц с постоянными членами общества проводятся заседания, где студенты изучают теорию и практику проведения устноисторического интервью. Центральная тема исследований членов общества связана с моим научным интересом — формирование комплекса его-документов о Второй мировой войне, его анализ и интерпретация. Ребята активно принимают участие в поиске информантов, транскрибировании интервью. Некоторые студенты присутствовали во время проведения интервью, однако самостоятельно «в поле» пока не выходили. Регулярно проводимые семинары по устной истории и знакомство с устноисторической литературой позволяют им в будущем проводить интервью самостоятельно. Единственная трудность, с которой мы столкнулись в процессе занятий со студентами — относительно большая текучесть участников. Научное общество носит факультативный характер, а у студентов старших курсов технического университета зачастую не хватает времени для изучения основных предметов. Поэтому на семинарах СНО мы изучаем правила транскрибирования интервью и пытаемся анализировать полученные источники. Помощь студентов на этапе создания текстового документа не оценима.

В 2007 г. совместно со ставропольскими коллегами был реализован очередной проект РГНФ по созданию информационного ресурса по устной истории «Повседневная жизнь за линией фронта».

Информационный ресурс размещен на странице КубГТУ в разделе «научная деятельность». Сайт имеет выход на свою страницу с подраздела «СНО кафедры истории и социальных коммуникаций»¹⁴, что говорит о плодотворной работе студентов университета, членов студенческого научного общества в реализации проекта.

В ходе реализации проекта РГНФ был собран материал, разработана концепция интернет-страницы под общим названием «Устная история Великой Отечественной войны». Тематическая направленность проекта — история повседневности за линией фронта в региональной перспективе. Территориальные рамки проекта — Краснодарский и Ставропольский края. В этих регионах оккупанты устанавливали так называемый «новый порядок». Восстановление экономики после освобождения краев

в конце 1943 г. имело свои особенности: сельскохозяйственный юг страны должен был обеспечивать продовольствием фронт и тыл. Эти и другие особенности регионов находят отражение в воспоминаниях мирных жителей — свидетелей Великой Отечественной войны.

Идея публикации собранных устных воспоминаний в сети интернет возникла под влиянием нескольких факторов. Во-первых, как показывает зарубежный опыт, публикация устных источников все чаще происходит одновременно и в форме транскрипции, и звукового файла. Во-вторых, практический опыт участников проекта, к сожалению, выявил весьма скромные возможности региональных архивов в деле каталогизации и хранения собранных устных воспоминаний, и, тем более, организации доступа к ним исследователей. В результате те устные воспоминания людей фронтового поколения, которые были собраны, фактически обречены на постепенную гибель уже в стенах местных архивов. Создание подобного информационного ресурса решает эту проблему, открывает свободный доступ к источникам.

С апреля по сентябрь 2008 г. были проведены и транскрибированы устные воспоминания о Великой Отечественной войне. Приоритетной темой интервью стала повседневность за линией фронта во время оккупации Краснодарского и Ставропольского краев. Информантами стали мирные жители и дети войны, жившие в этом регионе. Они пережили оккупацию, помнят освобождение их территории и период восстановления народного хозяйства. Некоторые информанты после освобождения их родного города или деревни уходили на фронт.

С точки зрения современной типологии, интервью с мирными жителями за линией фронта сочетают в себе элементы как биографического интервью, позволяющего анализировать содержание рассказа в контексте жизненного пути респондента, так и лейтмотивного, предполагающего наличие сквозной темы беседы (в данном случае тема — повседневная жизнь в условиях оккупации и периода восстановления хозяйства). Общее количество собранных воспоминаний — 30, из которых были отобраны 20 наиболее репрезентативных для размещения в сети интернет.

Параллельно с набором интервью проводилась расшифровка голоса и создание текстового документа в процессе транскрибирования. Эта работа осуществлялась группой студентов — участниками студенческого научного общества по устной истории во главе со студентом третьего курса КубГТУ Е. Ю. Седым и членами устноисторического кружка НИЦ «Новая локальная история» Ставропольского госуниверситета.

С сентября по начало декабря 2008 г. происходил второй этап работы. Веб-мастер разработал оболочку информационного ресурса, обработал аудиозапись (были удалены шумы и разрывы в записи), отредактировал имеющиеся фотографии информантов. Информационный ресурс СНО состоит из следующих разделов:

«Главная», где представлена общая информация о проекте и о деятельности студенческого научного общества по устной истории.

«Фонотека», где размещены 20 устных воспоминаний по истории Великой Отечественной войны «Повседневная жизнь за линией фронта» в звуковом и текстовом форматах с фотографиями информантов. Информация о каждом информанте вынесена

в отдельную подтаблицу, где указывается фамилия, имя и отчество информанта, год рождения, если имеется, фотография, цитата его рассказа и ссылка на скачивание интервью в аудио или текстовом форматах. Внутренняя ссылка («Читать полностью») отправляет к тексту интервью, которое можно читать в режиме он-лайн.

«Проекты», где представлена краткая информация о проектах по устной истории, в которых участвовали И. В. Реброва и Е. Н. Стрекалова.

«Конференции», где размещается информация о проведенных научно-практических конференциях по Великой Отечественной войне при участии студентов-членов студенческого научного общества. Со временем планируется проводить интернет-конференции, в которых могли бы принять участие специалисты из различных регионов страны, а возможно, и мира.

«Вопросник», куда помещены разработанные примеры вопросников для проведения интервью с различными категориями населения по теме истории Великой Отечественной войны в памяти поколений.

«Публикации», где размещены основные опубликованные в центральной печати статьи И. В. Ребровой и Е. Н. Стрекаловой по теме исследования. Этот раздел важен для обмена опытом между исследователями, занимающимися схожим предметом изучения.

«Ссылки», где представлены ссылки на сайты по устной истории основных научно-исследовательских центров России и мира (на русском и английском языках). Этот раздел постоянно пополняется ссылками на новые ресурсы.

«Об авторах», где размещена контактная информация и фотографии руководителей отделений по устной истории в Краснодаре и Ставрополе.

Устные воспоминания людей фронтового поколения — важный источник для изучения военной повседневности, образов героев и врагов минувшей войны, быта за линией фронта. Жизненный опыт людей, оказавшихся на временно оккупированной врагом территории, перенесших тяготы восстановительного периода в условиях продолжавшейся войны зачастую оставался за рамками исследований. В современных условиях актуальным становится изучение опыта мирных жителей, переживших войну на своей территории, и тяжелый труд по восстановлению хозяйства. Их воспоминания могут стать весомым источником при разработке тем, связанных с формированием патриотизма у современного молодого поколения. Подвигом на войне может быть не только разгром противника, но и ежеминутная жизнь под надзором врага, проявление мужества, терпения, выносливости во время восстановительных работ.

Члены СНО участвовали на всех этапах реализации проекта: теоретическая подготовка позволила им проводить интервью на правах второго интервьюера, транскрибировать полученный материал. Результаты анализа устноисторических интервью студенты представляют на научных внутривузовских и краевых конференциях, занимают призовые места. Деятельность общества решает важную задачу взаимосвязи науки, нравственного и патриотического воспитания молодежи.

Создание информационного ресурса по устной истории Великой Отечественной войны может объединить устных историков различных регионов России и стран СНГ

с целью обсуждения опыта проведения интервью, результатов реализованных проектов, обсуждения методологии исследований. Интернет-конференции по обмену опытом существенно помогли бы исследователям в реализации своих проектов. Также представленные аудио-материалы могут быть использованы не только узкими специалистами, но также применяться в качестве иллюстративного дополнительного материала на занятиях по истории, краеведению, антропологии войны.

¹ См.: Интернет-ресурс Центра по устной истории в Европейском университете в Санкт-Петербурге: <http://www.eu.spb.ru/oralhist/>; Урсу Д. П. Методологические проблемы устной истории//Источниковедение отечественной истории. М., 1989. С. 3–32.

² Лоскутова М. В. Введение//Хрестоматия по устной истории. СПб., 2003. С. 13.

³ <http://www.ialtai.ru/ustnaya-istoriya-v-nauchnoj-i-uchebnoj-rabote/ustnaya-istoriya-kak-metod-nauchnogo-issledovaniya-rossijskoj-provincii-va-berdinskih> (последнее посещение 25.10.2009).

⁴ Хубова Д. Н. Устная история и архивы: зарубежные концепции и опыт. Автореф. дисс. ... канд. ист.наук. М., 1992.

⁵ Бердинских В. А. Устная история как метод научного исследования российской провинции//<http://www.ialtai.ru/> (последнее посещение 05.01.2010).

⁶ <http://old.eu.spb.ru/oralhist/index.htm> (последнее посещение 25.10.2009).

⁷ *Блокада глазами очевидцев. Интервью с жителями Ленинграда 1940-х гг./Сост., вступ. ст. и комментарии Т. Ю. Вороиной, И. Е. Гусинцевой, В. В. Календаровой//Человек и война. Источники, исследования, рецензии/Ред. С. В. Яров, В. И. Мусаев. СПб., 2003; Граница и люди. Воспоминания советских переселенцев Северного Приладожья и Карельского перешейка. СПб., 2005; Лоскутова М. В. Устная история: Методические рекомендации по проведению исследования. СПб., 2002; Память о блокаде. Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества/Под ред. М. В. Лоскутовой. М., 2006; Хрестоматия по устной истории /Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. СПб., 2003.*

⁸ <http://www.historyvoice.ru> (последнее посещение 25.10.2009).

⁹ Щеглова Т. К. Центр устной истории БГПУ: исследовательская работа, документирование устных исторических источников и их интерпретация//Устная история (oral history): теория и практика: материалы всерос. науч. семинара (Барнаул, 25–26 сентября 2006 г.). Барнаул, 2007. С. 16.

¹⁰ <http://www.newlocalhistory.com/ustnaya> (последнее посещение 25.10.2009).

¹¹ Стрекалова Е. Н. Возможности «устной истории»: к постановке проблемы//Новые исследовательские практики изучения местной истории. Интернет-конференция. 20.10.2005, <http://newlocalhistory.com>

¹² *Никто из нас войны забыть не сможет.* Ставрополь, 2005.

¹³ *Память о Великой Отечественной войне в социокультурном пространстве современной России. Материалы и исследования/Сост. И. В. Реброва, С. С. Сачук, Е. Н. Стрекалова.* СПб, 2008; *Стрекалова Е. Н. Архив устной истории Великой Отечественной войны (на материалах Северного Кавказа)//Южные рубежи России: Материалы межрегиональной научно-практической конференции.* Ставрополь, 2009. С. 90–93.

¹⁴ <http://oralhistory.kubstu.ru>

Irina REBROVA

REPORTING ON RESEARCH ACTIVITIES BY STUDENT SCIENTIFIC SOCIETY ON ORAL HISTORY IN KUBAN STATE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

My paper offers an analysis of the research activities of an Oral History Center, at Kuban State Technological University (Krasnodar), Russia. It began when in 2006, the students' scientific society on oral history was formed at the Department of history and social communications. The specifics of the non-humanitarian institution profile influenced the methods used in this group for the purposes of academic study and research. Since the main purpose for the groups' formation and existence was educational, it was necessary to arouse the students' attention to the historical problems.

Four years later, this oral history society consists of eight to ten permanent members and up to twenty students, who are involved in the work of this society on the occasional basis. The main goal of this society is to build the archival complex of ego-documents about World War II and to offer analytical interpretations of the growing collection of oral history interviews. Together with the colleagues from Stavropol we have undertaken several research projects, such as gathering and analyzing oral history interviews with different social groups of war veterans and witnesses of the war, creating internet page "The Everyday Life behind the Front-line" and others.

The research activities of Oral History society thus directly contributes to scholarly, moral and patriotic education of youth in our region.

Долаючи кордони: усна історія на перехрестях дослідницьких практик

Liisa AVELIN

MISSION IMPOSSIBLE? ORAL HISTORIAN AND THE BLOG

We usually consider oral history as a knowledge based on informants' spoken memories—not on literary sources, although we often study the informants' speech through transcripts. Oral history is translated in Finnish as *muistitieto* (memory based data) instead of *suullinen historia* (spoken memories, oral history). Finnish oral history tradition highlights the nature of remembering instead of the way the memories are produced or edited.

When a researcher's purpose is to find out people's thoughts and the meanings they give to things, interviewing has traditionally been his/her main method. The interviewer usually records the interviews in one way or another and also very often transliterates them. If not always using the practical paper-and-pencil (P&P) method, he/she will exploit some computer-aided system and text processing software for turning the oral data to textual format. I view oral history as a method of historical documentation, which uses interviews and other methods with living "survivors" of the time under investigation. It is worth considering the possibilities the current technology provides.¹

Whether we like it or not, computer-mediated methods are no doubt becoming more and more a part of a researcher's toolbox. Can ICT tools provide additional help to a researcher? Is it worth it to use the Internet, instead of interviews, when collecting oral history data? What kind of communication is possible in a blog and how can it be used for research purposes? Does the data obtained from such methods differ from traditional methods—and if so, how?

My PhD study suggests the ways to use a blog for collecting the so-called baby boomers' oral history. Internet blogs—defined here as frequently modified web pages in which dated entries are listed in reverse chronological sequence—have been an increasingly popular form of communication in the World Wide Web. The first present-day format appeared in 1996, and the term "blog" was first applied in 1997². In a blog the author (blogger) writes something and publishes it for others to read. A conversation becomes possible when readers are allowed to comment on the written entries. The more public a blog, the more

important is the rhythm of the news the blogger posts. Using a blog is quite a new method for collecting oral history research material. The literature of the subject is wide, but it seems to concentrate on giving advice to bloggers on technical and content matters, not for research purposes.

Blogs are a form of CMC (computer-mediated-communication), which means that communication through blogs comes with certain changes compared to face-to-face (FTF) communication. In some ways communication will be poorer and in others it will be enhanced. Through a textual conversation people will have a different experience than when the same people have a face-to-face conversation. On the other hand, when using the Internet it is possible to communicate in a simple and inexpensive way with people on the other side of the world.³ In my research I found a blog to be the best way to get in contact with my target group, now middle-aged and spread out, working and living all over the world.

My blog was built as a forum to discuss and share memories in public. I launched it in 2006 and ran it for 45 weeks. In addition to the fact that the people were able to share memories (by reading and writing about them), they could participate and follow the progress of the research. Everyone had equal access to the blog community, because there were no passwords. I introduced a new subject every week according to my research question, so there were 45 themes to discuss. I see different themes very important, when you want to build a real conversation in a blog and try to collect data with it. One theme suits her, the other him.

It is very important to have a real conversation in a blog, especially when you try to collect data with it. The writers really built up a living on-line community in my blog. In almost all occasions they knew each other from the 1960s—1970s and continued the conversation which was interrupted nearly 40 years ago. The blog made it possible for people to join the community once again.

For me as a researcher the blog was a very interesting and stimulating way to collect oral history data from certain themes. As a matter of fact, we can consider the process as one kind of interview, in which the writers answered my questions consequentially and where the questions were absolutely the same for everyone. On the other hand, to be honest, the blog proved to be very demanding as a research tool. Running it took much more time and effort than I could have ever imagined. While it took almost all my leisure time for one year, I started to feel sympathy for the bloggers, who were suffering from burnout. Nevertheless, the highlight for a blogger is when you find out that you are not writing a monologue in a dark space.

What was my blog's meaning? From a research point of view, the results are very remarkable, but from a subjective point of view they are very embarrassing. At first it was a way to collect memories for research purposes, but it soon became something else, too. It offered the people a forum to share memories, make contact with old and new friends, get rid of depression, and develop love affairs. The data is still plentiful: the blog covers 4,698 comments, more than 100 photographs, and plenty of other contemporary material and documents from the 1960s and 1970s. There were many regular writers who wrote almost every

day: 12.5 % of the visitors produced all the research data. The blog was read on all continents and in more than 80 countries. It had over 50,000 visitors altogether, 74–636 per day.

It is important to remember ethical principles, especially in the world of ICT, where knowledge can be reached freely by anyone. Arja Kuula reminds us that a researcher always has to respect the respondents' self-determination and give them a chance to decide whether to take part in the research or not⁴. Chris Mann and Fiona Stewart add that one way for researchers to dispel respondents' feelings of caution and to increase trust is to be as open as possible about the purposes and processes of the research. They want to know if the faceless researcher is trustworthy. It is also important to note that the more individuals know each other in a virtual community, the more likely it is that trust, satisfaction, and a sense of being in a safe communication environment will ensue.⁵ In a blog, this requirement is extremely important to understand, to make and keep it a living forum. In virtual reality all those requirements mentioned are highlighted because of the lack of physical contact.

A researcher needs ICT skills, but also interactive skills when launching a blog. Good relationships are important. Otherwise the researcher suddenly discovers that she/he is the only writer in the blog, the writers disappear, or they do not bother to answer your questions at all. A blog conversation requires that a blogger continually keeps her/his eye on the page and tirelessly follows the discussion. Mann and Stewart put it this way: human relationships have the same kind of variability and rules on-line as they do in real life. Rapport on-line is possible — it comes from being very up front with what you are doing and responding as you would with anyone.⁶

A virtual environment is text-based, which is also a challenge. The primary ways for the writer to express him/herself are the choice of the words, verbal descriptions of feelings, and the structure of the text. The "interviewer" cannot be seen face-to-face, but the respondent can use emoticons, big letters and punctuation to show his/her feelings.⁷ Nevertheless, misunderstandings on the Internet are embarrassing but possible, when the expression given is different from the expression received.⁸

The researcher's feedback is emphasised in a virtual world. Participants may need regular confirmation to make sure that they are communicating in an appropriate way and that their contributions are valued. Participants may experience a blogger's pause to "listen" as absence. Cues that she/he is listening reassure participants of continuing interest. Mann and Stewart give an e-researcher some advice on how to show listening in a virtual world. A researcher may express listening with interest by responding promptly to questions, overtly expressing interest in a particular point made, asking follow-up questions, or perhaps enthusiastically sharing similar experiences as those described by the respondent. Because of the possibility of misunderstandings, it is also worth informing the interviewees when you are absent due to travelling, illness etc.⁹

Can a researcher be certain that the writers' identity is real? Although this was not problem in my blog, the fact is that the blogger can never absolutely know for sure who is behind the answers. It is possible for the participants to create whole new identities for themselves

in a virtual world. For example one of the regular writers in my blog used eight different nicknames or appeared nameless.

If there comes a posting which is written at 3:10 a.m. on Saturday, what does it tell about the person writing? Blog writers can choose the right time and place for them to write. The e-researcher must pay attention to this point. We must also remember that only those with enough technical abilities can write in the blogs. Due to this, e-research only works with certain types of respondents and the voice is muted of those whose voice is normally low. A writer states in my blog: "I think that people who write here have things in order. Those people who have a pc at home, laptop in their summer cottage or a screen open on the desk. What would those people write who don't have that equipment?" If the target group of the research is not just *the Bold and the Beautiful*, it is the researcher's task to take care of the research data triangulation. In addition to the blog I made 39 traditional interviews to reach as many voices as possible.

When a researcher is using a blog method for data collection, she/he has to step into the public with unfinished research, which is unpleasant and even frightening. According to Erving Goffman, we preferably like to show just the result when presenting our products to the public. So we make sure that we are being evaluated only on the finished, refined, and packed performance.¹⁰ It is typical for the blog that the research goes forward in cooperation with the public. On the other hand that can also be one of the method's benefits.

Lastly I want to discuss the quality of the oral history data produced by e-research. Is the result different that of traditional methods? Is there a difference between the data produced by speaking or by writing? Tiittula, Rastas, and Ruusu vuori¹¹ have, for example, paid attention to this. They point out that the language has a tendency to adapt to the tool. Often — but not always — the writers' language is more explicit, considered, straight, and systematic. A blog allows more time for writers to choose their words. For example, one writer in my blog sketched out his texts for days, checked the facts and dates before posting. On the other hand, there can also be certain streams of consciousness without checking spelling. As we know, language is developing and also reveals something about its time.

The researcher has to decide how to ensure the storage of the blog and other e-research data. The material should be filed in its original context. When e-research methods develop and the usage of the method increases, this will be a big challenge for archives in the future.¹²

Conclusion

From an oral history point of view, I see many possibilities in using a blog as a research method. For example, it is hard to imagine another method which has been so comprehensively reached among people as the blog. As I have pointed out, in addition to its many benefits, the new technology has also some potential risks. Those risks should be taken into consideration in advance.

Whichever method is used, of course the most important thing is to remember to try to save the voice of the past as authentic as possible. Still several difficulties may occur;

for example, it is not simple for the blog writer to direct his/her text. I mean, it is impossible to know all the readers on the Internet. What should one say about his/her youth experiences to the whole world? The need for the conversation is private and human; but, on the other hand, when you satisfy it openly, it is full of risks. As a form of media, for some people the blogs can be too public.

"When there is trust among people, relationship flourish; without it, they wither", writes Jenny Preece³³. The quality and quantity of the blog data depends on the researcher's and the respondents' interaction. After all, the researcher must be trustworthy. When a researcher assimilates the ethical principles, he/she respects the respondents' autonomy, treats them equitably and attempts to avoid any harm for them or for example their family. The blog comments tell, just like diaries, about remarkable things, feelings, and memories for the writer, but also about his/her close relationships.

Although my main purpose was to collect oral history data, on the blog people also reconnected with old friends they thought they had lost. It was a place where people met new friends, networked, reminisced and shared memories, fell in love, yearned for someone, suffered from sleepless nights, got frustrated, shared words of sympathy, and relieved depression. In the other words, the blog writers opened up to each other like they were used to do almost 40 years ago.

Reminiscing through a blog is not much different from recalling the past in some other ways. I see that it is possible to combine oral history research and the blog, but understanding the internet as a dangerous place, and social networking sites as places of socially unacceptable behaviour, hinders the use of this technology. A researcher has to respect the respondents' self-determination and give them a chance to decide whether to take part in the research or not. One way for researchers to dispel respondents' feelings of caution and to increase trust is to be as open as possible about the purposes and processes of the research. It is also important to note that the more individuals know about each other in a virtual community like the blog, the more likely it is that trust, satisfaction, and a sense of being in a safe communication environment will ensue.

Whatever the method, the most important thing is to make sure that it does not weaken the quality of the data. My methodological objectives were to create and develop new ways in using ICT tools for oral history research. The blog made it possible for my target group to join the on-line community whenever they wanted. For me it offered an information channel to make my study transparent and public in collecting oral history material.

Above all the people found that the public discussion in the blog made them remember old things better and clearer. Photos, links, and drawings published in the blog helped stimulate memories. The possibility to read one's own thoughts on a screen encourages reflecting on them and also activates long term memory processing. The memories become shared, diversified, multiplied, and accumulated. I find the blog method very encouraging from an oral history and cultural history point of view. As a researcher you need just three things: time, time, and time.

¹ See Avelin L. Oral history & e-research. Collecting memories of the 1960s and 1970s youth culture//Oral History. The challenges of dialogue/Ed. by M. Kurkowska-Budzan and K. Zamorski. Amsterdam, 2009.

² University of Carolina website: Herring S. C., Scheidt L. A., Bonus S., Wright E. Bridging the Gap: A Genre Analysis of Blogs. School of Library and Information Science, <http://www.ics.uci.edu/~jpd/classes/ics234.cwo4/herring.pdf> (2004; accessed June 12, 2007).

³ Wijnia E. Understanding Blogs: A Communicative Perspective, http://elmine.wijnia.com/blog/archives/wijnia_understandingblogs.pdf (accessed August 30, 2007).

⁴ Kuula A. Tutkimusetiikka. Aineistojen hankinta, käyttö ja säilytys. Tampere, 2006. S. 59.

⁵ Mann C., Stewart F. Internet Interviewing//Handbook of Interview Research. Context and Method/Ed. by J. F. Gabrium, J. A. Holstein. Thousand Oaks, London and New Delhi, 2002. S. 616–617.

⁶ Mann C., Stewart F. Internet Interviewing... S. 613, 617.

⁷ Tiittula L., Rastas A., Ruusuvoori J. Kasvokkaisesta vuorovaikutuksesta tietokonevälitteiseen viestintään//Haastattelu. Tutkimus, tilanteet ja vuorovaikutus/Ed. by J. Ruusuvoori, L. Tiittula. Tampere, 2005. S. 264, 271.

⁸ Goffman E. Arkielämän roolit [The Presentation of Self in Everyday Life]/Translated by E. Puranen. Porvoo, 1971. S. 39–40.

⁹ Mann C., Stewart F. Internet Interviewing... S. 617–618.

¹⁰ Goffman E. Arkielämän roolit... S. 56.

¹¹ Tiittula L., Rastas A., Ruusuvoori J. Kasvokkaisesta vuorovaikutuksesta tietokonevälitteiseen viestintään. In Haastattelu. Tutkimus, tilanteet ja vuorovaikutus/Ed. by J. Ruusuvoori, L. Tiittula. Tampere, 2005. S. 268–269.

¹² See more at <http://www.fsd.uta.fi/tietoarkistolehti/english/25/avelin.html>.

¹³ Preece J. Online Communities. Designing Usability, Supporting Sociability. Chichester, 2000. S. 191.

Ліза АВЕЛІН

МІСІЯ НЕЗДІЙСНЕННА? УСНИЙ ІСТОРИК І БЛОГ

Зазвичай ми вважаємо усну історію знанням, що засновується на розказаних спогадах інформанта — не на писемних джерелах, хоча ми часто досліджуємо розповіді інформантів за допомогою транскриптів. «Усна історія» перекладається фінською як *muistitieto* (дані, узяті з пам'яті), а не *suullinen historia* (розказані спогади, усна історія). Фінська усноісторична традиція наголошує природу пам'ятання, а не спосіб продукування чи видання спогадів. Я розглядаю усну історію як метод історичного документування із використанням інтерв'ю, але також інших методів дослідження досвіду живих очевидців. Не слід забувати переваги, що їх надають дослідникові інформаційно-комунікативні технології.

Це дослідження пропонує способи використання блогу для збирання усних історій представників покоління повоєнного бейбі-буму (baby boomers).

Представники цієї групи мали можливість ділитися спогадами, брати участь у дослідженні та стежити за його ходом.

Згадування за допомогою блогу не надто відрізняється від пригадування минулого іншими способами. У цій статті представлено ідею веб-блогу, його структуру та методологічні цілі, а також роздуми про подальше вдосконалення методу. Можна поєднувати усноісторичне дослідження із блогом, але слід розуміти небезпеки інтернету та соціальних мереж як місць, де можлива соціально неприйнятна поведінка. З іншого боку, для деякого блог є занадто публічним способом спілкування. Дослідник має поважати самовираження респондента і надавати можливість вирішувати, чи брати участь у дослідженні, чи ні. Для подолання ніяковості респондента та зростання його довіри слід бути максимально відкритим у висвітленні мети та ходу дослідження. Важливо зазначити також, що чим більше учасники блогу дізнаються один про одного, тим більшою є довіра, задоволення, почуття безпеки у комунікативному середовищі.

Олександра БРІЦИНА

XX СТОРІЧЧЯ В УСНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ (НОТАТКИ ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЗМ ФОЛЬКЛОРУ)

Усні оповіді, що визначаються як «усна історія», поки не привернули належної уваги українських фольклористів, які найчастіше вважають її цариною інтересів істориків. Тож фольклористи, на відміну від істориків та етнологів¹, поки не часто звертаються до розгляду цього матеріалу в методологічному аспекті, хоча самі тексти такого типу завжди були в полі зору науки, навіть коли отримували інші жанрові визначення². Однак вирішення поставленого питання для фольклористики має не лише практичний, а й теоретичний сенс. Адже саме історизм фольклору тривалий час був однією із найдискусійніших проблем радянської фольклористики³. Значною мірою цьому сприяло панування марксистсько-ленінської методології, одним із наріжних каменів якої була концепція історизму та поняття «конкретного історизму». Звільнення науки від панування єдиної ідеологічної концепції відсунуло дискусії з цього питання на другий план, проте за мовчазної згоди більшості науковців панівним залишилося досить спрощене уявлення про стосунки фольклору й історії.

Зазвичай науковці розшукують у фольклорних джерелах інформацію про ті чи інші історичні факти, вважаючи, що реальні події стають джерелом фольклорних творів, проте з плином часу їх зміст дедалі віддаляється від історичних прототипів, «фольклоризується», підкоряючись законам традиції. Тому наукові розвідки рясніють гіпотезами про те, які історичні реалії стали джерелом того чи іншого сюжету думи, билини, історичної пісні, переказу, чи легенди, а часом навіть і казки⁴. Часом таке розуміння видається певною схематизацією стосунків між історичним буттям та виявами усної традиції, однак на пострадянському просторі воно й досі залишається не спростованим.

У випадку усної історії питання видається ще складнішим, адже оповідачі зазвичай вербалізують свій власний досвід, спираючись на особисті спогади. Тому питома вага реальних подій в оповідях значна, а участь творчої уяви видається мінімальною. Через це побутові меморати зазвичай розглядаються як показання свідків, а не як явища усної традиції з властивими їй закономірностями відтворення явищ дійсності.

На противагу такому розумінню взаємин усної історії з історичною реальністю існує й інша думка, суть якої полягає в тому, що фольклорний твір відбиває не стільки правду фактів, як історію свідомості народу. Тому індивідуальне сприйняття подій власного

життя вливається в русло загальнонародної історії, а тексти та втілені в них інтерпретації розкривають історію свідомості народу в цілому. Тому годі шукати в них правду конкретних фактів (яка, безумовно, в них присутня більшою чи меншою мірою), важливо побачити за ними ту історичну правду, яка відбиває історію світорозуміння, оцінок та прагнень народу, а також негативне ставлення до тих чи інших явищ. Твердження такого типу видаються цілком умотивованими, коли йдеться, наприклад, про міфологічні легенди, билиці тощо. Адже при аналізі таких текстів досліджуються не самі відьми, домовики, перелесники, а передусім світогляд та традиційні уявлення носіїв про них. Важливо усвідомити, що традиційним є вже саме сприйняття явищ дійсності, які інтерпретуються певним чином саме завдяки вкоріненню у свідомості стереотипам (згадаємо, наприклад, суперечки між респондентами про те, чи «налягає» вночі домовик, чи неприємні відчуття — результат негараздів зі здоров'ям, їх доводилося спостерігати кожному збирачеві неодноразово). Дивним чином у тому разі, коли йдеться про явища історії, свідчення оповідачів сприймаються переважно як розповідь про реальні факти. Натомість значно важливішою видається наявна в таких оповідях інформація про народні оцінки та світогляд носіїв.

Важливо усвідомити, що історична правда, яка розкривається при аналізі в такому ракурсі, буває значно важливішою, ніж правда конкретного факту. Прикладом цього можуть бути суперечки про історичну подію, що відтворена думкою про Івася Коновченка⁵. Віднайдення історичних фактів, що поклали початок сюжету, не може поглибити наше уявлення про багатство історичного, соціального, психологічного та етичного змісту думи, що знаходила душевний відгук і в душі патріота, і в серці матері, син якої пішов до війська, змісту, який дає поживу роздумам про відмінність світосприйняття селянина і воїна, жінки й чоловіка, про базові міфологічні уявлення та високий трагізм, втілені в тексті.

Проте від загальних роздумів повернімося до предмету наших зацікавлень — ХХ сторіччя в усній історії українців — і спробуємо перевірити викладені теоретичні позиції на конкретному матеріалі оповідей про різні періоди ХХ сторіччя (дореволюційні часи, колективізація, голод, війна, визвольні змагання, «хороші» та «погані» часи другої половини ХХ ст., переселення, спричинене Чорнобильською катастрофою, родинна історія тощо).

Розглядаючи ці тематичні цикли, неважко помітити, що індивідуальний досвід оповідачів (у даному разі наші спостереження ґрунтуються на текстах селян старшого віку (60–85 років) має багато спільного. Наративи мають виразні риси традиційності. Вона виявляється і при розгляді текстів усних оповідей так званого традиційного середовища, селянського, і при аналізі інтерв'ю з міськими жителями, адже, на наше переконання, механізми традиції виявляються в обох випадках⁶. Традиційні риси виявляються на різних рівнях. Зокрема, найвиразнішими є *світоглядні стереотипи*, що виявляються у незвичайній для індивідуальних оповідей уніфікації сприйняття й оцінок певних історичних періодів: життя за панів, період колективізації, часи Брежнєва, сучасність та ін. Здавалося б, індивідуальний досвід оповідачів мав би зумовити розмаїтість та складність оцінок. Проте якщо в оцінці сучасності переважають дві фарби — чорна та біла, то

інші періоди отримують дивовижно стабільні характеристики, властиві хіба що традиційним фольклорним з'явам: оповіді про панів зазвичай зосереджуються на тому, яким хазяйновитим та щедрим був пан:

Ч. А ви знаєте, о, я вам розкажу! Знаєте, що наше село таке довге?

О. Б. Чого?

Ч. Рівне?

Колись пан... построїв село, і він виходив, дивився, де лодарі ходять... по селі.

Понятно вам?

Але пан був такий, коли ти... в тебе корова вийде на пашу, і буде вона грязна, він тобі може... різок урізати [усміхається] і палок урізати і ска(ж)е: «А ти прийди до мене, попроси, щоб тобі корова була <нерозб.>».

Слухач: Да, да, да.

Ч. Такі пани, каже, були.

Слухач: Да, да, да. Це правда, це правда.

Ч. Пан ішов, колись, розказували, значить, це, мой дед...

Пан іде по селі, от йому треба вибрати старосту, от йому тре старосту вибрати, ну, свого, як теї кажуть, чи замісника, ви знаєте, як це воно, чи управляющего, як вон там був.

Він іде по селі і дивися. Да, ця хата гарно зроблена, все там, там чисто. Ні, це трошки не нада, та це не пойдьот.

Він приходить, така хата бідноватенька, убогенька, але вона вимазана, вичищена, викрашена. І даже теї плотик, він погнів, і теї викрашений. Оце буде староста!

Йому немає... доступу того, але він хоче зробити красиво й добре.

Поняли? Отакий пан у нас був.

(Зап. Бріцина О. Ю. (далі скорочено: О.Б.)⁷ 11.11.2005 в с. Червона Волока Лугинського р-ну Житомирської обл. від чоловіка бл. 49 р. (відмовився представитися) (скорочено: Ч.). Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі скорочено: ДНЦЗКСТК). Ф. Лугини 2005. Од. зб. Бріцина-3).

Такі світоглядні стереотипи (щоправда, часом трапляються й протилежні оцінки) попри різне емпіричне наповнення текстів відбивають численні записи від різних респондентів. (За браком технічної можливості подати бодай побіжні покликання на відповідні записи останніх років у цьому разі, як і в подальших, обмежимося лише найпоказовішими прикладами.) Про часи колективізації та зселення з хуторів розповідають як про соціальне насилля, що мало жорстокі форми:

Д. А. В нас самих, ми на хуторі були, скінулі, крішу все, маті... нема, нема кому... хлопці теї в армії, теї...

О. Б. А коли це було?

Д. А. Ете воєнне врем'я.

Да позвозів⁸, да колхоз був.

Колхоз, щодня йді! Не пошов, день хоч, день не пошов, чі шо там, прийдуть, шо в те там, бульба — переоралі, все переоралі, нам тоже переорувалі, маті пошла на роботу, а сестра

пошла по черніці, а вони не пошлі гл(яд)еть, де робить маті, да прішлі зоралі пятацять соток ету бульбу, на Петра саме вже, зоралі, по зельону такі <нерозб.> пропав. Проса чотири соткі, рядка скосілі.

О. Б. А шо вони хоїтли, шоб ви йшли в колгосп?

Д. А. Ну, маті... маті ж пошла, только... маті не варт була вже... іті по черніці, а... а дівка пошла, маті... так от, сестра моя пошла по черніці, а маті за її пошла на роботу. Да маті же не гонілі, — стара, а вона...

То вони не пошлі гл(яд)еть на роботу, шо там робить маті, да пошлі заробілі, заєхалі, та де ж, маті робить?!

А ланкова так доложила, шо пошла по черніці, Мар'я звалась, шо пошла по черніці.

Оні, заєхав той председатель, ка: «Шо ж мі наробілі, хазяйка на роботі, мі столько вреда зробілі?»

Переоралі!

То матер, от ей сказалі, пошла да назбірала целую сукню <нерозб.> бульбі таку вже, як яйца, да йде да голосіть же, плаче, сколько тих сотих там, пятацять, двацять, семья десять душ, треба годовать!

То маті назбірала, да йдем, ідем, співаєм, <нерозб.> дівмос, наша маті так плаче, йде, голосіть, <нерозб.>.

Ой, було, вреда робілі, немало...

(Зап. Бріцина О. Ю. та Колодюк І. В. 19.08.2006 в с. Березове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Даниш Антоніні Омелянівни, 1929 р. нар. (скорочено: Д. А.). ДНЦЗКСТК. Ф. Рокитне 2006. Од. зб. Бріцина-9).

Одноставно позитивно оцінюються часи правління Брежнєва, висловлюється жаль за тими часами, при цьому респондентів не бентежить ні співвідношення грошових одиниць, ні порівняльні розміри пенсій та зарплат, ні, зрештою, об'єктивні факти про стан тогочасної економіки та тотальний дефіцит:

В. Де Союз поділса? О.

Був рубель, на рубель виходіло... шість булок хліба!

Л. Да.

В. По шеснацять копійок... по девять було больше. По двацять пять.

А зара, шо пачка сигарет по три рублі, шо булка хліба — три двацять! То пожалуста!

(Зап. Бріцина О. Ю. 25.07.2009 в с. Сварині Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Василя, бл. 40 р. (відмовився представитися) та Любові, 1948 р. нар. (відмовилася представитися). ДНЦЗКСТК. Ф. Володимирець 2009. Од. зб. Бріцина-2).

Утопічний характер (і це цілком умотивовано психологічно) мають оповіді переселенців із забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи територій про щедрість природи та життя в рідному краї до переселення. Так само ідеалізований характер мають і родинні історії про батька та матір та ін.

Зрозуміло, що частина цих оцінок має мало спільного і з особистим досвідом оповідачів, який, безумовно, далекий від такої одноставності характеристик, і з економіч-

ними характеристиками певних періодів. Натомість неважко углядіти в цих оповідях оміряні оповідачами соціальні ідеали та прагнення, які при розгляді текстів стають очевидними.

Світоглядна стабільність отримує «підтримку» в стереотипі традиційних мотивів, яка також вражає, враховуючи розмаїтість індивідуального досвіду. Проте істотнішим виявляється в даному разі віднайдений колективним досвідом спосіб втілення змісту. Тому неважко виокремити стереотипію мотивів, напр., справедливий та щедрий пан добре ставиться до родини оповідача, наділяє землею чи лісом на будівництво; батько-красень, який служить в елітному царському війську, прихильна до нього пані; відібраний під час голодомору 1932–1933 рр. останній мішечок зі збіжжям, схований у колісці:

Я вам розкажу. Це вже в трицять другом році родилася сестричка, в мене, була маленька. І... і такі колісочки були. Три... ч(о)тири воровочки, а тут таке дерев'яне, а тут уже подшивали, а вже тут... да була дітина, лежала.

То була.. отака пригоршка сім'я, льону, цього, такого, насіння льону, то мати в шматочку, да пуд цю подушечку, де дитя спало, заховала. То вітрусили... вітрусили й там да забрали, о. Ішла пудвода, ішли тіє уповномоченіє од сільраді і все... все <нерозб.>, все забірали од людей, ничо не оставляли.

(Зап. Бріцина О. Ю. та Ковальчук Н. А. 11.11.2005 в с. Червона Волока Лугинського р-ну Житомирської обл. від Шрам Г. Д., 1924 р. нар. (за документами — 1927 р. нар.). ДНЦЗКСТК. Ф. Лугини 2005. Од. зб. Бріцина-3).

Нема жодних підстав піддавати сумніву правдивість свідчень, що повторюються в оповідях різних людей. Вони відбивають типові ситуації, які отримують і стабільне мовне втілення. Водночас важливо підкреслити, що емоційно відтворюючи події, оповідачі шукають найвиразніших засобів зображення, звертаються до тих епізодів, що здатні максимально повно й глибоко передати не лише фактичну, а й емоційну суть явищ, часто страшну й трагічну в своїй документальності:

Ну, це вже було... ну, це мені зараз-то в листопаді вже восьмдесят один, а... (це по тому) а вже по цьому, то на два годи, так, як я пішусь по документах <...>

Ну, то нас таких дітей багато, це ж голодомор. То мі... оце от скрузь ходим по полях, збираєм те зілля всяке на борщ. І на кладбіще ходили, і там було багато цього, багато було щавлю, на кладбіщі, і мі ходілі да рвали цей щавель, ще вон тільки повитикався красеньке, а мі його вже довбали, діти.

То міні добре запомнілось те, шо пуд хрестом седів такий мужчіна, років двацять п'ять, молодий, хлопець, тако вон посажений пуд хрестом, і вон просто... ще живій, і.. і по ньому так мурашки бігають, по цьому чоловіку, а... а він тільки ротом плямає, цей чоловік, вже вон не може не встать, нічого, то це... добре я запомніла, шо таке було, добре запомніла.

Ну, то вон з нашого села. Я й батьків їх знаю, його, шо ось таке було, шо вон умер.

Потом вже... я про свою сем'ю розкажу.

Ох, Боже мой!

Було в нас п'ять... п'ять... душ дітей, о, в батька й матері. То в тридцять... другому році за тиждень у нас умерло троє дітей од кору, од кору. А... а вже на тридцять третій осталась я тільки і брат ще один.

Ох, Боже мой! То... то вже ми з цим братом удвох були. То це була у... Белокозовічах воєнна часть, то це батько туди їде, бо й там якісь строго не пускали, там сорніє ямі були, де ці воєнніє... вікідали все: лушпайки (о)д картоплі, голови з рібі, то... батько поїде туди да назбірає... тіх уже... всякіх лушпайок да голов да принесе. То вже раз батько принесли тії голови (мати пошла в поле зєлле шукать) а бать... а я лежу в хаті, ну, то вже тепер кроваті, а колісь казали «поли», ото таке: доски — да лежали.

То... я знаю, що це батько пошов в Белокозовічі, і... і я бачу, і батько... (а мати двері замкнула), батько стукає у вікно, шоб я відкрила, але я йому не подужала вже дверей відкрити, і я не встала вже, уже не подужала. Така вже була знесілена зовсім, о. То вже мати пришла, да тії двері відкрила.

Ну, [крізь плач] то так і спасались, я знаю, Бог його знає, як... як іще Господь удержав, шо я ше до сіх пор живу...

А... а мати... була в матер(і) сестра... у другому сєлє, вони на хуторі жили, ну, то там... вони дєсь до в лєсі, то трошки приховали цього, збужжя, як тей казав, то мати пуйде до цюї тьотки до таке принесе отако в пригорщі ції якоїсь мукі, то... то мати тако заколотить цього, таке, як поїло, то це вже їде дєсь у поле, да каже, шо "Будете їсти з Максимом, онде я вам наварила" (так мати каже).

Ну, то я... (нема нікого вдома) то я до то(г)о горщіка, а трошки ззім, — "а це хай буде Максим", знов ходю, ходю, походіла, знов трошки ззім, — "а це хай буде Максим", і до тіх пор ходіла, покї ззіла, усе ззіла! Як пришов Максим, як стали ми біця, як стали ми біця... Максим мене набив, бо вон на п'ять год був старшій, то вон мене набів, Максим, за те, шо я з'їла всю калатушу.

О, оце таке було.

<...>

Ну, варили кисель іс цього... з липі листя — коржі пекли, воно таке, жолуді збірала, жолуді збірала, із жолудьов хліб пекли, горкий, горкий, горкий з жолудьов хліб, а... а цю... шо то я забула сказати ще... липу — коржі пекли, з жолудей — хліб, а з вересу варили кисель, з вересу. То вон так... так заходюває, такий зелений, цей кисель, зелений, як <нерозб.>, а такий горкий, таки(й) горкий, таки(й) горкий, не мона його їсти, але ж яюсь їли, ну яюсь так спасались люди.

А... а в батька було ще... уже два, ну, разом тако сиділи, вони збоку, було три брати, один Йван звавс, один Павло, і сестра, з друго(го) боку села, була сестра, Маріна звалась. То у Маріні було два сини: Петро і Максим. То... умерла тьотка Маріна з голоду, і дядько Яков умер з голоду, і Петро, йому, мо, не знаю, двацять ч(о)тири роки було, з голоду умер, оставсь один Максим. То то вже... якийсь уже... патронат... уже зробілі, да вже їм варілі тим дітям, то Максим одін оставс, у цієї сестри.

А... в батька, а... а в дядька Йвана... було п'ять дітей, і вони вдвох були, то... то осталас... тільки одна сестра осталас, а ті всі померлі з го... (сестра, і баба Олена, і Олена баба осталас), а тії всі вмерли. Був... звавса Петро, хлопец, двацять п'ять років, і дівчина була,

семнадцать років, Марія, і... і ще дві дівчини, я їх забула, як їх звати, забулась, то... всі померли від голоду.

(Зап. Бріцина О. Ю. та Ковальчук Н. А. 11.11.2005 в с. Червона Волака Лугинського р-ну Житомирської обл. від Шрам Г.Д., 1924 р. нар. (за документами — 1927 р. нар.). ДНЦЗКСТК. Ф. Лугини 2005. Од. зб. Бріцина-3).

Такі психологічні деталі та описи можуть цілком природно стати надбанням усної традиції та збагатити усний репертуар оповідачів.

Способи вербалізації власного досвіду виявляють і наявність словесних стереотипів навіть у випадку відтворення спогадів, які, проте, з часом при багаторазовому виконанні виливаються у вишуканіші форми, аби досягти переконливості.

Для свідчень усної історії цілком природним є зміщення хронології (напр., цар Петро I та цариця Катерина II діють практично одночасно, і від часі їх діяльності минуло не більше сторіччя). Ця особливість помічена багатьма дослідниками⁹. Причиною цього явища є не погана обізнаність респондентів з історією, а властивий фольклору спосіб типизації, коли важливі для народних оцінок риси слугують джерелом поєднання типових характеристик в одному досить умовному з точки зору історії персонажі (пор., напр., образ Володимира у билинах, що увібрав у себе риси декількох реальних персонажів історії).

Відтворення типових явищ, які мають загальнонародне значення, в усній історії пропущене через індивідуальне сприйняття оповідачів. Тому нерідко в спогадах та біографічних оповідах події історії ХХ ст. отримують конкретизовані пояснення, далекі від історичних узагальнень. Так, наприклад, у розповідях поліщуків, які пережили трагедію спалення села під час Другої світової війни, отримує цілком побутове умотивування, так само й винуватцями жажів голодомору в селі нерідко вважають конкретних людей, які за чужий рахунок вирішували свої проблеми чи виявляли нечувану жорстокість до тих односельців, яких ненавиділи. Історична зумовленість певних явищ та їх реальні рушійні сили залишаються поза увагою оповідачів.

З фольклором усну історію поєднує й те, що її зразки мають виражений регіональний характер, тобто в певних регіонах чи навіть на певних територіях носії просто «не бачать» тих чи інших подій історії, що не набули у їх свідомості актуальності через різні причини або ж просто відбувалися на інших територіях. Тому створена за такими джерелами історія матиме істотні прогалини, які, однак, зовсім не свідчать про реальну відсутність тих чи інших явищ, натомість є ознакою ставлення (й інтересу!) до них сучасних оповідачів.

Важливо й те, що репертуар оповідачів змінюється в залежності від часу. Тому співвідношення активного репертуару (творів, які часто виконуються оповідачами) та пасивного (ті твори, що їх респонденти чули, проте не переказують, чи навіть і не в змозі відтворити) дуже відрізняється навіть у оповідачів різних поколінь. Це зумовлює відмінності в тому, якою виявляється історія краю чи й народу в цілому крізь призму поглядів різних поколінь.

Регіональна й часова специфіка репертуару — типові ознаки фольклорного буття явищ. Тож цілком доречно розглядати усну історію як царину фольклористики. У цьому

сенсі постає ще одна важлива проблема: фольклорний твір майже ніколи не буває лише суто інформативним, він завжди має більш чи менш істотний художній компонент. Натомість текст спогаду чи інформації про подію може не містити мистецької доміанти. Саме наявність притаманних мистецтву способів перевтілення дійсності в художньому повідомленні зумовлює своєрідність втілення фактів історії в усних творах перетворює їх передусім на свідчення про історію свідомості народу. Тому не відмовляючи усній історії в здатності бути історичним джерелом, вважаємо істотним не лише зауважити, а й наголосити, що в усній історії правда конкретних фактів переплавлена в горнилі народного світогляду, і саме риси світогляду, відтворені текстами, мають першочерговий інтерес для дослідників.

Відзначені риси народної історії наштовхують на думку, що при її вивченні найдоцільнішими видаються антропоцентричні методики, які дозволяють розглядати явища «з середини», а не в перспективі погляду «іззовні» (в сенсі протиставлення етичних та емічних підходів). Це дозволить вивчити передусім людину — носія традиції та її духовний світ, а не самі лише історичні реалії та факти. Саме історію свідомості народу, його оцінок, негачій та преференцій, його ідеали та прагнення розкривають суперечливі, часом неповні, неточні чи й наївні описи, які, немов різнокольорові часточки смальти, сукупно створюють багатобарвну мозаїку народного світорозуміння і його інтерпретації вітчизняної історії.

¹ Див.: Грінченко Г. Г. Усна історія — теорія, метод, джерело//Невигадає: усні історії остарбайтерів. Харків, 2004. С. 10–32; Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади//Україна модерна. Ч. 11. Київ; Львів, 2007. С. 7–24; Боряк О. Від усної історії та мікроісторії до усної антропологічної історії: у пошуках сучасного інструментарію//Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. К., 2000. С. 209–216 та ін.

² Спогади, біографічні оповідання тощо привертати увагу багатьох збирачів уже в XIX ст. Особливо багато таких записів на початку XX ст. здійснили Д. Яворницький, Я. Новицький, В. Кравченко та ін. Проте в останні десятиліття цього сторіччя матеріали такого типу почали розглядатися як окреме явище — усна історія, яку було усвідомлено як механізм передачі та форму існування історичної пам'яті народу (Бойко А. Усна історія — напрямки та перспективи//Усна історія в науковому дослідженні: Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23–24 травня 2008 р. Запоріжжя, 2008. С. 5).

³ Протистояння двох точок зору на питання історизму фольклору в науці радянського часу пов'язане з дискусійним протистоянням точок зору Б. Рибаківа, В. Анікіна, С. Азбелева, М. Плісецького та В. Проппа і Б. Путилова.

⁴ Див., напр.: Плісецький М. Українські народні думи: сюжети і образи. К., 1994; Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. Л., 1982; Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору. 3-є вид., доп. і перероб. Луцьк, 2007 та ін.

⁵ Див., напр.: Плісецький М. Про походження думи «Івась Коновченко»//Народна творчість та етнографія. 1961. № 3. С. 67–77.

⁶ Доцільне розрізнення вузького й широкого розуміння поняття «традиційне суспільство». Ми приєднуємося до думки К. Чистова про те, що безтрадиційних суспільств

не існує, механізми дії традиції однотипні, проте її зміст та форми відрізняються в часі та просторі, залежать від вікових, статевих та ін. характеристик носіїв.

⁷ Усі цитовані польові матеріали, використані в статті, зібрано автором під час фольклорних експедицій, організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

⁸ Йдеться про перевезення хат з хуторів у села наприкінці 1930-х рр. на територіях, що увійшли до складу України.

⁹ Див., наприклад: Пригарін О. «Кордони пам'яті»: про давні часи в усно-історичному дослідженні//Усна історія в науковому дослідженні. С. 51–54; Ликова В. Усні джерела в дослідженнях з гендерної історії//Там само. С. 23–24. Давно помічена дослідниками невідповідність між реальним перебігом історії та відтворенням її народною пам'яттю отримала численні наукові інтерпретації як стосовно конкретних фактів чи історичних періодів, так і в загальнотеоретичному плані в дослідженнях В. Проппа, О. Гуревича та багатьох інших. Домінантою цих міркувань є усвідомлення того, що істотну роль в цьому процесі відіграють світоглядні чинники, що «заломлюють» історичні факти крізь призму народного світогляду, а не створюють його точний відбиток.

Oleksandra BRITSYNA

XXth CENTURY IN THE ORAL HISTORY OF UKRAINIANS: NOTES ON THE INTERSECTIONS OF HISTORY AND FOLKLORE

Within the humanities and social sciences, oral history data are traditionally seen as a primary source for the study of history, and rarely as folklore data. At the same time, oral history sources provide researchers with rich information on the folk nature of the recorded narratives. One needs therefore to develop an appropriate theoretical approach to oral history as folkloric source.

Folklore scholars for a long time have been dealing with the question of historical validity of folklore texts and acts; how historically true can folklore be? Many simplified solutions to this dilemma dominated this debate in folklore scholarship in Ukraine. Folklorists often seek for the so-called 'true facts' of history in *dumy*, *byliny*, and other genres of folklore. Yet, the historical realities in folklore, and its historicity are far more multilayered. In case of oral history the question is even more complicated.

Narrators verbalize their personal impressions, based on their own memories. As a result, the *memorates* are often considered as eyewitness stories rather than as an example of a folk tradition with its own laws. Both, the personal interpretations found in oral history interviews, together with real facts described in them, all speak about the essential truth and validity of oral history accounts — the narrator's understanding of history, his or her estimations and aspirations are also important historical facts. Therefore anthropological approach to the analysis of data oral history interviews is the most appropriate. It allows the research to investigate the phenomena from "within" and to develop a sense for internal and culture specific logic behind the oral history

narrative; this is contrary to the “outsider’s” approach typically adopted in historical sciences with its claims for objectivity.

The thematic units, that typically are present in oral history interviews, concerning pre-1917 period, the period of collectivization in the 1930s, the mass famine of 1932–1933, the war times, the national movements, the “good” and “bad” times of the twentieth century, the relocation caused by Chernobyl tragedy, the family history and so forth all bear a whole range of folkloric features. Individual experiences of different narrators are embodied in texts, which have a lot of common features on different levels. The shared worldviews and shared stereotypes cause similarity of opinions concerning the different periods of history. These stereotypes are “supported” by the stability of motives, which is quite impressive taking into account the differences between the individual experiences of different actors. Verbalisation of personal experience demonstrates the presence of verbal stereotypes as well.

Oral history narratives aren’t only about the facts about the past happenings, to a greater or lesser extent they are also works of (performing) art. In the process of repeated reproduction these texts gain some perfect artistic features or, on the contrary, degrade.

All in all, such understanding of oral history data allows one to see a human being behind the history, and provides scholars with the possibility to study the person, his/her worldview, and inner world in addition to the facts and realities of history.

Ирина МАХОВСКАЯ

Ирина РОМАНОВА

**МИР: ИСТОРИЯ МЕСТЕЧКА,
РАССКАЗАННАЯ ЕГО ЖИТЕЛЯМИ**

(опыт изучения локальной истории методами устной истории)

Мир — городской поселок Гродненской области Республики Беларусь¹. В 1921–1939 гг. Мир находился в составе Польши, с 1939 г. в составе БССР². Благодаря замку XVI в., который отнесен ЮНЕСКО к высшей категории памятников всемирной культуры, Мир включен во все туристические справочники, однако при формировании экспозиции замка, составлении путеводителей и различного рода рекламно-справочной продукции выявилась недостаточность информационной базы. Не сохранились (за единичными исключениями) ни семейные архивы, ни документы, ни фотографии последних владельцев замка князей Святополк-Мирских. Были разграблены замковые интерьеры. На сегодняшний день именно устноисторические источники являются основными в изучении и реконструкции повседневной жизни замка и его обитателей: воспоминания людей, детство и молодость которых прошла непосредственно при замке, представляют огромную ценность. Незаменимы они и при подготовке и проведении экскурсий по самому населенному пункту.

Уникальность данного населенного пункта в качестве объекта изучения определили несколько моментов. Жизнь рядом с замком, князьями (до 1939 г.) придавала мирянам ощущение уникальности их малой родины и существенно повлияла на особенности самоидентификации местных жителей. О том, что значили и значат замок и его обитатели для простых мирян свидетельствует тот факт, что и сегодня в семейных альбомах старожилов Мира хранятся фотографии членов княжеской семьи Святополк-Мирских.

Второй момент, который обеспечил всемирную известность Миру — Мирская иешива, одна из известнейших иешив первой половины XX в., где обучались студенты из самых разных стран мира. В 1939 г. она была эвакуирована из Мира, а в 1947 г. разделена. Сегодня существуют две иешивы, которые носят название «Мир»: в Иерусалиме и Нью-Йорке.

Для проведения исследования нами был разработан опросник, основное внимание при его составлении уделялось вопросам о повседневной жизни людей.

Опросник во время работы не раз подвергался трансформации. Как оказалось, в начале работы наших знаний не хватало, чтобы охватить опросником все стороны жизни Мира. Информанты в своих воспоминаниях затрагивали какие-то новые темы, которые сразу включались в список вопросов. Главное, на что была направлена наша работа, и на что были ориентированы студенты, работающие в рамках проекта³: анкеты жестко придерживать не нужно, не жалейте времени и проявляйте побольше любопытства.

Интервьюеры нашей группы обошли практически все дома в пос. Мир и записали все воспоминания, которыми поделились пожилые люди (1910–1930-х гг. рождения). Получилось 85 интервью.

Автобиографические рассказы являются довольно сложным материалом для интерпретации: средством выражения исторического опыта является жизнь одного человека. Но собранные вместе и рассмотренные под другим углом зрения (в «горизонтальном разрезе»), они прекрасно дополняют друг друга⁴. Виртуально была сконструирована следующая модель: все миряне, собранные в одном месте, рассказывают, слушают и дополняют друг друга. Т.е. интервью после перевода его в текстовый формат дробилось на тематические блоки, а затем фрагменты из разных интервью по одной теме сводились вместе. Верификация отдельных фактов осуществлялась путем сравнения высказываний информантов, а они, в свою очередь, увязывались с материалом, полученным из других источников. Таким образом был осуществлен тематический монтаж фрагментов, местами дополненный фрагментами биографий. Получился коллективный рассказ мирян об их жизни «за польским часом»⁵.

История XX в. делится жителями Западной Беларуси так: «за царом» (до 1917 г.), «за польским часом» (1920–1930-е гг.), «першыя саветы» (1939—июнь 1941 г.), «война» или «за немцам» (1941–1944 г.), «другія саветы» (послевоенный период). За это время Мир не единожды подвергался значительным социальным и экономическим трансформациям. Новая власть, новые порядки каждый раз вынуждали вносить значительные коррективы в прежний, привычный способ существования. Жизнь в условиях постоянных социальных и политических перемен характеризуют слова наших информантов: «*Жили при Польше, пришли русские, потом — немцы, потом — русские. Все это нужно было пережить*» [53]. «*Нам очень тяжело было сосредоточиться: вся власть переходная*» [4].

Каждая эпоха имеет специфический набор обязательных тем, на которых сосредотачиваются люди в своих воспоминаниях, даже если эти темы не играют значительной роли в их личной жизни. Эти сюжеты сохраняются в коллективной памяти и презентуются через биографическую историю. Так, «обязательными темами» воспоминаний о межвоенном периоде были магазины, где «все было», иешива и евреи, князь и замок, польская школа. Говоря о войне, обязательно вспоминают об уничтожении евреев, о партизанах, полициях. Послевоенные годы — это коллективизация, карточки, очереди, хрущевская кукуруза, как «боялись что сказать» при Сталине и купили телевизор при Брежневе. Примечательно, что межвоенный период («за польским часом») и весь советский период представляются в воспоминаниях мирян как абсолютно равноценные, несмотря на то, что по длительности они несопоставимы.

Среди сюжетов, которые нам удалось восстановить при помощи устноисторических методов — повседневная жизнь рядовых мирян, замка и его обитателей, условия

жизни княжеских паробков⁶, особенности национальных взаимоотношений и многие другие. В данной статье для иллюстрации потенциала устноисторических исследований в реконструкции локальной истории будут использованы воспоминания о 1920–1930-х гг. (тот период, который информанты называют «за польским часом»).

* * *

Вспоминая поселок в межвоенный период, миряне рассказывают: *Центр наш еще до войны славился. Красивый был, красивее, чем сейчас* [22]. *Улицы в центре были мощенные, тротуар был побелен* [10]. *Имелись стоки воды* [53]. *Камень лежал* [29]. *У богатых ограда была из глины. Были каменные и деревянные дома. Был один двухэтажный дом. Хозяин Голдин. Первый этаж жилой, второй — мастерская* [42]. *И красивые эти дома, блестящей бляхой [крыты] крыши* [30].

Мир был один из чистейших поселков. Каждый должен был напротив своего дома, зелень если наименьшая появилась между камнями, так он ножиком удалял. Полицейский следил. Один здесь полицейский был, Завадский. Он подходит и дает указания: уберу; протокол составляет, до такого-то срока, чтобы улица напротив твоего дома была чистой. Чистота во дворе тоже [24]. *За неуборку улицы — штраф 2 злотых от полицейанта. Базар специальный человек убирал* [4].

В Мире уже в то время евреи имели на Миранке мельницу, имели паровик, дровами топили паровик. И они генератор сделали и давали свет на город. Ну, не у всех, правда, свет был, кто жил беднее, то не в силах был оплачивать [24]. *Мельницей владели жиды*⁷ [29]. *На Миранке была княжеская водяная мельница. На электростанции был паровой двигатель. У всех евреев было электричество. Много кто из наших пользовался светом, но было дорого. И улицы освещались электричеством* [44].

Центром Мира являлась рыночная площадь. Вокруг нее — костел Святого Николая (нач. XVII—XIX ст.), церковь Святой Троицы (XVI—XIX ст.), 7 синагог (сейчас в этих зданиях — УПК, сберкасса и др.), иешива (современная почта), татарская мечеть (здание уничтожено пожаром). На окраине поселка — замок (XVI в.), часовня-усыпальница князей Святополк-Мирских (1904 г.), спиртзавод (начало XX в.).

По периметру рыночной площади в два ряда размещались еврейские магазины. Информанты вспоминают: *Магазинов много* [называют цифры около сотни и, даже, до полутора]. *Много было товара в магазинах* [10]. *Вся центральная площадь была в магазинах. Все магазины еврейские, но был один польский государственный — вспулдэляня [spółdzielnia — кооперативный магазин]* [9]. *Это значит, там общество собирается, взносы какие-то, чтобы владеть совместно магазином. Там торговали уже поляки, не евреи. Там был директор школы, ксендз, начальнички разные, там, начальник почты, Феликс Блех, каменщик* [29]. *Начальником кооператива был директор школы пан Балицкий* [44].

В центре в магазинах было очень красиво. Если богатый человек заходил в магазин, еврей дорогое предлагал, если бедный — то дешевое [31]. *Евреи торговали всем, чем только можно: пуговицами, тапочками, одеждой, продуктами* [11]. *Продавали селедку, рыбу, хлеб, нитки, иголки* [36]. *У еврея Азельма в магазине чего только не было: и сироп, и сыры, и селедка такая красивая. А семечек белых мешки стояли!* [38]. *Богатым евреем был Рабинович. Он имел 2 своих магазина* [42].

Рядом с костелом располагалась кирпичная хибарка, там был часовой мастер Глуск. За часовым мастером был аптечный склад Чарного. Дальше — магазин Писецнера. Сигареты, консервы можно было купить, шпроты. Я, помню, покупал для швагров своих [швагры были лакеями князя], как соберут где-нибудь на бутылку. А они дорогие были, но не нашим ровня сейчас шпротам. О-о-о! Далеко эти шпроты! [...] Была княжеская пекарня. В Мире этим хлебом не торговали. Его могли брать те, кто работал на князя в замке, князь брал. В самом поселке было несколько еврейских пекарен, 4 или 5. Одна из них — Цвика. Любой хлеб пекли: хлеб черный и булочки выпекали, любой, какой хочешь. Ой, какие булочки, пальцы облизнешь! Она с сахаром, вот, изюмом, маком посыпанная [29].

Разнообразие булочных изделий, хлеба было огромное. Если ты пришел баранки покупать: «Что у тебя эти баранки, они черствые!» — «Я тебе с печки достану. Только бери! Возьми и масла сливочного!» Он разрежет наполовину баранок, положит масла сливочного — и, пожалуйста... [24]. Если сегодня испек хлеб и не продал, то завтра он в 2 раза дешевле [42]. На углу была такая Шамичова, она имела колбасную. Чтобы вас не обмануть, может наименований под сто колбас было разных, не перечислить: как мы называли «Мысливки», «Краковская», «Варшавская» колбасы, и сухая была колбаса. А «Мысливки» — это «Охотничья», такая как сосиски, только начинена мясом, салом и перевязана тоненько, вот на такие вот кусочки [24].

Это белорусский был только один обувной магазин. Шейма его фамилия. А так в основном евреи [22]. Был обувной магазин, хозяином которого был белорус Бирюля. Обувь, которой он торговал — фирмы «Бата». Еще одним магазином заведовал белорус Русецкий — он находился в здании современного сельпо. Также был книжный магазин. Хозяин Крайнович.

Вместе с тем, старожилы признают: В магазинах было много хороших вещей, но тяжело было их купить [31]. Среди предметов роскоши называют табак, водку и даже сахар. Дорогая была забава — курить и пить водку. Не помню, чтобы гнали водку [2]. При Польше конфет не покупали, так, огурцов, затирки... [4].

Для небольшого местечка⁸ в Мире имелась довольно значительная сеть не только магазинов, но и ресторанов, корчм. Было 5 ресторанов в центре: первый Машка держала, второй — между автостанцией и магазином, третий — корчма Касмаевича [56]. Где автостанция, Шепшель, еврей, владел. Были такие дешевенькие. Называли «Шепшель» [29]. Водку евреи продавали. Были забегаловки в центре. Подвалы были: пиво, вино, бильярд был [21]. По дороге к гмине на углу есть дом — ворота выходят на улицу. Там была корчма. Ею владел Амельк при Польше [16]. Куда ни зайди — полно людей, они были всегда полные [10]. Еще была солидная корчма — поляк держал Кузмич [4].

Информанты отмечают: Все было частное. Ну и частники, я вам скажу, не в упрек советской власти... В магазине тогда не было такого, чтобы чего-то не было. Товаров не счесть [24]. Даже солдаты в 1939 году, когда наступали сюда, освобождали нас от хлеба, от солц, то они говорили, что здесь у нас под боком маленькая Америка. У нас же здесь что хочешь было, что ты только хочешь! [29].

Мир славился своими ремеслами: кузнецы, сопожники, портные, столяры, строители и др. удовлетворяли спрос не только местечковцев, но и жителей окружающих

деревень. Достижения же его гончаров были известны далеко за пределами местечка, даже в столице — Варшаве.

Склонные к идеализации польского периода, припадавшего на годы их молодости, наши информанты отмечают: При Польше жилось как кому, а в целом, кто работал, то и имел все [11]. И врачи, и учителя имели повара, няню для детей [23].

* * *

Наблюдалась определенная дистанция между жителями поселка и паробками князя, жившими в его имении. Они, поселковые, нас и холоуями называли, потому что у князя работали. Хоть он в 10 раз хуже живет, но он это ого-го! У меня тут рядом живет, то его жене не понравилось, что батрак княжеский пришел построился. Они же считали себя ого! Я мещанин! Они коренные миряне, жили все время [29]. Но то, что условия жизни у княжеских работников были лучше, никто не отрицает. Простые люди жили плохо, а княжеские — хорошо [42]. У князя паробков было много и паробки эти первыми надели костюмы и купили велосипеды [24]. Они лучше ходили, чем князь [14]. Князь хорошо к работникам относился. У него жить было хорошо. Были даже такие люди, которые бросали свой дом и шли к князю работать. Князь давал им квартиры [39]. В имении люди неплохо жили при князе. Каждый месяц получали 12 пудов ординарии (жалования), 12 пудов хлеба и еще 6 золотых. Князь яблоки давал своим рабочим дешевле, а кому и бесплатно [44].

Дети тех, кто когда-то работал в имении, вспоминают условия, в которых прошло их детство и юность. Рассказывает сын княжеского кассира: Я вам скажу, дай Бог сейчас такие условия. Корову не нужно было держать. Был специальный коровник для паробковских всех коров. Их там кормили, поили, только приди подои свою корову. Если не хочешь держать свою корову, то давали по три литра молока на семью, если большая семья — по шесть. Картошку никто из паробков не сажал, не копал, ничего. Определенная группа паробков сажала, обрабатывала картошку и после готовую в таких ящиках привозили сразу на дом. Не нужно было мучаться, где дрова достать. Все это доставлялось порезанным прямо на дом. Только если не хочешь рубить, то попросишь там, мелочь заплатишь, то тебе и по-секут. Обеспечивал князь все семьи. Давал еще и зерно, и деньги [24].

Сын шорника княжеской мастерской вспоминает: Отец получал — дай Боже! Хоть говорят, князя, помещики издевались — неправда, это все вранье! Может быть, где-то там и издевались, но у нас князь хорошо относился к хорошим работникам, а плохих выгонял.

У князя было лучше, чем на своем. Отец же получал столько денег, что... Четверть коровы за месяц! А зерна сколько! У нас был огород свой, грядки. Выращивали помидоры, огурцы, лук, морковку, свеклу, картошку. Для картошки 44 сотки моему отцу давали, князь на своих землях.

Дай Бог вашим детям носить то, что я носил. У меня и сапожки были, зимой — валеночки хорошенькие были, ботиночки, все это шилось на заказ. Если выросал — отдавали тому, кто хуже жил, младшим отдавали. Паробки же хуже нас жили. Они не 24 золотых [как отец], а 10 получали, и уже проблема была купить. У нас в Мире никто

не ходил в лаптях. По деревням — да. И на базар приходили в лаптях. «Ах, ты, лапотник!», — говорили. Еврей на что-нибудь разозлится, то обзывал так.

Отец 24 злотых в месяц получал, но каждый месяц не получал, вот когда договорится с кассиром. [Читает из расчетной книжки отца] По 72 злотых получал 30 июня, потом за время с 1 июля по 30 сентября — 72 злотых получил. А у некоторых задолженность по 10 лет была. Денег не было. Придешь к кассиру, постучишь в маленькое окошко: «Пане Ковалевич, может деньги есть?» — «Нет!» Раз, занавеску закинул, все! А кому пожалуешься? К князю никто не доходил. Управляющему еще можно... Но выкручивались как-то, и в лаптях никто не ходил, в сапогах ходили, а девушки в туфлях. Мой отец хорошо жил с этим кассиром Ковалевичем. А так бывало, что по 10 лет зарплата задерживалась. Они [жили с того, что] то зерно продадут, то у кого корова, он молока надбит, сметанку соберет, масло собьет и на базар вынесет, или еврея какому. Еврей же все время покупают, если знают, что ты опрятный, аккуратный [29].

За права рабочих князя боролся польский профсоюз. Это как профсоюз, он князя пощипал хорошо. Как привязался! Был Сенкевич, главный из профсоюза, собрание проводил. Это было собрание только тех, кто у князя работал. Князь приходил. Оказалось, что он даже за 10 лет должен [29]. Для ликвидации задолженности князь был вынужден продать часть своих земельных угодий.

* * *

Мир — полиэтничское (здесь жили белорусы, поляки, евреи и татары) и поликонфессиональное (православные, католики, иудеи, мусульмане) местечко. Как отметила наша информантка, татарка по национальности: *В принципе, тут все нормально жили и дружили с русскими и поляками, хотя у каждого была своя вера и свое кладбище* [3].

Сбор материалов по этническим стереотипам и национальным взаимоотношениям имеет свои трудности: исходя из подсознательного желания презентовать себя с «правильной» стороны, человек склонен демонстрировать толерантность в национальном вопросе. И дальнейший «слом нарратива» лежит уже в плоскости доверия к собирателю, желания поделиться с ним своими мыслями и, с другой стороны, мастерства интервьюера, который должен найти подход к каждому собеседнику.

Образ жизни евреев являлся наиболее отличным, «чужим» для наших информантов (белорусов, поляков и татар). В пользу этого свидетельствует тот факт, что когда информанты показывали групповые фотографии, то белорусов и поляков они, как правило, называли по именам, в то время как имена евреев могли назвать далеко не всегда. О плохом знании, в свою очередь, белорусской стороны жизни евреями говорит то, что бывшие студенты иешивы, прожив в Мире по несколько лет, не знали даже фамилии мирянского князя. В своих письмах и воспоминаниях (где, кстати, никогда не упоминают мирян-белорусов) они называют его «не то маркизом, не то графом», а по фамилии — Радзивилом⁹.

За пресловутыми «хорошими отношениями» между белорусами и евреями иногда мы слышали довольно яркие расшифровки: «Все они были боксеры, развитые такие, их звали

маламонтами². Когда местные бросали камень, чтобы их в драку втянуть, они в ответ ничего. Хорошие отношения были» [6]. Один из наших информантов относительно историй о том, что евреи для приготовления мацы использовали кровь христианских детей, уверенно заявил: «Неправда это!» А после сообщил: «Между прочим, моя жена жила в Еремичах¹⁰, там тоже были еврей, так был такой случай, что ее хотели прихватить [на мацу] еврею». Далее последовал рассказ о том, как ей удалось спастись [29].

Такого рода мифология имела значительное распространение. *Детей пугали жидами, что могут схватить, засунуть в бочку с гвоздями и катать. Это им нужно, чтобы приготовить мацу с детской кровью* [18]. А еще родители нас убеждали, что на свои праздники евреи ловят православных и католических детей и берут с пальца кровь, которую добавляют в тесто мацы [43]. *Еврей у нас был, был ковалем. Дети правила: «Вэль, Вэль, дай мацы!» А он отвечал: «Маца с кровью!»* [53]. Это сказка, но были такие слухи, что как будто там подвал, бочка, сажали в ту бочку с гвоздями, катали, чтобы кровь была, а эту кровь раздают по всей округе, чтобы евреям маца была. В мацу должна попасть кровь христианская [41]. Вместе с тем жители местечка констатировали, что еврей-соседи угощали их мацой. *На пасху у них, пасха у них немного раньше нашей, то мацы всегда принесут. А некоторые, кто с папой гешефт водили, или он им что делал, то еще и бутылку вина принесут церковного... Может там где и была с кровью [маца], а наша беленькая была, с первого сорта муки! У нас не было такого случая, чтоб жиды детей на мацу ловили. Но про такое слышала. Но у нас никто никого не боялся. У нас Мир, мирные люди были* [40].

Жизнь евреев местечка Мир мы изучали с точки зрения белорусов, татар и поляков. Разумеется, это не та история, которую изложили бы сами евреи. Однако ее, к сожалению, сегодня в Мире рассказать некому.

Информанты рассказывают: *Еврей торговали. У них магазины были. Магазинов столько в Мире было! Тут же повсюду, дом за домом, одни еврей, и у них — что только хочешь!* [37]. *На улице еврея можно было сразу отличить от белоруса: одежда была более богатой. Между собой они разговаривали на еврейском, а с нами — на нашем* [44]. *Еврей собирали кагал, на котором устанавливали цены на все товары. Еврей никогда не пил, не курил и не ругался* [15]. *Еврей все богатые были, дома у них большие были* [44]. *У богатых евреев была прислуга из русских*¹¹ [45]. *У них, кто немного богаче, у каждого была прислуга. Вот кто по деревням плохо жил, шли в наймиты к евреям* [29]. *Бедные ходили к ним на работу. Еврей хорошо платили. Если бы плохо, к ним бы не пошли работать* [39]. *Люди ходили работать к евреям няньками, домработницами. У них были и постоянные слуги, которые у них и жили. Еврейка еду сама готовила, остальное делали слуги. Многие брали белье еврейское стирать на дом* [44].

Традиционно как заслуживающий уважения воспринимался род деятельности своей социальной группы и «настоящий» труд — свой труд. *Мы работали за них, они не работали, торговали только. Так, всем нужно было отработать шарварки. Работали на укладке дороги, подносили камни, песок. А жид принесет талон (на 30 дней ему нужно шарварки эти отработать), заплатит мне деньги, а я буду за него работать* [14].

Еще еврей хорошие портные были, сапожники, но на земле никто не работал [21]. *Среди евреев Мира был только один, который землей занимался — Лейба-пахарь* [4].

Самым богатым был Ресаль, у него был пакт (сыроварня). Ресаль жил в центре, он был единственным миллионером в Мире. При князе в имени евреев не было. Евреи у князя скупали скотину — бычков, закупали у князя яблоки [44].

Имели место и бытовые конфликты на почве национальных различий, причем инициаторами выступали как одни, так и другие. К нам портной еврейский шить что-то приходил. Как-то так смешно получилось, у меня сестра была младшая, так она на того еврея, по дому ходит, говорит: «Скажешь "жид" — будет долго жить, а как скажешь "еврей" — сдохнет скорей!» Жид тот обиделся, к родителям на поле прибежал, но они сказали, что это ж малое дитя, не понимает ничего. Тогда уже и еврей этот остался жить дальше [23]. Мы жили вместе с евреями в одном доме. В тыльной части жили евреи, а в передней — мы. Отпускал нам квартиры татарин. Не было вражды, злости. Каждый занимался своим делом. Еврей зарабатывал себе на жизнь тем, что писал дзценцеры на пераменте — 10 заповедей по-нашему. У него было трое детей: Рива, Двойра, Шайя. У него не было приятни к нам, он детей к нам не пускал [12].

Со всем по иному сценарию складывались отношения с татарами и поляками. Татары воспринимались белорусами как наиболее близкие и понятные. Общими были не только белорусский язык, но и род занятий, и образ жизни. Вражды между нами и татарами не было [40]. Разговаривали они между собой и с нами по-нашему, но молились по-своему. Местные к татарам хорошо относились. Татары хорошо относились к нам [44].

С уважением миряне-белорусы рассказывают о трудолюбии татар, об их буднях и праздниках. Татары жили на улице Танкистов (раньше улица называлась Татарская). Работали как пчелки. С ранней весны до поздней осени. Они очень работающие [53]. Брала в аренду огород, выращивали там овощи и продавали их, выделывали кожи, шили кожухи [23]. Они были главными огородниками. Редиска, морковь, лук всегда первыми вырастали у них. Возили продавать в Столбцы [9]. Там, где их кладбище, там была их земля. Много земли они не имели, 1–2 гектара. Огороды были большие, сеяли ранней весной. С огорода они целый год не вылезали [44].

Отношения с поляками усугублялись социальными различиями и, по мнению, белорусов, заносчивостью поляков.

При Польше начальники какие, учителя, полицианты по-польски говорили в семьях, а вот были такие простые, так они по-белорусски говорили. А гонору все равно было много! Поляки считались выше нас. Это как коммунист выше на целую голову беспартийного, так поляк выше белоруса. Потому что он — поляк, а я — кацап [29]. Наши — русские²², не поляки. У меня старший брат был, а я семь классов польских закончила, так у меня выражения часто [проскакивали]. Я как читала, то сестра у меня спросила: «Докуда ты прочитала?» А я говорю: «Юрий уже добылся з вензеня²³», то он как наделал крику на меня: «Где ты в русской книге нашла "вензеня"?»... Почему поляков так он не любил? Потому что Беларусь тут, холера их сюда пригнала. И татары, и цыгане, и жида — они все местные. А поляки — наволочь!» [40].

* * *

Полиэтничность и поликонфессиональность обусловили разнообразие религиозной и культурной жизни местечка. Здесь праздновались католические, православные, иудейские и мусульманские праздники; устраивались польские, еврейские и белорусские представления; действовали еврейские и татарские начальные, польская семилетняя, а также иудейская и мусульманская религиозные школы; существовали польские и еврейские молодежные организации.

4 школы на частных квартирах были: для татарских детей была школа у Шункевича, для еврейских — у Шульца, Мелькименовича, у Гецальда. Школа повшехна²³, семилетка, была напротив гмины²⁴, здание было длинное, но одноэтажное. Учились в две смены [44]. До четырех классов учились в наемных помещениях, а после — в польской повшехной школе [13]. Школа была бесплатная. Тетради, чернила, книжки сами покупали [53]. Учились все на польском языке, без исключения, и татарские дети, и еврейские [4]. Перед уроками становились парами, коридор большой был, и пели молитву. А в классах уже как придет учитель, то вставали и тоже молитву читали [40]. Каждый ученик говорит. Еврей не будет говорить русскую молитву, и татар никто не заставляет [53].

Относительно школьных нравов и обычаев бывшие школьники рассказывают: Мальчики и девочки отдельно сидели. Девочки впереди, первые 3 ряда, а за ними мальчики [4]. Культурно ученики вели себя. Учитель был в почете. Если идет учитель, то ученица должна поклониться [53]. Если кто не слушался, на колени ставили, руки поднимали вверх и в руки давали грязные галоши, чтобы держали [40]. Все лето были каникулы, учиться шли с 1 сентября. Зимние каникулы начинались перед Колядами польскими²⁵, а на православные нужно было идти в школу, но если кто не приходил, то учительница ставила крестик — праздник [44].

Для продолжения обучения после общеобразовательной семилетней школы нужно было поступать в гимназию, уезжать в другой город (Столбцы, Несвиж, Вильно или др.). Кто хотел подготовиться, нанимал себе учителя [34]. Однако информанты отмечают: При Польше 7 классов — и все. После можно было и в гимназию пойти, но как-то тогда не стремились к этой науке. Ремесло — вот это так сказать то, что хлеб давало. И еще одна причина. Я ж то православный, белорус, и нас как-то особенно после смерти Пилсудского начали притеснять. И евреев, и нас, белорусов [29]. Среди мирян, которые все-таки смогли поступить в гимназию или лицей и закончить их, называют: Сенюта из мирских закончил лицей, нам преподавал после польский язык, гимнастику. После, я в 7 классе был, то была Трушинская, тоже мирская. Это наши, белорусы. Также польский язык преподавала [29].

Для девчат была специальная школа рольнича²⁶. Она была в Бережной, и туда ездили мирские учиться. Десять классов там было. Там они жили, по хозяйству все учились: как обрабатывать поле, вышивать, шить, вязать, всему их там учили. После они могли стать, ну, где-нибудь управляющими, или в школе, или в семье воспитательницами. Могли учить в семье детей вышиванию, шитью, кулинарии. Такая вот была образованная хозяйка. Шли туда больше богатые, бедные мало. Они ничего за это не платили, их бесплатно учили. Янина Петровская там учились, ее немцы в войну расстреляли [26].

* * *

Культурная жизнь небольшого местечка была довольно насыщенной. Здесь имелись духовой оркестр, драмкружки, устраивались вечеринки и танцы, сюда приезжали артисты и силачи, тут проходили смотры и соревнования пожарных команд.

Были две пожарные дружины, княжеская и в Мире, тоже добровольная [29]. Мирская находилась на улице Первомайской, примерно, где сейчас находится горсовет, за ним метров 20 по правой стороне. Сейчас нет даже фундамента, жилые дома стоят⁷. У пожарных из формы были только медные каски [15]. У дежурных форма была черная и каски [26]. Жиды с мирской пожарной команды торговали, аптеки держали [40].

У князя была своя пожарная, и комендант свой в пожарной. А форма темно-синяя такая [4]. Одежда была вся княжеская, он выдавал. Все у князя работали [29]. Их здание было напротив спиртзавода, длинное здание [44].

Благодаря В. В. Лобозе мы смогли не только практически целиком восстановить состав княжеской пожарной команды, но и проследить судьбы ее членов. Основанием для воспоминаний стал фотоснимок команды.

Пожарные были в большом почете [42]. Я подрастал, и все мечтал, скорей бы мне подрасти, я тоже пойду в пожарную команду. Они ничего не получали за работу. Если поедешь на соревнования, то уже пьянку хорошую устроят. Соревнования и в Столбцах, и в Еремичах проводили. А наша команда, именно княжеская, не мирская, брала первое место по всему району, даже и столбцовская команда уступала нашей. [...]

В мирской команде еврейчиков много было, наших мало было. Они, если проводили занятия, то не каждую неделю. Евреи — коммерсанты, у каждого свое, да и к работе не особенно. Пожарной командой командовал Космаевич. А у нас что, отработал в будний день, а в воскресенье — выходной. Бывало, что по стаканчику дадут после занятий. Наша команда по воскресеньям всегда проводила занятия учебные. Кто же даст в рабочий день тренироваться! [29].

Женская часть пожарных команд — самаританки¹⁷. Самаританки должны были оказывать первую помощь пожарникам. Ну, где-нибудь поцарапается, или что [40]. В самаританки шли после семилетки. В здании пожарной дружины проводился инструктаж о том, как тушить пожар, об оказании помощи погорельцам [13]. Занятия проходили вечером. Самаританки изучали гигиену, гражданскую оборону, первую медицинскую помощь, занимались гимнастикой [23].

Рассказывает бывшая самаританка Турецкой пожарной команды: А было однажды общее собрание в Мире. Я приехала из Турца¹⁸ такая зачуханая, а они были уже более такие, городские. Они были такие ловкие, приготовили стол красивый, богатый. И апельсины, и лимоны, и торты были. А у нас деревня, беднота. Я не знала, как есть этот торт или лимон. Я помню, мы тогда очень хорошо гуляли. В Мире было много всех: и пожарников много, и самаританок, может 20 тут было их всех, а нас только две. И начальство тут было. И музыка, оркестр как заиграет! Тут стол был, а в другом здании — уже танцы. Мирские были более такие городские, разодеты красиво. Форма самаританок была такая, как школьная. Юбочка синенькая и кофточка в пояничку

синенькая и белый воротничок. А я в форме школьной была еще, а уже переднички мы сняли (в школе мы были в передничках) [23].

Пожарные дружины являлись настоящими центрами культурной жизни межвоенного местечка: у них был не только духовой оркестр, но и большое здание, которое, фактически, становилось местечковым клубом.

При Польше очень весело было! Очень! Тут на спиртзаводе была пожарная комната такая, там бочки, помпы стояли. И просят уже управляющего, чтобы потанцевать. Особенно в воскресенье, суббота же — рабочий день. «Пожалуйста, до 12, потому что завтра же на работу. Пожалуйста, гуляйте. Только, чтобы было тихо». Ну и танцы!.. [29]. Зимой танцы в пожарной комнате, а летом на улице [44]. Света у нас не было, только газовые лампы. А князь устраивал танцы и разрешал 2–3 часа танцевать при зажженном свете [42]. В наше время было много танцев: полька, лявониха, абэрак, краковяк, падиспан, и еще дамский вальс (девушки приглашали парней) [23].

Устраивались танцы и в здании мирской пожарной дружины. Там, где была пожарная, там зал большой был. Ну, так танцы там были, все танцевали. Евреи тоже приходили, танцевали. И еврейчики [29]. Хлопцы свои умели играть. Кто на балалайке, кто на гитаре. В субботу были танцы, то все приходили. Будним днем то мы танцевали так, а уже в субботу и воскресенье платные были. Будним днем — гитара и балалайка, а в воскресенье — жиды играли, пожарники [40]. Жидов нанимали, они духовую музыку играли. Туда буфет еврей привозил [44]. У мирских оркестр хороший был. Занимались они. Барабан был, трубы в оркестре. 3 мая праздновали¹⁹. Гармони были [28].

В пожарной там как сарай был такой огромный, то мы там собирались в этом сарае. Там была одна огромная комната, лавки стояли, кино пускали. Помню, был концерт, и одна сказала: «Уй, собрать такую публику и петь такую ерунду! Я не могу!» Но она ж деньги заплатила, то надо было слушать [40].

При пожарной части был драмкружок, приходили, пели и танцевали. Играли там обычно человека 2–3 [9]. Ставили «Никитин лапоть». Были специальные брошюрки белорусские с пьесами. Учительница одна это организовывала, и в школе она была тоже. Ставили пьесы одну на польском, другую на белорусском. Спектакли показывали за один вечер два вместе. А кто бы пошел на польский из наших?! Может, и пошли бы, но на нашем — больше [40].

В здании пожарной части выступали и гастроллирующие артисты. Туда часто приезжали артисты. Однажды приехал силач [15]. Помню, медведя приводили [54]. Приезжали борцы, боролись. Там и русский, и немец, и поляк. И после вызывали наших: «Кто хочет, выходит, поборемся!» И были желающие. Николай Найба, высокий такой, здоровый хлопец, в кузне молотобойцем работал. И чтобы доказать, что он такой сильный, ему кладут наковальню на живот и по наковальне молотом бьют. Вот он сильный какой! Сильный-сильный, но там нужна ловкость. Вертким нужно быть! Он выбрал самого легенького поляка, он худенький был. Пришел этот Коля, тот намного ниже его. Схватились, туда-сюда, он после этого Колю через голову, только пятки блеснули, и как лянул об пол! Ну, а что ж он думал! А если б поборол поляка, то была б премия какая-то. [...]

Билеты были по 50 грошей, по золоту, по два. Те, кто побогаче занимали первые места. Пуд жита — полтора золотых, даже до двух доходил перед жатвой. Это дорогие билеты были. Артисты представление каждый день показывали, народу много ходило. Там сцена была, стульчики. Детям хотелось пойти посмотреть, хоть дорого. Но у меня не было такого, если что, то попрошу у мамы, и она даст, если посчитает нужным.

В здании пожарной части праздновали Новый год, Рождество. Вход на театральное представление — платный. В Новый год стояла елка. Моя тетя однажды нарядилась в костюм из белого мха и грибочков. Ставились представления, в основном сказки [42]. Были для детей концерты. Как елка, и на Николу давали подарки. Родители сами покупали подарки, а детям говорили, что от Николы. Красивые костюмы были, делали из карбованой бумаги. Сказки ставили, стихи рассказывали. Дети сами выступали. Самое лучшее представление было на Новый год. У князя на Новый год давали подарочки в узлах (по полметра ткани). Мальчикам в голубом, девочкам в розовом, там конфеты, печенье и др. У князя на Новый год собирались в пожарной. Князь на елку не приходил, подарки раздавала Шмурева из конторы. Елка была высокая, украшали ее гирляндами, куклами самодельными (голову покупали, остальное сами доделывали). Ангелов делали, шарики. И музыка там играла: гармонь, гитара [44]. Миряне вспоминают, что на Новый год ставили елку и дома. При Польше мои родители ставили елку, покупали конфеты и вешали на елку [40].

* * *

Благодаря проведенному исследованию удалось выявить прежде незафиксированные памятные места населенного пункта, например, деревянную часовню католического монастыря (в настоящий момент — дровяной склад) и кладбище при ней. Были ре-актуализированы прежде известные, но обойденные вниманием историков и экскурсоводов места. В семейных альбомах жителей выявлен ряд уникальных фотоснимков местечка межвоенного периода, замка, его владельцев. Идентифицированы лица, изображенные на немногочисленных фотографиях, сохранившихся из семейного архива Святополк-Мирских. Собранный материал позволяет значительно расширить и конкретизировать экскурсионные программы, переработать их отдельные ошибочные утверждения (например, место расположения всемирно знаменитой иешивы), и, что не менее важно, наполнить их жизнью.

Список информантов

1. Мужчина, г.р. неизв.
2. Мужчина, 1923 г.р.
3. Женщина, 1936 г.р.
4. Женщина, 1923 г.р.
5. Мужчина, 1921 г.р.
6. Мужчина, 1931 г.р.
7. Мужчина, 1927 г.р.

8. Женщина, 1931 г.р.
9. Женщина, 1920 г.р.
10. Мужчина, 1922 г.р.
11. Женщина, 1925 г.р.
12. Женщина, 1923 г.р.
13. Женщина, 1925 г.р.
14. Женщина, 1294 г.р.
15. Мужчина, 1931 г.р.
16. Мужчина, 1943 г.р.
17. Женщина, 1934 г.р.
18. Мужчина, 1929 г.р.
19. Женщина, 1917 г.р.
20. Женщина, 1918 г.р.
21. Женщина, 1921 г.р.
22. Мужчина, 1924 г.р.
23. Женщина, 1915 г.р.
24. Мужчина, 1923 г.р.
25. Женщина, 1936 г.р.
26. Женщина, 1922 г.р.
27. Женщина, 1923 г.р.
28. Женщина, 1920 г.р.
29. Мужчина, 1922 г.р.
30. Женщина, 1930 г.р.
31. Женщина, 1921 г.р.
32. Женщина, г.р. неизв.
33. Мужчина, 1926 г.р.
34. Женщина, 1934 г.р.
35. Женщина, 1935 г.р.
36. Женщина, 1926 г.р.
37. Женщина, 1924 г.р.
38. Женщина, 1921 г.р.
39. Женщина, 1922 г.р.
40. Женщина, 1915 г.р.
41. Женщина, 1925 г.р.
42. Мужчина, 1934 г.р.
43. Женщина, 1924 г.р.
44. Женщина, 1929 г.р.
45. Женщина, 1924 г.р.
46. Женщина, 1929 г.р.
47. Мужчина, 1930 г.р.
48. Женщина, 1911 г.р.
49. Женщина, 1926 г.р.

50. Мужчина, 1923 г.р.
51. Мужчина, 1923 г.р.
52. Мужчина, 1918 г.р.
53. Женщина, 1923 г.р.
54. Женщина, 1921 г.р.
55. Мужчина, 1930 г.р.
56. Женщина, 1961 г.р.

¹ На 1998 г. здесь жило 2,6 тыс. человек. В городском поселке работают масло-, хлебо-, спиртзавод, птицефабрика, комбинат бытового обслуживания, лесничество. Есть средняя школа, ПТУ, детский сад, дом культуры, 2 библиотеки, больница, отделение связи.

² По условиям Рижского мирного договора 1921 г. западная часть Беларуси была включена в состав Польши. Воссоединение белорусских территорий произошло в 1939 г.

³ Интервьюирование проводилось в рамках этнографической практики студентов исторического факультета Белорусского государственного университета (июль 2003 г., июль 2005 г.)

⁴ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / П.Томпсон М., 2003. С. 267–268.

⁵ См.: Раманова І., Махойская І. Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары. Вільня, 2009.

⁶ Паробки — работники княжеского имения.

⁷ Для белоруссов времен межвоенной Польши употребление слова «жид» было обычным, оно не несло никакого негативного смысла, пользуются им старожилы западной Беларуси и до настоящего времени.

⁸ На 1939 г. население местечка было 5,5 тысяч человек, из них — 3,3 тыс. составляли евреи.

⁹ Вытрымкі з кнігі *Рухомы Шайн «Усе для Боса»*//Раманова І., Махойская І. Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары. С. 203.

¹⁰ Еремичи — соседняя деревня.

¹¹ Имеются в виду белорусы.

¹² Имеются в виду белорусы.

¹³ Szkoła powszechna (польск.) — общеобразовательная школа.

¹⁴ Имеется ввиду здание гминной управы. Гмина (польск. gmina — волость) — низовая административно-территориальная единица в Польше.

¹⁵ Католическое Рождество — 25 декабря.

¹⁶ Szkoła rolnicza (польск.) — сельскохозяйственная школа.

¹⁷ Существует как братство самаританок, так и сестринство, это манашеские объединения (появились в Галиции, недалеко от Кракова в конце XIX в.). Однако кроме сестер и братьев существует также движение самаританок, специализирующееся на оказании всевозможной медицинской помощи.

(http://www.salwatorianie.pl/miba/strony/s_samarytanki.htm).

¹⁸ Турец — местечко в 12 км от Мира.

¹⁹ 3 мая — День Конституции Польши.

Irina MAKHOVSKAYA, Irina ROMANOVA

MIR: THE HISTORY OF THE TOWN TOLD BY ITS CITIZENS
(Researching local past through oral history)

Mir is a small borough in the Grodno region in Belarus. From 1921 to 1939, the territory it is situated on, belonged to Poland, but in 1939 it was annexed by the USSR and became part of the Byelorussian Soviet Socialist Republic. Mir has been of interest to us as researchers due to several factors. First, Mir is included in all major tourist guides, mainly because of the XVIth century castle, which is classified by UNESCO as a world heritage site. Life in the vicinity of the castle owned by the Dukes (until 1939) gave the local people a sense of uniqueness of their home place and had a great impact on their self-identification. The second reason for Mir being renowned worldwide is the local Yeshivah — one of the famous Yeshivas of the first half of the 20th century — a major educational establishment for Jewish students from all over the world.

Today oral narratives are the primary data for studying and reconstructing the castle inhabitants' everyday life, since no family archives or relevant documents or photos (with few exceptions) have survived to this day. Like the archival records, the interiors of the castles have been plundered as well. That is why the memories of the people who grew up and spent their young adulthood in the immediate surroundings of the castle are of great value for researchers.

Autobiographical narratives are quite complicated material to interpret because historical experience in this case is embodied in the life of one person. But when brought together and viewed from a different perspective (“horizontally”) they produce a unified and multidimensional picture. That’s why we created a kind of multi-voiced text where all the townspeople gather and talk, listen and add to each other’s stories: interviews after being transferred into the text format were split into thematic pieces and then the segments from different interviews on the same topic were put together. Facts were verified by means of comparing the different informants’ statements with other statements and sources. In this way we created the collection of fragments supplemented by biographical pieces if needed. What we got in the end was a collective life-history of the people and representation of their everyday life.

Each epoch has its own specific set of mandatory topics that people address in their memories. For example, “mandatory topics” for speaking about inter-war period were the shops that “had everything in stock”, the Yeshivah, the Jews, the Duke and the castle. Recollecting the war often means to speak about the humiliation of the Jews, about partisans, policemen recruited by the Nazis from the locals. Even if these mandatory topics didn’t play an important role in the personal life of particular narrator, they are still referred to. These subjects are preserved in the collective memory of the people and are actualized through biographical history.

Тарас НАГАЙКО

УСНА ІСТОРІЯ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ДІАЛОГ ГУМАНІТАРНИХ СТУДІЙ

Дедалі помітнішою стає універсалізація гуманітарного знання. Особливо це відчувається в тих його сегментах, котрі для власної реалізації обирають історичне тло. У першу чергу тут слід назвати власне історію, етнографію, краєзнавство, етнологію, соціологію. Споріднена природа зумовила й певну схожість понятійного апарату цих дисциплін. Попри розгалужену систему методів та методик, що ними використовуються, слід виділити один спільний метод дослідження — усні опитування. Саме цей аспект багато в чому зумовлює існуючі взаємозв'язки гуманітарних студій та дисциплін у сучасній системі гуманітарного знання.

Міждисциплінарність стала однією з ключових ознак новітніх науково-дослідницьких практик сучасних істориків за останні декілька десятиліть. Так, на тлі розвитку соціальної історії значної популярності набула історична антропологія, що об'єднала у собі відразу декілька напрямків історичних досліджень, а саме: мікроісторію, локальну історію, історію «знизу», історію ментальностей, нову культурну історію, міську історію, історію сім'ї, ґендерну історію та ін. Така розмаїтість зумовлена існуючим попитом на вивчення та реконструкцію (відтворення) малодосліджуваних раніше аспектів історичного минулого. Саме задля цього сучасні науковці вдаються до розробки та застосування новітніх методологічних підходів та напрямків у цій справі. Одним з них є *усна історія*, що за останні півстоліття свого еволюціонування виокремилась у *самостійну дослідницьку дисципліну*, яку характеризує направленість на роботу з джерелами усного походження (інтерв'ю, спогади, розповіді очевидців історичних подій).

Розвиток писемності у цивілізованих суспільствах зумовив поступовий відхід від усної традиції передачі історичних знань, змінивши його письмовою фіксацією. Власне, з огляду на цей факт полеміка щодо ролі та місця усних джерел у відтворенні історичного минулого постійно триває на сторінках наукових видань як за кордоном, так і в Україні. Зокрема, англійський дослідник Гвін Принс назвав цю ситуацію «вибухом емоцій з обох боків»¹. Проблема виваженого погляду на усну історію, з'ясування її місця у системі гуманітарних наук неминує постає ще відтоді, коли і з'явився цей термін. Нагадаємо, що вперше у 1938 р. його застосував Алан Невінс, американський учений, професор Колумбійського університету². Саме тоді цей термін увійшов до понятійного

апарату історичної науки. Чим все ж таки є усна історія — самостійним напрямком наукового дослідження або ж лише методом у розгалуженій системі дослідницьких практик? Цей діалог вже досить давно триває між науковцями, у чиє поле зору так чи інакше потрапляють усні джерела. На наш погляд, відповідь на поставлене запитання лежить у площині міждисциплінарного бачення проблеми.

Зазначимо, що теорія та методологія усної історії піддаються ретельному аналізу з метою визначити її місце, роль та значення у системі гуманітарних наук. Зокрема, чи не кожне наукове зібрання, присвячене усноісторичним студіям, значну увагу зосереджує саме на цьому аспекті. Зауважимо, що процес інституалізації усної історії започаткований у США ще в середині минулого століття, що потім тривав у інших країнах, привів до визнання даного напрямку як окремої складової історичної науки. Проте, теоретично-практичний симбіоз у його застосуванні породив тривалу дискусію щодо визначення відповідного статусу усної історії. Постало питання: розглядати її в якості методологічного *інструментарію* чи все ж таки як окремий *напрямок* в історичній науці. Слід визнати, що одноставної конкретної думки стосовно цього немає й до сьогодні. Проте, спираючись на напрацьований досвід зарубіжних дослідників — теоретиків та практиків³ цієї справи — усі існуючі погляди з цього питання можна звести до *компромісного* визначення: *усна історія* — це ділянка гуманітарного знання, яка одночасно мислиться і як методологія, і як окрема галузь досліджень історичного змісту, де основу емпіричного матеріалу становлять джерела усного походження.

У статті «Методологічні проблеми усної історії» радянський дослідник Д. Урсу визначив, що під поняття «усна історія» одночасно підпадають *усна народна творчість*, *усні історичні свідчення*, а також *громадська думка*, звернена до подій минулого. Розглядаючи сутність цього поняття, він підкреслював, що «у нашій країні [СРСР — авт.] проблемами усної історії у широкому розумінні займаються не історики, а етнографи, фольклористи, соціологи, журналісти радіо і телебачення»⁴. Ця теза підкреслює погляд на усну історію як доволі широку сферу з багатьма міждисциплінарними зв'язками. Разом з тим, співвідносячи останню з писемною історією, Д. Урсу визначив її як одну з двох послідовних стадій розвитку історичних знань⁵. Стосовно самого терміну він зазначає, що його не можна визнати цілком вдалим, оскільки межа, яка існує між усним мовленням та записаним словом, є досить умовною, особливо щодо давнього минулого⁶. Разом з тим він визнає, що, напевно, лише це визначення придатне для окреслення значного масиву джерел, де інформація існує у словесно-мовній формі, проте незначною мірою або й зовсім не фіксується писемністю⁷. Вважаємо за потрібне привести запропоновану цим дослідником класифікацію усної історії. Отже, першою категорією, що підпадає під термін «усна історія», було визначено історичні традиції старописемних народів Європи та Азії, що існували колись в усній формі, проте до нашого часу дійшли у письмовому вигляді. Сюди можна віднести руські билини, саги північних народів, епічні сказання народів Європи, арабські хадиси тощо. Другу категорію склали т.зв. живі історичні традиції неписемних та малописемних суспільств. До носіїв такої традиції у своїй більшості сьогодні належать народи Африки та Океанії, окремі азійські та американські спільноти. Наступною визначеною категорією, згідно класифікації Д. Урсу,

є пласт історичної інформації про історію сучасності або найближчого минулого, який представлений свідченнями очевидців та учасників історичних подій і фіксується за допомогою звукозаписуючих приладів. Четвертим, останнім у даній класифікації сегментом виступає т. з. спонтанна народна історія, що існує та транслюється на рівні суспільної думки.

Отже, через свою специфіку усна історія є дотичною до багатьох гуманітарних наук, а саме: етнографії, народознавства, етнології, соціології, психології, політології, фольклористики, мовознавства, журналістики тощо. З позиції епістемології гуманітарна наука на межі XX—XXI ст. рухається шляхом нового методологічного синтезу. У цьому ракурсі усну історію можна розуміти як об'єднуючий механізм, що застосовується як окремий метод у відповідних дослідженнях. Існує також думка, що усна історія як метод була запозичена з соціології⁸. Ми ж вважаємо, що усна історія виступає радше як синтез усної традиції — першої форми історичної свідомості та методологічних напрацювань різних гуманітарних наук. Саме під їхнім впливом вона й набула тих ознак, що визначають її як методологію, а не як окремий науковий напрямок. Сприймати усну історію як те або ж інше — справа кожного науковця, проте вважаємо, що для кращого розуміння ролі, місця та значення усних джерел важливо усвідомлювати існуючий у цій справі взаємозв'язок.

На користь міждисциплінарного вектору розвитку усної історії як окремого напрямку методологічного пошуку говорить і той факт, що на кінець минулого століття проявився глобальний характер взаємозв'язків між усіма соціальними процесами. Зокрема таке твердження обстоює у своєму погляді на усну історію відомий вітчизняний теоретик історичної науки О. Удод. Йому ж належить думка про те, що зростання інтересу до суб'єктивного фактору в історії зумовив те, що історія стає *засобом*, який дозволяє розширити комунікативні можливості людини у її прагненні спілкування зі світовою культурою. Вчений твердить, що задля розкриття гуманітарного змісту історичного процесу необхідним є звернення саме до джерел масової свідомості, до яких він відносить усні свідчення⁹.

Цей вид джерел використовується не лише фаховими істориками, а й представниками інших галузей гуманітарного знання. Для «класичних» істориків, у тому розумінні, у якому ми традиційно звикли їх собі уявляти, корпус джерел усного походження тривалий час залишався другорядним. Лише останнім часом подібні стереотипи почали поступатися місцем більш поміркованому твердженню про те, що якісне дослідження має базуватися на якнайширшому спектрі джерел і методів пізнання. Отже, активного залучення у історичних студіях набули методи, що раніше визнавалися як альтернативні та використовувалися у інших науках (інтерв'ю, опитування, анкетування), наприклад, соціології, етнографії тощо.

Ми вже зауважували, що усна історія сприймається як метод, запозичений саме з соціології. Однак, на нашу думку, у історичному дослідженні перед цим методом постають зовсім інші завдання, аніж у соціології. Своєю дієвістю та доказовістю усна історія як елемент соціологічного дослідження доводила за рахунок репрезентативності, вибіркової тощо. Історія як наука цілком здатна оцінити кожне усне свідчен-

ня як унікальне, окреме, неповторне джерело, сировину для відтворення історичної дійсності¹⁰.

Наука визначається як одна з форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу. Власне й будь-яка наукова полеміка у своїй суті покликана сприяти встановленню цієї об'єктивності. Останні тенденції розвитку історичної науки засвідчили — аби уникнути однобокості у поглядах та судженнях, джерельна база, що використовується істориком, мусить складатися з багатьох компонентів, а інструментарій, за допомогою якого ведеться його робота, має бути достатньо розгалуженим. Усна історія слугує розширенню горизонтів наукового пошуку щодо тих подій та явищ, які засвідчуються сучасниками.

Скептичний погляд багатьох дослідників на усні джерела викликаний сукупністю чинників. Однак основний закид — це суб'єктивність, притаманна будь-якому свідченню-спогаду. Звідси виводиться бездоказовість тих фактів та явищ, про які повідомляється. Відмітимо, що є й протилежні погляди, які відстоюють правомірність використання історичної пам'яті у створенні наукових праць. Безумовно, коли у якості об'єктивних розглядати лише письмові документи, адже ті нібито *документально* засвідчують конкретні явища, факти чи події в історії, важко сподіватися на встановлення історичної правди, на повноцінне висвітлення проблеми. Часто характер письмового документу виявляється сумнівним через час, місце та обставини його створення. Часто документ несе у собі відбиток впливу певної кон'юнктури, відповідно й інформація, що у ньому міститься, є викривленою. Відповідно, такий документ може недостовірно засвідчувати те, про що в ньому йдеться. А отже, об'єктивність, яка приписується письмовим джерелам, є досить умовною¹¹. Мистецтво прочитання документу (будь-якого, усного чи письмового) залежить від рівня професійної обізнаності та досвіду дослідника, до рук якого він потрапляє. Наявність джерел усного походження (спогадів, свідчень, розповідей очевидців, фольклору) значно урізноманітнює історичне дослідження, сприяє його повноті та об'єктивності. Поза сумнівом, не можна свідомо уникати використання усних джерел там, де останні здатні пролити світло на характер, обставини, особливості, що супроводжували історичні перипетії, сприяти якісному аналізу аспектів історичного минулого.

У контексті з'ясування місця, ролі та значення усних джерел у історичній науці слід наголосити на тому, що останні (як в минулому, так і тепер) доволі часто використовувалися для створення власне письмових документів історичного змісту. Яскравими прикладами цього можуть слугувати близькі для нас у культурному плані руські літописи, що являють собою сплав зразків усного (епос) та письмового (документи, літературні та релігійні твори) спадку наших пращурів. Чимало історичних документів пізнішого періоду (хроніки, хронографи) створені за допомогою джерел усного походження. Власне сама традиція історіописання виходила з того, що надавала усним джерелам суттєвого значення чи не на усіх етапах свого розвитку. Зокрема, відомий британський дослідник Д. Тош з цього приводу зазначає: «Більшість письмових джерел, які цитуються сьогодні істориками, самі мають усне походження»¹².

Для більш конкретного прикладу наведемо цитату російського дослідника В. М'якотіна, яка демонструє характер творення одного з авторитетних документальних

(письмових) джерел з вітчизняної історії періоду Гетьманщини, а саме «Генерального следствия о маестностях», складеного у першій половині XVIII ст.: «Разосланные по селам канцеляристы опрашивали старожилы и отбирали у них "сказки" о времени поселения каждого села, об его владельцах и о правах, в силу которых последним принадлежало данное имя. К этим "сказкам" присоединялись разного рода документы на право владения, которые владельцы обязывались представить в полковые канцелярии, где с таких документов снимались копии. Собранный таким образом материал обрабатывался затем полковой старшиной и сотниками, которые на основании сказок старожилы и представленных владельцами документов составляли своего рода историю каждого отдельного села и определяли положение его в момент составления следствия»¹³.

Отже, наведена цитата яскраво засвідчує значну роль та вагомий вплив корпусу усних джерел на творення документальних актів, що сьогодні визнаються за повноцінні *письмові* джерела. Отже, усна історія не виглядає відірваною, позаконтекстною складовою у системі історичних знань. Навпаки, як бачимо, на певних етапах усні джерела відіграли вагому роль у можливості збереження та донесення тієї інформації, яка сьогодні становить унікальне інформаційне поле, з яким працюють історики. Історична достовірність мислиться як одна зі слабких ланок джерел подібного типу, проте саме вони здатні заповнити прогалини у письмових документах, що традиційно використовуються дослідниками для реконструкції історичного минулого. Думки про роль та значення усних джерел у справі відтворення загального історичного тла зводяться до полемічного двостороннього дискурсу в середовищі науковців, де одним належить роль захисників, а іншим критиків.

Що ж до упередженого ставлення до джерел усного походження з боку сучасних представників академічної спільноти, то поясненням цього може слугувати той факт, що недостатньо напрацьованими та апробованими в Україні на сьогодні виявилися методики їх збору (фіксації), обробки та впровадження до наукового обігу. Попри існуючий більш як півстолітній досвід у зазначеній царині, популярність використання усних джерел у вітчизняній науці є низькою й зумовлена лише їх доцільністю у розкритті окремо узятих тем.

Найближче до площини «усної історії» у сьогоднішньому її розумінні знаходяться краєзнавчі та народознавчі студії. Збирання (фіксація) народних міфів, легенд, переказів, зразків народної творчості продовжило та зберегло колись традиційну практику звернення до усних джерел. Зв'язок усної історії з етнографією, краєзнавством, регіональною історією, етнологією, фольклористикою є настільки тісним, що уявити їх окремо досить складно. Зауважимо, що усна історія на тлі перелічених дисциплін представлена як методологія, а не як окрема галузь. Власне усні джерела застосовуються усіма переліченими дисциплінами у якості емпіричного матеріалу. Таким чином, усна історія виступає як спільний метод у науковому відтворенні *соціокультурної реальності*. До спектру суміжних галузей, що найближче знаходяться до усної історії, неодмінно слід віднести також і журналістику, яка хоча сама й залишається осторонь процесу історичної реконструкції минулого у науковому плані, проте продукт цієї

галузі (статті періодичних газетних та журнальних видань), створений на основі методу інтерв'ювання, давно став невід'ємною складовою джерельної бази історичних досліджень.

Безумовно, у контексті нашої теми слід наголосити й на взаємозв'язку усної історії з доволі широким спектром наук, які входять до т.зв. мовознавчого ряду: фонетикою, лінгвістикою, орфоепією, лексикологією, текстологією тощо. Даний зв'язок проглядається, передусім, на стадії т.зв. «обробки» джерела, що являє собою транскрибування фонограми запису, тобто перетворення звуку на текст. При цьому, в основу міждисциплінарного діалогу в цьому випадку покладено грамотне застосування принципів, визначених мовними науками. За великим рахунком, можна говорити про те, що сьогодні вітчизняними «усними» істориками зроблено спроби виробити більш-менш єдині параметри у цій справі. В основу цього покладено загальні правила транскрибування та застосування системи умовних позначок¹⁴.

Даючи характеристику методологічним течіям західної історіографії вітчизняний вчений Ю. Павленко вказує на їх загальну суміжність. У контексті розгляду еволюції історичної науки ним представлено бачення згідно з яким накреслене представниками загальновідомої школи «Анналів» М. Блоком та Л. Февром оновлення історичного знання було спрямоване на подолання роз'єднаності наук, на об'єднання всіх галузей історичного пізнання навколо спільної мети¹⁵. Важливим у розумінні такої позиції стає звернення до спадщини іншого представника цієї школи, Ф. Броделя. Сповідуючи принципи цивілізаційного підходу, він розглядав минуле як цілісну історичну систему, утворену з сукупної взаємодії соціальної, економічної, політичної та культурно-психологічної підсистем. Подальший розвиток поглядів на історичне пізнання, за виразом того ж Ю. Павленка, поставив історію на межу з соціальною та індивідуальною психологією, сприяючи формуванню міждисциплінарної галузі історико-соціально-психологічних досліджень¹⁶.

Отже, усний історик, тобто дослідник, що працює з усними джерелами, в силу специфіки своєї роботи може вважати себе (звісно, зі значною долею умовності) фахівцем одразу з цілої низки гуманітарних наук, з-поміж яких є дисципліни виразно історичні (краєзнавство, етнографія), так і інші, більш віддалені від нього науки (соціологія, психологія, журналістика, мовознавчі дисципліни тощо). Подібна багатовекторність може вважатися як позитивним, так і негативним чинником, який впливає на кінцевий результат наукового дослідження. Адже надмірне захоплення якоюсь із цих наук у власне історичному дослідженні неодмінно призводить до викривлення загальноісторичного контексту.

На сьогодні є достатньо прикладів праць соціологів з яскравим історичним забарвленням, що за своїм емпіричним матеріалом здатні скласти конкуренцію власне історичним роботам¹⁷. Також варто вказати на теоретичні міждисциплінарні дослідження, в яких присутні відразу декілька дисциплінарних векторів¹⁸. Відбувається це, в основному, через існуючу понятійну спорідненість нових напрямків історичних досліджень. Так, безумовно, соціальна історія, історична антропологія, історія ментальностей, гендерна історія та низка інших напрямів історичних досліджень знаходяться близько до соціальної

психології. Відповідно, якісь напрями сильніше тяжіють до інших наук, як-от, приміром, усна історія більше наближена до краєзнавства, етнографії, фольклористики, мовознавства. Окреслена ситуація демонструє, що сьогодні у сфері гуманітарних наук має місце загальна взаємопроникність усіх перелічених дисциплін та напрямків.

Багато в чому їхня спорідненість виявляється у подібності методологічних прийомів, одним з яких, безумовно, виступає інтерв'ювання. Описуючи перехід "традиційних" істориків до використання усних джерел, згаданий нами вище Д. Тош зауважує: ще до появи цього методу в історичних дослідженнях він широко використовувався представниками таких наук, як антропологія та соціологія. Найбільшого розвитку усна історія саме як *методологія* історичного дослідження набула у вивченні соціальних аспектів недавнього історичного минулого, а також історії неписемних суспільств¹⁹. На думку Д. Тоша, практична робота у галузі усної історії та використання усної традиції пов'язана швидше з реконструктивним, аніж інтерпретаційним аспектом наукового дослідження, через що знаходиться далеко від узагальнюючого теоретичного характеру тієї ж соціології або антропології. Відтак він наголошує на тому, що усна історія виступає не як нова *галузь* історичної науки, а як нова *методика*, що є способом залучення для аналізу нової категорії джерел, поряд з письмовими джерелами і матеріальними об'єктами²⁰.

Отже, сьогодні завдяки існуючим тенденціям у західній історіографії та їх проникненню у вітчизняну гуманітарну сферу ми отримали до рук інструментарій, що зветься *усною історією*. Науковий доробок західних дослідників дозволяє говорити про потужний потенціал усної історичних студій і визначати усну історію як окремий напрямок історичної науки, що має зайняти своє окреме повноцінне місце у системі історико-гуманітарних студій.

На завершення дозволимо собі торкнутися окремих аспектів історії розвитку даного напрямку в Україні. Попри те, що про усну історію як про складову у системі наукових досліджень голосно було заявлено ще наприкінці 1940-х рр. минулого століття, у вітчизняній історичній науці її розвиток розпочався зовсім нещодавно. Маючи відповідні традиції у практиці звернення до джерел усного походження, про що свідчать роботи М. Куліша, М. Максимовича, Д. Яворницького та багатьох інших, вітчизняна історіографія мала усі підстави відповідного наукового еволюціонування у цій сфері. Проте, зі встановленням радянської влади та утвердженням іншої, більш жорсткої політичної доктрини відбувся злам існуючої історіографічної парадигми. Всупереч декларованим конституційним цінностям сталінської доби та на підтвердження міфу про єдиний радянський народ означені зміни унеможливили розвиток національної самоідентичності. Відтак, припинилася діяльність плеяди вітчизняних істориків та етнографів, що забезпечували функціонування краєзнавчих та народознавчих студій. У період 1930-х рр. відбулося знищення значної, ба навіть критичної, маси представників наукових та творчих кіл (науковців, письменників), що уособлювали собою вітчизняну науку і чия громадянська позиція не співпадала з політичною доктриною більшовизму. Важко навіть навести відповідний приклад з історії розвитку світової історичної думки, аби співвіднести його з масштабами тієї трагедії, яка спіткала вітчизняну наукову та творчу еліту в цей період.

Як наслідок, сьогодні ми маємо ситуацію втрати природної еволюції історичної думки, розриву її прямого зв'язку з попереднім доробком вітчизняних вчених. За твердженням О. Удода, у період з 1930-х по 1990-ті рр. у вітчизняній історичній науці утвердився принцип т. з. «економічного монізму», тобто однобокого висвітлення історичного минулого різних економічних формацій. Багато у чому означена схема перекочувала в сучасну пострадянську історіографію. Обірваними виявилися зв'язки з традиційно притаманною вітчизняному історіописанню практикою звернення до джерел усного походження²¹.

Перші сучасні студії з усної історії в Україні були представлені двома масштабними науковими проектами, що були реалізовані за сприяння зарубіжних дослідників та представників української діаспори. По-перше, це науково-дослідницький проект «Образи сили духу: Жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946–1989 рр.», що був ініційований та реалізовувався представниками Інституту історії Церкви Українського Католицького університету і стосувався проблеми вивчення долі кліру та вірних Української греко-католицької церкви під час гонінь радянської влади. Цей проект був започаткований у 1992 р.²². По-друге, це проект «Центру досліджень усної історії та культури», створеного у 1993 р. в м. Києві. Результатом проекту стало видання книги «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр.» американського дослідника Вільяма Нолла. У цей же період, у 1994 році, у Львові відбулася конференція «Методологія та методи усної історії — життєві оповіді в соціологічних дослідженнях», яка ознаменувала офіційний початок появи усної історії в Україні.

Найбільш широкого використання усні джерела в Україні набули у зв'язку з висвітленням теми голодомору 1932–1933 рр. Одним з перших дослідників, хто широкого використав спогади очевидців, став американський вчений Джеймс Мейс²³. Очевидно, що вітчизняні науковці також зверталися до цієї методики. У середині 1990-х рр. ними були зібрані, впорядковані та опубліковані значні масиви інформації у вигляді записаних спогадів (розповідей та інтерв'ю) очевидців трагедії. Однак, методика збору (запису) та наукового опрацювання даних джерел виявилась значною мірою недосконалою у порівнянні зі зразками подібних досліджень закордонних колег.

Суспільний та науковий інтерес до використання усних джерел спонукав українських дослідників до запозичення відповідного досвіду роботи у цій сфері. До останнього часу застосування усних свідчень місцевими науковцями відбувалося майже виключно при здійсненні досліджень етнографічно-краєзнавчого характеру. Існуючі у вітчизняній історіографії традиції запису та використання усних джерел окреслили сферу їхніх наукових зацікавлень, куди не потрапили сюжети соціальної історії, повсякденного життя, в той час як закордонні дослідники протягом кількох десятиліть активно досліджували ці питання. Внаслідок домінування марксистсько-ленінської доктрини у висвітленні історичного минулого, а також наявної цензури, виключеними з поля зору вітчизняних науковців виявилися проблеми, пов'язані з антропологічним виміром історичних досліджень. Людина як індивід в історії розглядалася лише на прикладі визначних постатей, пересічні ж громадяни, як правило, не потрапляли в об'єкти історика.

На сьогодні ця тенденція поступилася місцем спробам наукового осмислення минулого на прикладі долі простої людини як представника цілого суспільства. Цікавість для сучасного історика становлять окремі категорії громадян (остарбайтери, військовополонені, діти війни, свідки та учасники конкретних історичних подій), їхня суспільна і соціальна позиція, умови життя, психологічний стан. Для вивчення цих питань усна історія виглядає як одна з найбільш корисних методологій, адже застосовується для отримання необхідного емпіричного матеріалу, який можна здобути переважно лише шляхом усного опитування. У поєднанні з традиційними методами досліджень зазначена практика здатна розкрити важливі й необхідні аспекти, що використовуються істориком для реконструювання та оцінки тих чи інших історичних подій, явищ тощо.

Останнім часом в Україні вдалося об'єднати зусилля когорти науковців, які усвідомлюють перспективу розвитку усної історії й активно працюють у зазначеній сфері. За період з 2006 по 2010 р. відбулася низка наукових зібрань з проблематики усної історії, її теоретичних та практичних засад. Окрім цього, за вказаний період реалізовано низку науково-дослідницьких проектів, в основу яких лягла робота з усними джерелами. У вітчизняному науковому просторі було здійснено перші кроки, що дозволяють говорити про початок процесу інституціалізації даного напрямку. Очевидним фактом, що засвідчив розвиток усної історії в Україні, стало створення Української асоціації усної історії (УАУІ), представництво якої існує на базі Харківського Національного університету В. Н. Каразіна та Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Асоціація була заснована під час міжнародної наукової конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень» у м. Харкові 27–28 жовтня 2006 р.²⁴ Крім того, з'явилися й діють (хоч іще нечисленні) спеціалізовані осередки, де було розпочато роботу з теорії та практики усної історії. Тут варто назвати «Інститут усної історії степової України», створений на базі Запорізького національного університету, Навчально-науковий Центр усної історії кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»²⁵. Окрім них активна робота у цій галузі проводиться в окремих навчальних закладах. Зокрема, у згаданому вище Інституті історії церкви Українського католицького університету доступним до вивчення є спецкурс «Жива історія підпілля УГКЦ», що передбачає оволодіння методикою усноісторичного дослідження. На кафедрі історії Києво-Могилянської академії впроваджено відповідний спецкурс «Методи дослідження новітньої історії», один з компонентів якого має назву «Методика усної історії». На державному рівні ініціативи, що серед іншого підтримують також розвиток усної історії в Україні, реалізовані у вигляді створення Українського інституту національної пам'яті.

На сьогодні в нашій країні вже відбулася низка наукових проектів та зібрань з усноісторичної тематики²⁶. Вийшли друком збірки публікацій та окремі методичні рекомендації, де акумульовано досвід роботи сучасних вітчизняних науковців в сфері усної історії, публікуються усні нарративи, на часі створення окремих теоретичних праць. Отже, розвиток усної історії в Україні спонукає до подальших ґрунтовних досліджень, осмислення та реалізації на практиці можливостей цього напрямку.

Виступаючи одночасно як методологія і окрема дисципліна, усна історія забезпечила міжпредметний зв'язок між багатьма науковими напрямками. З'ясування місця, ролі та значення усної історії у системі інших гуманітарних дисциплін на сучасному етапі є важливим завданням для дослідників, що професійно займаються усноісторичними дослідженнями. Проте, вся очевидність того, що інтерпретація усного нарративу давно виступає засобом самореалізації численних наукових напрямків, дає поле для аналізу та подальшого усвідомлення значення усних історій як повноцінного емпіричного матеріалу, а усної історії як міждисциплінарної галузі знань.

¹ Берг М. П. Устная история в Соединенных Штатах//Новая и новейшая история. № 6. 1976. С. 150.

² Там само. С. 213.

³ Див.: Портелли А. Особенности устной истории//Хрестоматия по устной истории/Пер., сост. введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. СПб., 2003. С. 32, прим. 1.; Томпсон П. Голос прошлого. Устная история/Пер. с англ. М., 2003. С. 88, прим. 1.

⁴ Урсу Д. П. Методологические проблемы устной истории//Источниковедение отечественной истории. М., 1989. С. 3–32. С. 3.

⁵ Там само. С. 5.

⁶ Там само. С. 4.

⁷ Там само. С. 5.

⁸ Яковенко Н. Вступ до історії. К., 2007. С. 247.

⁹ Удод О. А. Історія: осягнення духовності. К., 2001. С. 36.

¹⁰ Детальніше про взаємозв'язок усної історії та соціології див: Мусієздов О. Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії//Схід/Захід: іст.-культ. зб. 2008. Вип. 11–12: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. С. 83–90.

¹¹ Зокрема, багато про це пише П. Томпсон: Томпсон П. Голос прошлого. Устная история/Пер. с англ. М., 2003.

¹² Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка/Пер. с англ. М., 2000. С. 262.

¹³ Мякотин В. Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка (1729–1731) Харьков, 1896. С. 1.

¹⁴ Див.: Сурева Н. Правила видання джерел усної історії (проект). Запоріжжя, 2005.

¹⁵ Павленко Ю. Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій//Нові перспективи історіописання/За ред. П. Берка; пер. з англ. К., 2004. С. 371.

¹⁶ Там само. С. 373.

¹⁷ Козлова Н. Советские люди. Сцены из истории. М., 2005.

¹⁸ Устная история и биография: женский взгляд/Ред. и сост. Мещеркина Е. Ю. М., 2004.

¹⁹ Тош Д. Вказ. праця. С. 264.

²⁰ Тош Д. Вказ. праця. С. 283–284.

²¹ Детальніше див.: Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. К., 2000. С. 8–10.

²² Детальніше про проект див.: <http://www.ichistory.org/ukrsite/pages/projects1.html>

²³ Великий голод в Україні 1932–1933 років. У 4 тт./Ред. С. В. Кульчицький, упор. Джеймс Мейс. К., 2008.

²⁴ Детальніше див.: *Створення української асоціації усної історії/Україна модерна*. 2007. Ч. 11. 2007. С. 261–263; *Пастушенко Т. В.* До створення Української асоціації усної історії //Український історичний журнал. 2007. № 3. С. 230–235; *Грінченко Г.* Міжнародна конференція «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень» та створення Української асоціації усної історії/Схід/Захід: іст.-культ. зб. 2008. Вип. 9–10: Patria. 2008. С. 413–415.

²⁵ У 2009/2010 навчальному році для студентів філологічного відділення запроваджено спецкурс «Усна історія у системі історико-філологічних наук».

²⁶ За період з 2006 по 2010 р. зібрання, присвячені проблемам усної історії, відбулися у Переяславі-Хмельницькому, Львові, Харкові, Запоріжжі, Києві. Загалом, враховуючи навчально-методичні семінари для робочих груп, їх кількість становить близько десяти.

Taras NAHAYKO

ORAL HISTORY: INTERDISCIPLINARY DIALOGUE OF HUMANITIES

For traditional historians, oral sources for a long time have been seen as secondary sources. It is only recently such stereotypes began giving way to a more balanced understanding of what kinds of data can be used for valid historical research. As a result, we begin to register the new turn in the study of history in Ukraine based on the whole specter of methodologies and sources, some being borrowed from other social sciences, such as sociology, ethnology, journalism, and psychology. Using oral history scholarship as an example, the author offers an analysis of the interdisciplinarity in contemporary Ukrainian historical sciences. The focus is given to the role and importance of oral sources in humanities and social sciences and the discussion touches upon the question of recent developments in oral historical scholarship in Ukraine.

Проблема пам'яті в дослідженнях історика

Оксана КІСЬ

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРИЧНА ТРАВМА: ТЕОРЕТИЧНІ РЕФЛЕКСІЇ НА ТЛІ ЖІНОЧИХ СПОГАДІВ ПРО ГОЛОДОМОР

Останні два десятиліття позначені по всьому світу справжнім «бумом пам'яті» та розквітом так званої «індустрії пам'яті», як в науковому, так і в суспільному житті. Явище, яке П'єр Нора називає «всесвітнім тріумфом пам'яті» чи навіть «меморіальною епохою», є справді глобальним та потужним і впливає на практично всі сфери суспільного життя. Аналізуючи витоки цього феномена, Нора, серед інших, вказує на вирішальну роль всесвітньої деколонізації та відповідної «демократизації історії»¹. Учений вважає, що визволені внаслідок потужних емансипаційних рухів останньої третини ХХ ст. групи (в тому числі, нації) прагнуть нині віднайти та відстояти власну візію минулого, що є необхідною передумовою утвердження їхньої ідентичності. На тлі дискредитованості історії як об'єкта маніпуляцій та інструмента політичної пропаганди, колективна пам'ять — як спосіб демократичного та протестного живого пізнання минулого — набула особливого значення.

Розмірковуючи над причинами всесвітнього інтересу до колективної пам'яті, Девід Блайт стверджує, що першорядним фактором тут слід вважати безпрецедентні криваві трагедії ХХ століття (насамперед війни та геноциди), які змушують нас рахуватися зіх незчисленними жертвами та свідками, чії історії мають бути відомі. «Як ніколи раніше, — пише учений, — свідок чи жертва великого злочину є новим та визначальним рушієм пам'яті — і у правовому, і в моральному смислі»². Саме через оті криваві трагедії минулого століття нації та держави усього світу докладають нині зусиль, аби «вигіяти, вшанувати, розсудити чи принаймні зрозуміти та пояснити травматичне минуле. Невимовні рубці, що zostалися на окремих людях та цілих суспільствах, очікують на оприлюднення, свідчення та справедливості»³. Для постколоніального і посттоталітарного українського суспільства, яке досвічило не одну історичну травму протягом останнього століття, проблема пошуку прийняттого способу пізнання, осмислення, представлення та сприйняття свого історичного досвіду особливо гостро постала у часи незалежності. Незліченні спогади та свідчення вцілілих жертв Голодомору, що в останні роки стрімко

увірвалися у суспільний простір, є серйозним викликом як для суспільства, так і для вітчизняної історичної науки.

Власне, наукові дослідження колективної пам'яті виникли на Заході саме у відповідь на такий суспільний запит; доволі швидко вони сформувалися у відносно самостійну (міждисциплінарну) ділянку, що вирізняється особливо багатим теоретичним та методологічним інструментарієм. При цьому ідея колективної пам'яті була і є ключовою для розміння того, як люди осмислюють себе у часі та надають смислу пережитому минулому.

Поняття «колективної пам'яті» запровадив у науковий обіг французький соціолог Морис Гальбвас у середині 1920-х рр.⁴ Науковець запропонував оригінальну теоретичну концепцію про обумовленість будь-якої індивідуальної пам'яті пам'яттю колективною. Автор цілковито заперечує саму можливість існування індивідуальної пам'яті незалежно від соціальних контекстів, якими вона цілковито детермінована на усіх етапах формування — від селекції образів, що їх запам'ятовує індивід, і аж до форм та способів їх репрезентації. Кожна соціальна група (і навіть суспільство чи нація) формує загальне уявлення про власне минуле, яке відображає та легітимізує ідентичність цієї групи, і лише в цих заданих межах формується та функціонує індивідуальна пам'ять членів цієї спільноти. Важливою складовою теорії колективної пам'яті Гальбваса є ідея про те, що колективна пам'ять виходить за межі індивідуальної біографії та забезпечує міжпоколінєву трансляцію значущих для групи знань про минуле. Тривкість у часі колективної пам'яті групи залежить від ефективності її зусиль, спрямованих на підтримання цієї пам'яті (комеморацийних практик), а зміст цієї пам'яті може змінюватися залежно від зміни панівних ідеологій⁵.

Ідеї Гальбваса отримали потужний розвиток у працях учених різних дослідницьких напрямків, які намагалися запропонувати нові аналітичні конструкції для пояснення механізмів та закономірностей функціонування колективної пам'яті. Нині історики сходяться на тому, що пам'ять особи чи групи про минулі події не є статичною, незмінною, вона насправді зазнає реінтерпретацій та переоцінок у постійно змінних контекстах сучасності, коли особа здобуває новий досвід чи пристосовується до нових обставин. Пам'ять та історія не є антиподами; вони співвідносяться не тільки як часина і ціле (де пам'ять віддзеркалює індивідуальний особистий досвід конкретних історичних подій), але й навзаєм — офіційні історичні дискурси впливають на індивідуальну пам'ять (те, як особа осмислює і оцінює власний досвід, виділяючи важливе та другорядне тощо), тобто особа завжди співвідносить власний досвід з панівними історичними нарративами⁶. Спогади тієї ж особи про конкретні події минулого справді можуть суттєво різнитися у залежності від того, на якому етапі свого життя та за яких обставин вони надані. Дослідники підкреслюють особливий *перформативний* характер усних спогадів у ситуації інтерв'ю, яка значною мірою позначається на структурі, змісті, тривалості, деталізованості та інших характеристиках спогадів.

Цікавою і плідною, зокрема, є теорія американського психолога Дж. Верча про «розподіл» колективної пам'яті в межах групи⁷. Найпростішим видом такого розподілу дослідник вважає так звану *однорідну пам'ять* — коли всі члени певної групи мають

більш-менш однакові спогади про певні події. Інший вид — *комплементарна пам'ять*, коли різні члени групи мають різні спогади про подію, але всі вони доповнюють одне одного, висновуючи разом загальну картину минулого. Третій вид розподіленої колективної пам'яті — це так звана *конкуруюча пам'ять*, коли спогади членів групи про подію різняться та перебувають у суперечності між собою.

На думку Джеймса Юнга, національна пам'ять завжди складається з багатьох, часто конкуруючих відображень минулого, тому він пропонує застосовувати замість поняття «колективна пам'ять» інше — «збірна пам'ять» (*collected memory*), що дозволяє наголосити її радше гетерогенну, ніж уніфіковану природу⁸.

Узагальнюючи численні соціологічні теорії колективної пам'яті, Барбара Міштал пропонує розглядати пам'ять як репрезентацію минулого, в якій емоції та реконструкції минулого досвіду слугують для надання йому значення у сучасному контексті. При цьому дослідниця пропонує розмежовувати три різновиди пам'яті: *офіційну* (*official*), *масову* (*popular*) та *громадську* (*public*)⁹. Офіційна пам'ять (представлена пам'ятниками, підручниками та публічним вшануванням певних подій) — панівний історичний нарратив, що його політичні еліти застосовують стратегічно, переглядаючи національну історію заради самолегітимації та збереження *status quo*. Масова пам'ять — це дискурсивні практики, підпорядковані панівним політичним дискурсам, які репродукують усталене та узгоджене бачення минулого. Громадська пам'ять охоплює уявлення та ідеї про минуле, які допомагають суспільству інтерпретувати своє минуле та сучасне, а також мати візію майбутнього. У межах громадської пам'яті відбувається змагання конкуруючих версій минулого, хоча часто деякі з них мають привілейоване становище.

Колективна пам'ять посідає виняткове місце у підтриманні групової ідентичності, яка неодмінно вимагає спільного розуміння історії та її значення для конструювання нарративів, що вибудовують зв'язки поміж минулим, теперішнім та майбутнім. Такі «спільні акти пам'яті» є малопомітними, втім потужними механізмами генерування та підтримання соціальної солідарності¹⁰. На думку Алана Мерґіла, пам'ять набуває особливої цінності саме тоді, коли ідентичність є загроженою. Хоча пам'ять є осердям конструювання та репродукування політичних ідентичностей постійно, та у час кризи люди повертаються до минулого з подвоєним завзяттям. Щойно ідентичність зазнає виклику, її підважують чи руйнують, одразу ж на передньому плані з'являється пам'ять, яку негайно переформатовують, щоб захистити єдність та цілісність, зміцнити відчуття самості та спільноти¹¹. Влучне визначення колективної пам'яті дав П'єр Нора, підкреслюючи селективний характер того, про що пам'ятає спільнота: «колективна пам'ять — це те, що залишається від минулого у життєвій реальності груп, або те, що ці групи роблять із минулим»¹².

Поняття комунікативної пам'яті, запропоноване Яном Ассманом, може виявитися особливо продуктивним у дослідженнях травматичного досвіду (зокрема, Голодомору). «Концепт комунікативної пам'яті охоплює ту частину колективної пам'яті, яка ґрунтується винятково на щоденому спілкуванні (...) Індивідуальна пам'ять проявляється у спілкуванні з іншими, і оті інші — це не просто якісь люди, а групи, які усвідомлюють свою єдність та особливість завдяки спільному образу їхнього минулого (...) від родини,

сусідів, співробітників і аж до цілих націй»³³. Така пам'ять, що функціонує на рівні неформальних повсякденних взаємодій, найменше зазнає впливу домінантних політичних дискурсів. Переповідання історій є невід'ємною частиною спілкування близьких друзів, родичів та сусідів, яким довіряєш. Саме в такому середовищі у радянський час формувалися та зберігалися історичні контр-наративи (політичні, релігійні, етнічні та ін.), що віддзеркалювали опозиційні дискурси тоталітарного суспільства. Замовчувані в межах офіційної історії події, явища та факти зберігалися у колективній пам'яті значною мірою завдяки таким неформальним інститутам «комунікативної пам'яті». Якщо ж зважити на те, хто саме підтримував такі неформальні комунікативні мережі, стає очевидно виняткова роль жінок у цих практиках. Справді, репертуар звичних жіночих розмов включає значну частку особистих історій, у яких віддзеркалені різні події, ситуації, випадки та досвід інших осіб. Завдяки особистому (часто приватному, а не політично-забарвленому) характеру таких історій вони, вірогідно, зазнали меншого витіснення з пам'яті і нині можуть допомогти у реконструюванні повнішої та адекватнішої картини переживання Голодомору.

Концепт комунікативної пам'яті може виявитися також продуктивним у контексті творення та циркулювання групових наративів у межах так званих «спільнот пам'яті». Такі спільноти — групи людей, яких об'єднує пережитий у минулому унікальний спільний досвід, найчастіше травматичний за своїм характером³⁴. Наголошуючи на спільному переживанні травми як основному чиннику формування таких спільнот, Івона Ірвін-Зарецька стверджує: «Така спільнота пам'яті не може бути створена штучно, через примусове приписування "об'єктивно" травматичного значення подіям, які суб'єктивно не були пережиті як травма»³⁵. Основним засобом артикулювання та активного підтримання пам'яті у таких спільнотах вчена вважає переказування минулого, яке надає йому реальності, тому вивчення пам'яті у такій активній комунікації вкрай важливе.

Реконцептуалізація самого поняття травми у сучасних суспільно-гуманітарних студіях також заслуговує на увагу. Якщо першопочатково травма асоціювалася з фізичними наслідками нещасних випадків, то у сучасних соціально-психологічних дослідженнях під травмою розуміють радше сукупність наслідків вкрай болісного, глибокого та сильного психоемоційного шоку. Отже, «травматична пам'ять — це така пам'ять, витоки якої криються в певному жакливному досвіді; найчастіше вона є особливо різною, нав'язливою, неконтрольованою, стійкою та соматично-проявленою»³⁶.

Психологи розглядають травму в двох смислах: по-перше, це подія, що трапилася в зовнішньому світі разом з тим, як вона була суб'єктивно досвічена особою — тобто зовнішні та внутрішні реалії розглядаються одночасно в межах поняття «травматичний стан» чи «травматична ситуація»; по-друге, це поняття стосується також пізніших патологічних наслідків, які шляхом екстраполяції на минуле вважають спричиненими колишньою травмою³⁷.

Травма змінює природу пам'яті, оскільки робить спогади особливо виразними, нав'язливими, неконтрольованими, стійкими та соматично-забарвленими. Травматичний тілесний досвід є винятковим, оскільки його інтенсивність не зменшується з плином часу³⁸. Дослідники особливо наголошують, що травма має не тільки психічні, але й ті-

лесні наслідки (психосоматичні розлади здоров'я), які є символічними проявами досвіду, який надто складно або й неможливо збагнути, прийняти, зробити частиною своєї особистості. Вивчаючи Голокост, Дорі Лауб зауважив, що тривалий час для вцілених у нацистських таборах смерті досвічені жакиття «були поза межами людської здатності і бажання зрозуміти, розказати чи уявити (...) Потреба оповісти історію Голокосту натикалася на неможливість такої оповіді, через що повсюдно панувало замовчування правди (...) І що довше історія залишалась нерозказаною, то більш викривленою вона постає у сприйнятті самої особи, відтак вона щораз більше сумнівається в реальності тих подій»³⁹.

Дослідники підкреслюють, що вплив травми робить процес збереження у пам'яті та забування значно складнішим, ніж зазвичай; особи, які пережили травму, більш схильні виражати себе через історії, що містять певні домисли, фрагментовані та розрізнені спогади, наповнені символізмом. Це, вочевидь, робить розуміння та аналіз таких історій складним та проблематичним⁴⁰.

Американський соціолог Кай Еріксон пропонує розширити розуміння травми: травма, на його думку, є не стільки реакцією на окрему гостро-негативну подію, скільки результатом тривалого впливу аномальних соціальних умов⁴¹. Інші дослідники також вказують на вагомій відмінності у спогадах про стресові події та спогадах про травму. Якщо перші можуть протягом тривало часу залишатися винятково яскравими і практично незмінними, то для травматичних спогадів характерні крайні форми придушення та забування, аж до тривалих амнезій⁴². Такі відмінності пояснюються тим, що пам'ять про різні види досвіду (повсякдення, стрес і травма) зосереджується в різних ділянках мозку, а при їх забуванні чи пригадуванні залучені відповідно різні неврологічні процеси⁴³.

Колективна травма часто має соціальні корені в системній дискримінації, переслідуванні, приниженні чи офіційній байдужості до страждань підлеглих чи усунутих від влади груп. Лише за умови створення громадських інституцій (громадських об'єднань, дослідницьких установ, слідчих комісій тощо) для вивчення обставин тих чи інших травматичних подій чи явищ формується необхідний соціокультурний контекст — публічний простір — в якому можуть пролунати і бути почутими голоси та історії жертв (що їх, за таких обставин, переозначено як *survivors* — «ті, що вижили, вцілили») ⁴⁴. І. Ірвін-Зарецька наголошує, що суспільне визнання спільнот пам'яті, об'єднаних певним травматичним досвідом, найчастіше відбувається саме «завдяки переходу від безмовного об'єднання до промовистої — часто інституціоналізованої — дії»⁴⁵.

Оприлюднення свідчень вимагає символічного простору в межах відповідної культури, і цей простір для вислуховування не завжди є забезпечений автоматично — часом його доводиться виборювати. Тому розповідання історії про травму часто залежить від офіційної політики пам'яті, яка створює умови для суспільного обговорення цього питання або, навпаки, унеможлиблює його. Алон Конфіно, услід за Пітером Берком, пропонує просте, але точне пояснення того, що таке політика пам'яті: «Простіше кажучи, йдеться про те, хто кого прагне змусити пам'ятати, про що саме і чому»⁴⁶. Коли ж довікола певної теми панує штучна (політично обумовлена) тиша, а свідки невидимі,

створюється враження, що певна подія взагалі не відбувалася. Тому «розповідь особистої історії про травматичне минуле — це не лише нагальна потреба для особи, але і вкрай важливий соціальний акт»²⁷.

Колективна пам'ять має нормативну природу, мета якої — захист і збереження групової ідентичності, її норм та цінностей. Тому мовчання та придушення (витіснення) спогадів є поширеною відповіддю на травматичне минуле, яке підважувало чи руйнувало такі цінності. Численні дослідження показують, що часто забування і замовчування травми є реакцією групи при забуванні, перебудові та позитивному викривленні минулого для того, щоб захистити групові цінності та власний імідж²⁸. Між колективною пам'яттю та груповою ідентичністю існує безпосередній зв'язок: не лише ідентичність є закоріненою у пам'ять (спільне історичне минуле є фактором ідентифікації з певною групою), але й те, що і як ми пам'ятаємо, залежить від обраної ідентичності (ким ми себе вважаємо)²⁹.

Відповідна культура може надати оповідачеві або позбавити його відповідних наративних форм чи інших засобів репрезентації; так само й громадськість може бути готовою або ні до того, щоб вислухати і повірити свідкам. Такі культурні умови самі є частиною травматичного досвіду, бо можуть сприяти чи то закріпленню травматичного мовчання, чи то живому вираженню та репрезентації досвіду травми. «Поки спроби розповісти про травму натикаються на спротив і заперечення, — підкреслюють дослідники колективної травми, — психічні наслідки минулого продовжують отруювати теперішнє. Однак створення більш сприятливих соціальних, політичних і культурних умов не означає, що вся протидія визнанню існування травми буде подолана, чи що повна версія минулого буде відновлена зі стану забуття і розробленості»³⁰.

Замовчування є однією з форм колективного забування. З одного боку, ті, хто пережив травму, часто не хочуть або нездатні говорити про болісні спогади. Але, на думку соціолога Габрієли Розенталь, яка інтерв'ювала жертв Голокосту, «нездатність травмованих людей говорити не слід вважати в першу чергу наслідком травматизації; вона значною мірою спричинена потребою інших людей забути і не мати справи з болем від спілкування з тими, хто пережив насильство»³¹. Інший дослідник, психолог Лео Ейтінгер, пояснює конфлікт інтересів між травмованими та їхнім соціальним оточенням таким чином: «Як будь-який неприємний досвід, війна та жертви — це те, що спільнота прагне забути; завіса забуття опускається над усім болючим та неприємним... Обидві сторони залучені у цей процес: з одного боку, жертви, які, вірогідно, хочуть, але не можуть забути, а з іншого — всі ті, з сильною і часто несвідомою мотивацією, які дуже хочуть забути і успішно це роблять. Ця різниця переживається повсякденно і є вкрай болісною для обох сторін»³².

«А тепер вспоминають голодомор. По радію балакають, а я його не переносяю. В мене душа не выдержує, що дитюю... Мати вмерла, сім'я, троє вмерло, і я чудом осталась. Чужа людина спасла, взяла і спасла... А тепер споминають за той голодомор. Не нужен він, його не нада й споминать. Пам'ять мені така, шо... Кажу, по радію балакають, а я його не можу переносить...»; «За його ми й балакать не хотіли. Й згадувать ніхто не хотів»; «Та ой! Його

й не нада згадувать. Не дай Бог, та й все!»; «Та його не нада й згадувать: і голодні, і холодні, й босі, і... Не дай Бог!»; «За його ми й балакать не хотіли. Й згадувать ніхто не хотів»³³.

Мовчання становить особливу небезпеку для тих, хто досвічив травму. Дослідники застерігають: «Якщо досвід не може бути артикульованим, то виникає небезпека того, що жертви „застрагнуть“ пережитому, не зможуть дистанціюватися від минулого. Акт відтворення розташовує минуле на певній відстані від теперішньої ситуації розповіді та забезпечує часовий розрив»³⁴.

Проблема **забування** — довільного чи/та мимовільного — постає як одна з центральних у сучасних дослідженнях історичної пам'яті. Чи не єдиним відкритим апологетом необхідності забування був і залишається Ніцше. Філософ розрізняв три типи ставлення до історії: монументальний, антикварний та критичний. Критична настанова до минулого й означала здатність розірвати з минулим, щоб мати змогу жити далі: це необхідно тоді, коли виникає загроза, що знання про минуле управлятиме сьогоденням. На думку Ніцше, забування взагалі є невід'ємною природною складовою нормального людського життя³⁵.

Проте й сучасні дослідники проблем колективної пам'яті, щораз глибше розуміючи вкрай складну природу цього явища, вже не таврують забуття минулого як суспільне зло. Натомість, вони сходяться на думці про взаємозалежність та взаємообумовленість процесів пам'ятання та забування. Так, Омер Бартов, аналізуючи пам'ять про Голокост у Франції, вказує на очевидний парадокс: «Неможливо забути те, чого ти не пам'ятав»³⁶, тобто — для того, аби щось забути, треба насамперед це запам'ятати. Британська учена Майя Зефусс зазначає, що будь-яке спрощене протиставлення пам'яті та забуття або приписування більшого значення одному з цих процесів неможливе³⁷. Тут вона поділяє позицію німецької дослідниці Алейди Ассманн про те, що забування є складовою частиною процесу пам'ятання, адже «вибір того, про що варто пам'ятати, завжди визначається межами забуття»³⁸.

Сама природа і особливості, внутрішні механізми та зовнішні чинники виникнення спотворень (лакун, суперечностей, домислів) у людській пам'яті є предметом вивчення в межах різних дисциплін — від філософії до нейрофізіології. Однак найбільш плідними виявляються дослідження, що мають міждисциплінарний характер.

Поль Рікер у статті «Пам'ять — забуття — історія»³⁹ виокремлює та аналізує дві найбільш поширені «хвороби» колективної пам'яті — *надмір пам'яті* та *нестачу пам'яті*. Однією з ознак хворобливої колективної пам'яті Рікер вважає *надмір пам'яті*. Дослідник аналізує її із залученням психоаналітичної теорії З. Фрейда. Він звертається до концепту «примусового повторення», який Фрейд розвинув у своїй статті «Пам'ять, повторення та проробка» (1914), з'ясовуючи, що є головною перешкодою у процесі вивільнення пацієнтів від травматичних спогадів. «Примусове повторення» полягає в тому, що пацієнт не сприймає спогад як минуле, але знов і знов гостро переживає його, наче повторює травму⁴⁰. Саме нездатність відмежувати нинішній день від минулих подій, усвідомити часову відстань від травматичного досвіду породжує болісні відчуття та унеможлиблює зцілення.

Дослідники, що вивчають соціально-психологічні наслідки історичних травм, вважають, що суспільства з досвідом колективної травми можуть перебувати у подібному хворобливому стані. Так, Дункан Белл у передмові до колективної монографії «Пам'ять, травма та світова політика» підкреслює, що однією з пост-травматичних проблем пам'яті «є відсутність часової дистанції, нездатність розглядати минуле як минуле як щось, що можна залишити позаду»⁴¹. Йдеться саме про напосідну потребу раз-по-раз повертатися до своєї минулої історичної травми не стільки для того, щоб раціонально осмислити її, скільки щоб знов і знов емоційно пережити.

Екстраполюючи цю проблему на рівень націй, Рікер вважає, що «такий надмір пам'яті нагадує оте примусове повторення, яке схоже на рух по замкнутому колу: замість спроби пропрацювати свою пам'ять і примирити минуле та теперішнє (...) При цьому дехто отримує нездорове задоволення від такого повторення [травматичної] пам'яті»⁴². Інші дослідники також висловлюють стурбованість щодо руйнівних соціальних та політичних наслідків, до яких може призвести одержимість цілого суспільства власним травматичним минулим. Надмірне захоплення колективною травмою ризиковане, вважає Чарльз Майєр: воно може сформувати відчуття «самовдоволення і колективної самопоблажливості (...), а пристрасть до пам'яті схожа на невроз і має такі ж шкідливі ефекти»⁴³. «У світі, переповненому пам'яттю, одержимість нею може спаралізувати народ, придушити у ньому самі засади загальнолюдського та демократичного»⁴⁴.

Сучасний стрибок суспільного і наукового інтересу до вивчення досвіду Голодомору на тлі загальної політизації цієї теми містить деякі ознаки «надмірної колективної пам'яті». Емоційно-політична забарвленість дискусій про події 1932–1933 рр. суттєво ускладнює їх неупереджений та всебічний аналіз і безстороннє осмислення віддалених наслідків трагедії. Тиражування ж образів болю, страждання, жертв і втрат через численні меморіали (пам'ятники, експозиції), масові скорботні вшанування та публікації (на кшталт «мартирологів» та «книг пам'яті жертв») фактично забезпечує міжпоколінну трансляцію травми і містять потенційну загрозу згаданій вище вторинній травматизації українського суспільства. З іншого боку, символічні комемораційні практики можуть призвести до інших небажаних ефектів, про які застерігають дослідники нинішнього всесвітнього «буму пам'яті» (memory boom). Алейда Ассманн, зокрема, вважає, що ритуали та меморіали пам'яті за своєю суттю ближчі до забуття, аніж до активного пам'ятання, бо умовно звільняють суспільство від зобов'язань щодо збереження живої пам'яті та активних комемораційних практик, переносючи відповідальність за це на монументи, музеї тощо⁴⁵.

Інша вкрай небезпечна вада колективної пам'яті — «нестача пам'яті», на думку Рікера, проявляється у формі забуття. Він розрізняє два типи забуття — *пасивне* та *активне*: «пасивне забуття проявляється як *ескапістське забуття*, стратегія уникання, яку почасти живить неясне бажання не знати, не відати, не цікавитися злочинами, вчиненими на цих теренах»⁴⁶. Таке спонтанне забуття спричинене головно неусвідомленим прагненням втекти від травми. Натомість активне забуття (або ж вибіркоче забуття) пов'язане з певною політикою пам'яті — воно відбувається тоді, коли «офіційна історія» вживає заходів, спрямованих на те, щоб приховати певні аспекти минулого⁴⁷.

Тобто, якщо у першому випадку (у разі пасивного забуття) йдеться про мимовільний процес витіснення з пам'яті болісних спогадів про досвічені жахіття, то у другому випадку (під час активного забуття) відбувається цілеспрямоване і навмисне «стирання» з колективної пам'яті спогадів про «політично-небажані» сторінки минулого. У випадку Голодомору 1932–1933 рр. тривалий час відбувалося накладання обох процесів: забування (у вигляді замовчування) трагедії «згори», через вилучення згадок про неї з офіційної версії історії та переслідування за поширення будь-якої інформації про ці події та їхні наслідки, так і «знизу», через небажання вцілілих повертатися до власних болісних спогадів і транслювати травму на близьких їм людей.

Низка дослідників указує на політичну зумовленість колективного забуття, коли політичні суб'єкти маніпулюють минулим заради досягнення певних політичних цілей. Колективна пам'ять є предметом політичної боротьби, адже конструйовані різними політичними силами історичні наративи слугують для легітимзації їхніх політичних амбіцій та програм. При цьому, на думку Івони Ірвін-Зарецької, «у більшості випадків, коли йдеться про забування, ми маємо справу з витісненням (або заміною) однієї версії історії іншою»⁴⁸. Учена вважає, що цілеспрямоване забування є актом політичним, бо «коли нам кажуть не пам'ятати, то нас по суті просять не шанувати і не поважати; насправді йдеться про те, чи особа, група, рух *заслужує* на пам'ятання»⁴⁹.

З дещо іншого боку підходить до проблеми недостатньої/надмірної пам'яті американський соціолог Джил Еял (Gil Eyal), аналізуючи проблеми кризи колективної пам'яті у постсоціалістичних країнах. Він вказує на існування двох протилежних тенденцій, які свідчать про це. З одного боку, кризу пам'яті вважають наслідком пострадянської амнезії — прагнення забути злочини та компроміси комуністичної влади, яка значною мірою відповідальна за проблеми пост-соціалістичних суспільств⁵⁰. Про цю проблему пише також угорський історик Річард Есбеншейд, застерігаючи, що у сучасній Центрально-Східній Європі «націоналістичні стратегії *пам'яті-через-забуття* створюють ризик повторення свого ж історичного прецеденту: масштабного проекту цілеспрямованого забуття, який прокотився Європою після Другої світової війни»⁵¹.

З іншого боку, вважає Джил Еял, існує також загроза надмірної стурбованості минулими помилками та втратами, що веде до створення багатьох конкуруючих версій минулого⁵². Причини кризи пам'яті, яка проявляється у вигляді «надміру» чи «нестачі», дослідник убачає в особливостях історично обумовленої суспільної «волі до пам'яті» (*will to memory*), що є констеляцією дискурсів та практик, у межах яких пам'ять наділяється певними цілями та функціями, інституціоналізується та використовується. При цьому він розрізняє два основні типи такої «волі до пам'яті»: якщо перший є механізмом забезпечення тривкої ідентичності через утримання минулого, то другий спрямований на подолання колективної травми через відмежування від минулого. Важливо, що дія першого типу зумовлена загроженістю колективній ідентичності ззовні групи, тоді як другий спрацьовує на усунення деструктивного впливу *внутрішньо-групових* психологічних чинників⁵³.

Колективну пам'ять — як «волю до пам'яті» — Дж. Еял вважає складним багаторівневим явищем, в якому вирізняє чотири виміри⁵⁴. Перший з них — це *вимога пам'ятати*

як суспільний імператив; вона часто (хоч і не завжди) зумовлена попередніми проблемами у пам'яті чи забуттям, віддзеркалює певний обов'язок перед минулим, і врешті веде до запровадження різних комеморативних практик. Другий аспект стосується *предмета пам'яті* (мнемонічної субстанції), тобто того, яка частина минулого вважається значущою сьогодні та вартою того, щоб про неї пам'ятати. У такій ролі найчастіше постають події (фіксовані у часі) чи травми (як сприйняття тих чи інших подій). Третім виміром «волі до пам'яті» є *спосіб пам'ятання* (мнемонічні операції), серед яких головними є пригадування (як-от вшанування певних дат) та повторення (відтворення минулого — наприклад, у ритуалах чи театралізованих історичних реконструкціях). Четвертим виміром «волі до пам'яті» дослідник вважає її *прагматику* — те, якою є мета, функції, очікувані ефекти пам'ятання (збереження групової ідентичності, консолідація групи, примирення, подолання історичної травми, запобігання повторенню минулих жахів тощо).

Підсумовуючи сучасні теоретичні дебати про проблеми колективної пам'яті, дослідники так чи інакше доходять висновку: «Те, що може здаватися боротьбою між пам'яттю і забуттям, варто радше розуміти як боротьбу довкола того, як пам'ятати (...) Питання полягає не в тому, пам'ятати чи забути, а в тому, як саме пам'ятати і як поводитися з репрезентаціями пам'ятного минулого»⁵⁵.

Дослідження з усної історії при вивченні колективної травми біографічним методом показують, що розповідаючи про травматичний досвід, оповідачі застосовують особливі форми вираження власних переживань, почуттів та емоцій у своїх наративах, тобто про травму розповідають в інший спосіб, ніж решту історії. Гаді Бенезер вважає, що, правильно відчитані, ці особливі прикмети дозволяють виявляти травматичний досвід у наративі. Дослідник визначає тринадцять найпоширеніших *сигналів травми* в біографічних розповідях, зазначаючи, що у більшості випадків травматичні спогади супроводжуються одразу кількома проявами⁵⁶:

Самоусвідомлення — особа повідомляє про те, що певна подія була травматичною (має травматизуючий ефект через емоції, значення чи наслідки): розповідь про подію, яка спричинила винятковий біль, стрес, рану, особливий дискомфорт (часто, тривалий); опис «образу жаху» — події чи сцени, яка символізує низку травматичних факторів і має особливе значення для цієї особи.

Прихована подія — про яку респондент не повідомляє під час основної розповіді, але звертається до неї під час фази розпитування, супроводжуючи виявами неприємних емоцій (сум, скорбота, сором, провина тощо), які раніше не проявлялися.

Тривале мовчання — яке виникає перед чи після розповіді про певну подію (чи її частину), яка вочевидь завдає особливого болю чи страждань цій особі.

Вибух емоцій — несподівані, неконтрольовані і нехарактерні для цієї особи спалахи гострих емоцій в певний момент розповіді (ридання, гнів тощо).

Емоційне відчуження, заціпеніння — особа розповідає про події, жажливі за своєю суттю та наслідками, однак не демонструє при цьому жодних емоцій, що може бути захисною реакцією психіки від надто травматичних подій; особа методично переказує хроніку подій (часто не змінюючи інтонації та із застиглим виразом обличчя), не вкладаючи жодних почуттів у цей акт.

Повторення (зацікнення) — травматичний досвід переповідається кілька разів повністю чи частково, з майже дослівним описом найдрібніших деталей, оповідач наче ходить по колу і не може продовжити розповідь далі.

Потопання у минулому — під час розповіді респондент випадає із реальності, глибоко поринаючи у події минулого, втрачає відчуття сучасного моменту; часто він/вона не може повернутися до реальності без цілеспрямованих зусиль (мусить «струснути» себе емоційно чи фізично) чи навіть за допомогою інтрев'юера; такий стан часто супроводжується дуже тривалим мовчанням та іншими знаками «відсутності».

Напосідний образ — картина травматичної події чи її елементи, які мимовільно виринають під час розповіді як короткі «спалахи», які явно переривають хід думок особи та плин її розповіді; оповідач усвідомлює напосідність образу та відчуває незручність від власної нездатності контролювати ці «спалахи».

Виправдання — оповідач починає пояснювати причини власних вчинків чи поведінки у певній ситуації замість того, щоб розповісти про події чи факти, виправдовується, запобігаючи можливій оцінці зі сторони слухача.

Дезорієнтація — оповідач втрачає відчуття межі між минулими подіями і ситуацією інтерв'ю, що проявляється через звертання до інтерв'юера як персонажа зі спогадів, буквального «рольового програвання» події, про яку розповідає, аж поки не зірветься на плач, або поки його не приведе до тьми інтерв'юер.

Нездатність розповісти — респондент хоче розказати про свій досвід, але виявляється нездатним говорити про нього, «застрягає» на самому початку історії, продовжити яку часто не може навіть за допомогою уточнюючих запитань інтерв'юера.

Зміни голосу — розповідь про травму часто супроводжується явними змінами гучності, тону, ритму мовлення, що помітно відрізнятимуться від звичайного голосу особи.

Мова тіла — низка невербальних знаків може слугувати для вияву травматичних спогадів під час розповіді (зміна виразу обличчя, особливі пози, жестикуляція тощо); людина може стиснутися, набуваючи «пози зародка» у кріслі, що є універсальною, генетично-запрограмованою позою людини при відчутті болю; прикривання руками рота може свідчити про намагання контролювати вияви болісних емоцій тощо.

Дослідники зазначають, що беззахисність перед напосідними образами є визначальною ознакою травматичного синдрому. Найчастіше йдеться про «образ крайнього жаху», в якому сконденсована уся тотальність деструкції і травми, який викликає в особі дуже інтенсивні почуття жалю та самозвинувачення⁵⁷.

В опублікованих спогадах жінок-очевидців Голодомору можемо віднайти частину ознак, що свідчать про травматичність їхнього досвіду та болісність розповіді. Очевидно, згадані вище невербальні прояви травми, які порівняно легко відстежити безпосередньо під час інтерв'ю (*зміна голосу, мова тіла, тривале мовчання, дезорієнтація, потопання у минулому*), практично неможливо виявити у транскриптах розповіді, які найчастіше не супроводжуються відповідними коментарями інтерв'юерів про перебіг зустрічі⁵⁸.

Все ж оповідачі сигналізують про травму і за допомогою мовних засобів, які подекуди вдається відчитати в опублікованих текстах. Наприклад, «напосідний образ» — картина жаху, що свого часу вразила свідка події і мимоволі раз-по-раз спливає у її

розповіді, розриваючи тканину наративу. Так, Зою Шуліку з Луганщини, що десятирічною дівчинкою пережила Голодомор, переслідує спогад про те, яким способом знесли голодом люди доправляли померлих до кладовища:

«А оце знаю, як сьогодні, як людей у яму... Притягнуть, кобили до хвоста мотузком прив'яжуть... Притягнуть, у ту яму бух!... І мою двоюрідну сестру туди... Одтяг же тоже, вкинув... Захаркотіла. І ото бухикнуть у яму — і захаркотять... Не дай Бог, дєтки, такого нікому не бачить і не доживать до голода такого!»⁵⁹

Образ похоронної кобили виринає у її наративі ще три рази цілком непередбачувано — у відповідях на цілком різні запитання:

Інт. — А Ви тут і проживали?

Респ. — Ми отуди далі жили. Ну, кладбище бачили. Батько вийде і каже: «Вже потягли конякою когось, вже потягли конякою». Бо нікому ж його було нести, і як нести, і в чому нести?»

Інт. — А коли люди почали в основному мерти — зимою чи вже повесні?

Респ. — Бог його зна, коли вони мерли. Знаю ж, уже тепло було. Тягали ото конякою. А коли? Може вони весь год мерли. Бог його знає, що воно робилося! (...)

Інт. — І скільки там (у могилі) приблизно людей?

Респ. — Та Боже... Набили яму — загорнули, і ото оно й все. Хто, дєтка, їх хоронив? Коняка притягне... Як оно й коняка не дотягала. Не дай Бог!»⁶⁰

Як уже зазначалось, інтелектуальні та емоційні наслідки травми суттєво позначаються на біографічних наративах тих, хто пережив її: вони часто фрагментовані та викривлені блоками та провалами у пам'яті. Справді, особиста чи соціальна травма може мати ефект розпадання особистості (Я) на розрізнені фрагменти. «Тому вивчення травми в життєвих історіях (чи то на основі усних роповідей чи літературних текстів) передбачає вивчення розривів та фрагментування»⁶¹. У тексті такі розриви проявляються через незавершеність речень, обірваність думок, різкі повороти сюжету, мовчання. Хоча в транскрипті немає позначення пауз, з контексту стає зрозуміло, що щоразу після згадки про коняку, якою тагнули мерців до кладовища, оповідачка не продовжувала своєї розповіді саме через те, що у ній зринало відчуття пережитого жаху, який і паралізував її здатність вербалізувати той травматичний досвід.

Спогади про Голодомор тих, хто був тоді дитиною, часто мають вигляд не стільки наративу (послідовної розповіді про події), скільки постають у формі застиглих (фотографічних) образів окремих подій, що вразили уяву дитини та закарбувалися у спогадах. Такі спогади називають *пам'ять-спалах*, позначаючи цим терміном «винятково яскраві, точні, конкретні, тривкі у часі спогади тих обставин, які оточували людину в момен, коли вона досвічила певну незвичну подію»⁶². Він часто містить найдрібніші деталі ситуації, що навіки вкарбувалися у пам'ять.

«Я опухла от голода, братик еще больше. Нас забрали в ясли. Братика положили на земляной пол под печкой. Он умирал, с его опухшего тела сочилась жидкость. Я сидела рядом,

он скрипел зубами и просил огурчик. У меня его не было, и никому до нас, детей, не было дела. И он умер. Его завернули в одеяло — цвет этого одеяла до сих пор у меня в памяти. Похоронили его рядом с яслями...»⁶³

Часто свідки жахливих сцен часів Голодомору зізнаються, що не можуть позбутися спогадів про ті жахливі картини: ті переслідують їх десятиліттями, повертаються до них знову і знову у формі візуальних та звукових образів:

«Эти ужасы у меня и сейчас перед глазами. Я их никогда не забуду...»; «Я зараз усі стежки бачу, де я ходила»; «Не забуду ніколи, як у сусідській хаті помирала жінка... Вона страшно тужила днями, її плач чую й зараз, бо вона серце моє дитяче роздирала до самого денця»;⁶⁴ «З кожним днем дитя слабшало, тільки страшенно стогнало, як старе... І зараз, через стільки років, я не можу забути того стогону...»;⁶⁵ «І хоча с того страшного 1933 чорного года пошло очень много лет, кошмарная действительность того периода преследует меня и поныне. Ясно вижу перед собой, как в нашем дворе потрошит собаку старик: руки его окровавлены, одежда тоже в крови... Отчетливо вижу, как весенний ветерок шевелит на головке ребенка русые волосики... Он плачет, крепко прильнув к матери, замертво упавшей на дороге... Лицо ее — кожа да кости...»;⁶⁶ «Хоч мені було небагато років, але я дуже пам'ятаю той час. Коли все це згадую, все відроджується в моїй пам'яті, і знову-знову переживання, бо в історію ввійшли мої переживання на все життя...»⁶⁷

Іншим явним знаком травмованості вцілілих у Голодоморі є їхня *нездатність розповідати*. В опублікованих спогадах неважко віднайти численні вказівки респондентів на те, що вони *не можуть* або *не хочуть* розповідати про болісне минуле. Невимовність досвіченого та страх знов відчутти тогочасний біль під час розповіді вони досить часто самі усвідомлюють та вербалізують.

«Боже-Боже, цього й згадувати не можна!... Люди доходили до найстрашнішого... Ні, ні, не можна згадувати без жаху тодішнього життя...»;⁶⁸ «Ой, я не розкажу так, як треба, я волнуся. Важко згадувати, не хочу про це думати... Я не можу це всьо розказати...»; «Таке було страшно, що навіть не можна розказати побачене»; «Я не можу про це говорити... Страшно було»⁶⁹; «Страшно подумати, не то що сказати... Голод доводив людей до звірства...»⁷⁰; «Бідували, шо не можна розповісти...»; «Ой, не хочу й вспоминать!...»; «І оце не можу розказувати, як згадаю...»; «Боже! Та його не можна розказати, то страшно діло було!»; «Та його й не нада розказувати — плакати хочеться...»; «Голод перенесли — не дай Бог! Не сказати, ой, не описати!...»; «Мати дітей різала, їла! Батько дітей різав, їв! Ти якби знав!... Ой, не можу таке розказувати... Не можу й говорити про це... Ой, шо робили над нами, шо над нами робили!»; «Даже невозможно розказувати такі речі...»; «Бідували, шо не можна розповісти...»⁷¹.

Зрештою, безпосереднім виявом «самоусвідомлення» травматичного досвіду є вербалізація почуттів та емоцій, що їх викликають спогади про найдраматичніші моменти пережитого: жаскі видовища масової смерті рідних і близьких, загроженість власного

життя, тотальність руйнації базових цінностей та соціальних зв'язків, занепад звичних форм соціальної комунікації. Втрата відчуття безпеки та стабільності проявляється через уживання слів *жах* і *страх*, похідних від них у контексті спогадів конкретних епізодів та оцінки цілого цього періоду свого життя:

«А що голод був — страшний!... Конину їли. Коні ото попадають, дохнуть, їх там закопували — біжать люди, одкопують, і każde хватає хоч кусочок. Ну, страше, страшне було!»;
«Пам'ятаю, багато було людей пухлих, голодних, багато було сльоз... Дітки пухлі були, умцрали... это страшно, ужасно — не передасть... Страшно вспоминать, які люди були пухлі, голодні...»;
«Його (1933 рік) страшно згадувать. Як я прожила, так не дай Бог нікому!»;
*«Голодомор! Тех, кто прошел через это морилище голодом, это слово бросает в дрожь и страх... Эти ужасы у меня и сейчас перед глазами. Я их никогда не забуду...»;*⁷²
*«Голодомор — то таке страшне, що хто живий остався, до смерті буде помнить»;*⁷³
*«Ой Боже, як страшно було!...»*⁷⁴

Наскрізним образом, що неминуче виринає фактично у кожному спогаді, є видовище масової смерті людей — факт, що настільки разюче виходить за межі нормального, звичного трибу життя, що й досі не може бути прийнятим і не дає спокою його свідкам.

*«Це було щось неможливе, щось страшне робилося. Масово помирали люди, цілими хатами, сім'ями помирали... То страшна була, дуже страшна картина...»*⁷⁵

Стан жаху від усвідомлення *завмирання* і *відсутності* повсякденного життя передано образами цілковитої пустки і неприродної тиші у селах:

«Вимерлі від голоду села. Як зараз пам'ятаю... ні людини, ні собаки, ні кішки... Стоять пусті хати з погорілими солом'яними стріхами...»;
*«Село було наче мертво, навіть гавкоту собак не було чути»*⁷⁶;
«Не було чути ні співу півнів, ні валування собак, ні крику дітей...»;
*«У селі панувала страшна тиша...»*⁷⁷;
«Село пригнітилось. Ні пісні, ні звуку, ні собачого гавкоту. Навіть сонце було неласкаве»;
*«Наше село завжди співало, а тут наче оніміло»*⁷⁸;
*«Дворы пугали своей пустотой и тишиной: нигде не было видно и не слышно присутствия коровы или свиньи, нет ни кур, ни даже собаки или кошки, что всегда являлось неотъемлемой частью крестьянского хозяйства. Нигде не прыгали воробьи, вороны, никакой живности нигде...»*⁷⁹

Загальну атмосферу тотальної руйнації звичного трибу життя і відчаю людини передано у спогадах також і засобами мови. Так, українська фольклористка Оксана Кузьменко у власних польових записах помітила характерну прикмету оповідань про Голодомор — багаторазове уживання частки «ні» на позначення аномальності ситуації: *«А тоді вже зовсім не було ні муки, ні круп, ні хліба, нічого не було...»*⁸⁰

Емоційне відчуження (заціпеніння) доволі часто зустрічається у спогадах про Голодомор: хоча, читаючи вже опубліковані спогади, ми не маємо змоги спостерігати «мову тіла» оповідачів, однак самі наративи дозволяють простежити такий стан, що є, як вже

було зазначено, одним із «сигналів травми». Деякі респондентки докладно описують досвідчені події та обставини, викладають хронологічно факти, перераховують неймовірні втрати та терпіння, яких зазнали, однак при цьому їхня розповідь практично позбавлена емоційно-забарвленої лексики, оцінкових суджень, інших вербальних проявів почуттів у зв'язку з тим, про що йдеться. Такою є довга і детальна письмова розповідь Галини Діуліної (1922 р. н.) з с. Кузьмівка на Луганщині⁸¹, яка протягом цілого 1933 р. виживала фактично самотужки. Історія неймовірних митарств цієї 10-річної дівчинки не може залишити байдужим, але сама вона розповідає про них відсторонено і стримано. Показовим у сенсі емоційної відстороненості є спогад про смерть прабабусі, яка фактично опікувалася вихованням дівчинки (матір якої була у другому шлюбі та жила в іншому селі):

*«Вона (бабуся) вже була погана, марила і просила хліба, а його ж нема. У цю ніч вона померла. Це був кінець лютого. Ховати нікому, всі люди вже голодні, худі, пухлі вже появились. Дід збив як-небудь дошки і кришку. Поклали бабу Саню у труну, винесли в сіни і поставили під стінку. (...) Я осталась одна в хаті, та прабабуся в сінях в труні. Я виходила часто, заглядала в труну і бачила, як бабуся вже почорніла. Потім прийшов дідусь навідатись ще раз і вініс бабуся в погріб, йому пособив сусід. І знов дідусь пішов в радгосп, а я живу сама, ніхто нічого мені не дає, бо нема ніде нічого...»*⁸²

Розповідаючи про втрату чи не найближчої людини, респондентка не виказує ані жалю, ані смутку, ані страху чи інших природних у цій ситуації емоцій, натомість послідовно описує обставини, в яких опинилася. Подібно ж викладає історію своїх митарств Наталія Дик (1923 р.н.) з Канева⁸³, вся сім'я якої вимерла, і дівчинка місяцями блукала селами і полями сама в пошуках їжі, виснажена і знесилена, ночувала де доведеться, її кілька разів забирали похоронні бригади, прийнявши за мертву, та вона рятувалася. У своїх детальних спогадах про той період вона сама вказує на стан отупіння, емоційного завмирання, байдужості то всього, що відбувалося навколо: *«Пригадую тільки, як я блудила попідтинню і бур'ян іла»*⁸⁴. Цю особливість деяких спогадів про Голодомор — *відсторонену споглядальність* — наголошує також О. Кузьменко, детально аналізуючи мову жіночого наративу.⁸⁵

Досліджуючи проблеми взаємозв'язку колективної пам'яті і травми, Домінік Лакапра пропонує розрізнити *первинну* та *вторинну* пам'ять, причому «вторинна пам'ять є результатом критичного опрацювання первинної пам'яті — чи то самою особою, що власне має автентичні спогади про свій власний досвід, або ж іншим посередником, найчастіше, істориком», який врешті здійснює вплив на інших — тих, хто не досвічив подібного — передаючи їм цю пам'ять за допомогою текстів⁸⁶. Саме таким чином відбувається трансляція травматичних спогадів, що «засвоюються» реципієнтами (читачами) історичних текстів та набувають форми *вторинної* пам'яті. У такий спосіб індивідуальний досвід та спогади багатьох окремих осіб трансформуються в колективну пам'ять, носіями якої стають не тільки безпосередні свідки чи учасники подій.

На подібну проблему «присвоєння» спогадів нащадками тих, хто мав досвід культурної травми, вказує й Маріан Гірш⁸⁷. Аналізуючи те, як діти вцілилися під час Голокосту

«пам'ятають» такі аспекти сімейної історії, які виходять за межі їхнього особистого досвіду, дослідниця вводить поняття *пост-пам'яті*. Цим терміном вона позначає явище міжгенераційної трансляції пам'яті, внаслідок якого у життєві історії нащадків інкорпуються (імплантуються) наративи про події, які передували їх народженню і віддзеркалюють досвід попереднього покоління. Інші дослідники досвіду жертв Голокосту також засвідчують, що часто спричинене досвіченою травмою викривлення психіки та трибу життя батьків мало глибокий руйнівний вплив на долі їхніх дітей⁸⁸.

В обох випадках «привласнення» пам'яті викликає подвійний ефект: з одного боку, існує ризик поширення історичної травми та «вторинної» травматизації тих, хто не мав безпосереднього болісного досвіду; з іншого — процес розділення травми з іншими (оприлюднення таких спогадів та визнання іншими) полегшує страждання тих, хто справді мав такий травматичний досвід. Більше того: нещодавні дослідження показують, що травма є «заразною»: вона передається від тих, хто вижив, до їхніх слухачів та свідків, і в родинному середовищі і через ширші суспільні кола та інститути до майбутніх поколінь⁸⁹.

Прикметно, що часто самі оповідачі усвідомлюють загрозу, яку несуть у собі такі спогади для їхніх нащадків та прагнуть захистити тих від їх руйнівного впливу. Одним із нарративних прийомів, що сигналізують про бажання оповідача відмежуватися від пережитого, «замкнути» той травматичний досвід у минулому, дистанціюватися від нього, та — що особливо важливо — запобігти його повторенню чи проникненню у життя інших, є використання формул-замовлянь, які наче покликані в магічний спосіб відсікти ті спогади від реальності сьогодення чи майбутнього, позбавити їх деструктивного потенціалу.

«Не доведи господи і ворогам нашим таке пережити!»⁹⁰; «Хай Бог милує такого ще життя!», «Шоб вік не дождать такого!», «Хай Бог милує, хай ніхто його не баче й не знає!»⁹¹.

Водночас чимало дослідників, що працюють у форматі усної історії, засвідчують, що інтерв'ю часто мають позитивний вплив на оповідача, який отримує нагоду позбутися тягаря своїх спогадів, часом вперше в житті розповівши про найбільш болісний досвід⁹². Услід за психологами, які вважають можливість омовлення та відчуття смутку необхідними умовами для звільнення особи від індивідуальної травми, культурологи наголошують на потребі обговорення травматичних спогадів задля їх осмислення та примирення із минулим. «Минуле не має бути закритим — в сенсі «зачиненим» — натомість воно має бути придатним до розуміння як частина життя, яка минула, яка відрізняється від тепершнього життя, але проявляється у ньому. То ж насправді важливо не прагнути стерти сліди минулого в сучасному, а натомість навчитися приймати їх так, аби людина змогла інтегрувати їх у своє повсякденне життя (...) розглядаючи їх як нормальні наслідки аномального минулого, як біографічну роботу над травматичним досвідом»⁹³.

Важко не погодитися із думкою Барбари Міштал: як для особи, так і для суспільства можливість оприлюднити спогади про травматичне минуле та здатність визнати його частиною історії є необхідним кроком на шляху до звільнення від страждання⁹⁴. Роль

історика у цьому процесі важко переоцінити: саме він/вона є медіатором, який перетворює живі спогади у історичні наративи, осмислює та інтерпретує явища і факти, конструюючи із минулого історію, яка відтак набуває потужного суспільного і політичного значення у сьогоденні. Така місія накладає на істориків значну відповідальність за виваженість та безсторонність позиції. Серед головних ризиків — небезпека перетворитися з дослідника на учасника сучасних політичних баталій за пам'ять в ім'я нації, релігії, соціальної справедливості тощо. Історичне дослідження колективної травми є особливо складним через його неминучу емоційну забарвленість (то ж «ми ризикуємо почати думати, оперуючи пам'яттю, замість того, щоб думати про пам'ять»⁹⁵) та політичне значення (що проявляється у тиску з боку офіційної політики пам'яті). За таких обставин лише постійна саморефлексивність та критична настанова як до предмету пізнання, так і до панівних ідеологій має стати наріжним каменем дослідницької стратегії історика.

¹ Nora P. Всемирное торжество памяти//Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41) <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>

² Blight D. W. The Memory Boom: Why and Why Now?//Memory in Mind and Culture/Ed. by P. Boyer and J. V. Wertsch. New York, 2009. P. 244.

³ Там само. С. 247–248.

⁴ Halbwachs M. Les cardre sociaux de la memoire. Paris, 1925; Halbwachs Maurice. On Collective Memory. — Chicago, 1992.

⁵ Стилий виклад основних положень теорії колективної пам'яті Мориса Гальбвакса див.: Грінченко Г. Усна історія — теорія, метод, джерело//Невигадане. Усні історії остарбайтерів /Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків, 2004. С. 10–12.

⁶ Stewart V. Women's Autobiography: War and Trauma. New York, 2003. P. 14, 19.

⁷ Wertsch J. V. Voices of Collective Remembering. New York, 2002. P. 44–45.

⁸ Young J. E. The Textures of Memory: Holocaust Memorials and Meaning. New Haven, 1993. P. 2.

⁹ Misztal B. A. Theories of Social Remembering. Maidenhead; Philadelphia, 2003. P. 160–161.

¹⁰ Bell D. Introduction. Memory, Trauma and World Politics//Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present/Ed. by D. Bell. Palgrave McMillan, 2006. P. 5.

¹¹ Megill A. History, Memory, Identity//History of the Human Sciences. 1998. Vol. 11. P. 40–42.

¹² Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Memoire//Representations. 1989. P. 26, 7–25.

¹³ Assmann J., Czaplicka J. Collective Memory and Cultural Identity//New German Critique. Special Issue: "Cultural History/Cultural Studies". 1995. Number 65. P. 127.

¹⁴ Irwin-Zarecka I. Frames of Rememberance: The Dynamics of Collective Memory. New Brunswick; London, 1994. Pp. 47–48, 50.

¹⁵ Там само. С. 49.

¹⁶ Misztal B. A. Theories of Social Remembering... P. 161.

- ¹⁷ BenEzer G. Trauma Signals in Life Stories//Trauma and Life Stories: International Perspective/Ed. by K. L. Rogers, S. Leydesdorff and G. Dawson. (Series: Routledge studies in Memory and Narrative). London, 1999. P. 29.
- ¹⁸ Schudson M. Distortion in Collective Memory//Memory Distortion/Ed. by D. L. Schacter. Cambridge MA, 1995. Pp. 346–63.
- ¹⁹ Laub D. Truth and testimony//Trauma: Explorations in Memory/Ed. by C. Caruth. Baltimore, 1995. Pp. 68, 64 (цит. за: Leydesdorff S., Graham D., Burchardt N., Ashplant T. G. Trauma and Life Stories... P. 2).
- ²⁰ Leydesdorff S., Dawson G., Burchardt N., Ashplant T. G. Trauma and Life Stories: Introduction//Trauma and Life Stories: International Perspective/Ed. by K. L. Rogers, S. Leydesdorff and G. Dawson. London, 1999. P. 1.
- ²¹ Erikson K. T. A New Species of Trouble: The Human Experience of Modern Disasters. New York, 1994. P. 228.
- ²² Van der Kolk B. A., Fislis R. Dissociation and the Fragmentary Nature of Traumatic Memories: Overview//British Journal of Psychotherapy. 1996. Vol. 12. № 3. P. 353–355 (цит. за: Leydesdorff S., Graham D., Burchardt N., Ashplant T. G. Trauma and Life Stories: Introduction... P. 4).
- ²³ Leydesdorff S., Graham D., Burchardt N., Ashplant T. G. Trauma and Life Stories: Introduction... P. 3.
- ²⁴ Там само. С. 9.
- ²⁵ Irwin-Zarecka I. Frames of Remembrance... P. 51.
- ²⁶ Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method//The American Historical Review. Vol. 102 (5). 1997. P. 1393.
- ²⁷ Там само. С. 11.
- ²⁸ Misztal B. A. Theories of Social Remembering... P. 141.
- ²⁹ Gillis J. R. Introduction: Memory and Identity//Commemorations: The Politics of National Identity/Ed. by J. R. Gillis. Princeton, 1994. P. 3.
- ³⁰ Leydesdorff S., Graham D., Burchardt N., Ashplant T. G. Trauma and Life Stories... P. 16.
- ³¹ Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії//Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. 2008. Вип. 11–12: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. С. 52.
- ³² Eitinger L. The Concentration Camp Syndrome and Its Late Sequelae//Survivors, victims and perpetrators/Ed. by J. E. Dimsdale. New York, 1980. P. 159 (цит. за: Rosenthal G. The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling//Qualitative Inquiry. 2003. Vol. 9. P. 926).
- ³³ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. Т. 1 /Упор. І. Магрицька. Луганськ, 2008. С. 93; 97; 134; 295; 88.
- ³⁴ Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій... С. 52.
- ³⁵ Докладніше про це див.: Zehfuss M. Remembering to Forget/Forgetting to Remember //Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present /Ed. by D. Bell. Palgrave Macmillan, 2006. P. 218.
- ³⁶ Bartov O. Germany's War and the Holocaust: Disputed Histories. New York, 2003. P. 170.
- ³⁷ Zehfuss M. Remembering to Forget/Forgetting to Remember... P. 226.
- ³⁸ Цит. за: Zehfuss M. Remembering to Forget/Forgetting to Remember... P. 226.

- ³⁹ Ricoeur P. Memory — Forgetting — History//Meaning and Representation in History/Ed. by J. Rüsen. London, 2006. P. 9–19.
- ⁴⁰ Ricoeur P. Memory — Forgetting — History. P. 13.
- ⁴¹ Bell D. Introduction. Memory, Trauma and World Politics... P. 8.
- ⁴² Ricoeur P. Memory — Forgetting — History... P. 13–14.
- ⁴³ Цит. за: Bell D. Introduction. Memory, Trauma and World Politics... P. 25.
- ⁴⁴ Blight D. W. The Memory Boom... P. 249.
- ⁴⁵ Цит. за: Zehfuss M. Remembering to Forget/Forgetting to Remember... P. 219–220.
- ⁴⁶ Ricoeur P. Memory — Forgetting — History... P. 16.
- ⁴⁷ Там само. С. 16–17.
- ⁴⁸ Irwin-Zarecka I. Frames of Remembrance... P. 118.
- ⁴⁹ Там само. P. 127.
- ⁵⁰ Eyal G. Identity and Trauma. Two Forms of the Will to Memory//History & Memory. Vol. 16 (1). 2004. Pp. 5–6.
- ⁵¹ Esbenshade R. S. Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Post-War East-Central Europe//Representations. 1995. Vol. 49. P. 79.
- ⁵² Eyal G. Identity and Trauma... P. 5.
- ⁵³ Там само. Pp. 6–7.
- ⁵⁴ Там сам. Pp. 9–12.
- ⁵⁵ Zehfuss M. Remembering to Forget/Forgetting to Remember... Pp. 214, 220; Huyssen A. Twilight Memories: Making Time in a Culture of Amnesia. New York, 1995. P. 214.
- ⁵⁶ BenEzer G. Trauma Signals in Life Stories. Pp. 34–36.
- ⁵⁷ Lifton R. J. Survivor Experience and Traumatic Syndrome//The Broken Connection: On Death and the Community of Life. New York, 1979. P. 172 (цит. за: BenEzer G. Trauma Signals in Life Stories... P. 41).
- ⁵⁸ В окремих випадках в текстах спогадів знаходимо лише вказівки на те, що репондент(ка) плаче; окремі спогади зі збірників «Український Голокост 1932–1933» містять короткі преамбули, де змальовано контекст життя оповідача (особливо коли йдеться про близького родича інтерв'юера), втім, це радше виняток, аніж правило.
- ⁵⁹ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. Т. 1 /Упор. І. Магрицька. Луганськ, 2008. С. 164.
- ⁶⁰ Там само. С. 165–167.
- ⁶¹ Leydesdorff S., Dawson G., Burchardt T., Ashplant T. G. Trauma and Life Stories: Introduction... P. 14.
- ⁶² Misztal B. A. Theories of Social Remembering... P. 159.
- ⁶³ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців... С. 246.
- ⁶⁴ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців... С. 424, 296, 276, 141.
- ⁶⁵ Святиня і голодомор: Документи і матеріали з наукового архіву Шевченківського національного заповідника: Свідчення очевидців про роки Голодомору в Україні 1932–1933... С. 16–18.
- ⁶⁶ Голодомор на Житомирщині, 1930–1934 роки. Документи і спогади. С. 64–65.
- ⁶⁷ Борисенко В. К. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ, 2007. С. 116, 151.

- ⁶⁸ *Лихоліття* голодомору: хроніка Козятинського району: спогади та свідчення очевидців, мартиролог Голодомору/Ред. О. Ю. Касаткіна. Козятин, 2009. С. 39–40.
- ⁶⁹ *Борисенко В. К.* Свіча пам'яті... С. 78, 126, 129.
- ⁷⁰ *Документи-свідки* голодомору 1932–1933 років у Кам'янському районі: архівні документи, фотографії, спогади/Упор., пер. Р. А. Занько, О. М. Самойленко. Дніпропетровськ, 2008. С. 22.
- ⁷¹ *Врятована* пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців... С. 256; 79, 198, 227, 128, 364, 408.
- ⁷² *Врятована* пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців... С. 118–119, 252–253, 423–424.
- ⁷³ *Борисенко В. К.* Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. С. 151.
- ⁷⁴ *Святина* і голодомор: Документи і матеріали... С. 8
- ⁷⁵ *Борисенко В. К.* Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках... С. 120.
- ⁷⁶ *Врятована* пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців... С. 108, 336.
- ⁷⁷ *Лихоліття* голодомору: хроніка Козятинського району: спогади та свідчення очевидців... С. 28, 60.
- ⁷⁸ *33-й. Голод*: Народна книга-меморіал/Упор. Л. Коваленко, В. Маняк. К., 1991. С. 164, 298.
- ⁷⁹ *Голодомор* на Житомирщині 1930–1934 роки. Документи і спогади... С. 65.
- ⁸⁰ *Кузьменко О.* Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор (на матеріалах власних записів із Вінниччини)//Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні/За ред. Р. Кирчіва, О. Романіва. Львів, 2005. С. 94.
- ⁸¹ *Врятована* пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців... С. 288–293
- ⁸² *Врятована* пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців... С. 289.
- ⁸³ *Святина* і голодомор: Документи і матеріали... С. 29–33.
- ⁸⁴ *Там само*. С. 32.
- ⁸⁵ *Кузьменко О.* Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор... С. 94.
- ⁸⁶ *LaCapra D.* History and Memory After Auschwitz. Ithaca and London, 1998. Pp. 20–21.
- ⁸⁷ *Hirsch M.* Family Frames: Photography, Narrative and Memory. Cambridge, 1997. P. 22.
- ⁸⁸ *Leydesdorff S., Dawson G., Burchardt N., Ashplant T. G.* Trauma and Life Stories: Introduction... P. 17.
- ⁸⁹ *Burchardt N.* Transgenerational transmission in the families of Holocaust survivors in England//Between Generations: Family Models, Myths and Memories/Ed. by D. Bertaux and P. Thompson. Oxford, 1993. (International Yearbook of Oral History and Life Stories. Vol. 2). Pp. 121–37.
- ⁹⁰ *Книга* пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьчині... — С. 29.
- ⁹¹ *Борисенко В. К.* Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933... С. 89, 141, 152.
- ⁹² *Розенталь Г.* Цілюща дія розповідання історій... — С. 42–58; *Thompson P.* The Voice of the Past: Oral History. 2nd ed. Oxford; New York, 1988. Pp. 157–160. Українські дослідники,

записуючи спогади очевидців Голодомору, також помітили такий ефект: Людмила Магрицька зауважила, що деякі оповідачі «дякували за те, що їх вислухали, і казали, що їм стало від цього легше» (*Магрицька Л.* Передмова//Врятована пам'ять... С. 21).

⁹³ *Rosenthal G.* The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling//Qualitative Inquiry. 2003. Vol. 9. P. 927.

⁹⁴ *Misztal B. A.* Theories of Social Remembering... P. 141.

⁹⁵ *Blight D. W.* The Memory Boom... P. 249.

Oksana KIS

COLLECTIVE MEMORY AND HISTORICAL TRAUMA: THEORETICAL DEBATES AND THE CASE OF THE WOMEN'S MEMORIES OF HOLODOMOR

This article offers an comprehensive overview of various theories of collective memory and its relation to current debates on the nature of individual memory, collective identity, and history. The author focuses on the role of historical trauma in the processes of producing of a collective memory. The major maladies of a collective memory of the traumatic past (namely its deficiency or excessiveness), the mechanisms of silencing and forgetting of traumatic memories, as well as the problem of a 'societal' translation of historical trauma and the curative effects of interviewing are discussed. The author uses the published testimonies of the female survivors of Holodomor to show how the signals of trauma could be detected in their narratives.

Розалия ЧЕРЕПАНОВА
**УСТНАЯ ИСТОРИЯ:
 ОТ «СОЦИАЛЬНЫХ РАМОК ПАМЯТИ» —
 К ОБРЕТЕНИЮ СУБЪЕКТА**

Проект, о результатах которого мне хотелось бы рассказать, родился в 2006 г. и заключался в записи устных биографических интервью с представителями провинциальной (южно-уральской) интеллигенции, предполагая своей целью изучение коллективной памяти о советском прошлом. Применение методов *oral history* к изучению интеллигенции было сознательным и довольно рискованным экспериментом. Интеллигенция всегда находилась по стыке культурных потоков власть — общество, на пересечении официальных и неофициальных дискурсов, обладая профессионально вышколенной памятью и профессиональными задачами по хранению памяти. В отличие от многих других сходных начинаний, этот проект не был сосредоточен на какой-либо одной эпохе или проблеме, будь это опыт войны, или взаимоотношения национальностей в бывшем СССР, или создание «семейных хроник». В результате, за 2 года работы было записано 132 интервью, 97 женских и 35 мужских. В профессиональном плане это были врачи (7 женщин, 2 мужчин), школьные учителя (49 женщин, 9 мужчин), инженеры (6 женщин, 12 мужчин), преподаватели средних специальных учебных заведений (5 женщин, 1 мужчина), преподаватели ВУЗов (7 женщин, 4 мужчин), литераторы (2 мужчин), музыканты (5 женщин), экономисты (7 женщин, 1 мужчина), библиотекари (4 женщины), юристы (1 женщина, 1 мужчина), актеры (2 мужчин) и представители отдельных иных профессий (6 женщин, 1 мужчина). Условно, чтобы обозначить некую условную смену эпох, я разделила рассказчиков на три круга: в старшую группу вошли рассказчики 1917–1940 гг.р., в среднюю — 1941–1960 гг.р., младшую образовали люди, родившиеся после 1960 г. Самый пожилой участник проекта родился в 1917 г., самая молодая респондентка — в 1973 г. Таким образом, предполагалось, что последовательное чтение всех материалов может в какой-то степени иллюстрировать перемены на ментальной карте советской интеллигенции, а также социальную динамику вокруг нее и с ее участием. Географические рамки исследования в основном совпадают с границами Южного Урала (Челябинская и Оренбургская области и часть Башкортостана).

Обязательным условием при записи интервью было отсутствие жесткого опросника. Респондент должен был оказаться в ситуации свободного «выстраивания» собствен-

ной жизни, а не ответов на предложенные обстоятельства. Интервьюеру надлежало задать лишь общие линии развития беседы («Расскажите о вашей семье, о том, как сложилась ваша жизнь»), по ходу разговора пользуясь наводящими и уточняющими вопросами, в зависимости от всплывающего материала. Предполагалось, что таким образом исследователю удастся снизить неизбежное давление на респондента и получить его репрезентацию перед самим собой, «поймать» то, что самому интервьюируемому представляется важным в его жизни. Для этой же цели все собственные имена рассказчиков прикрывались намеренно условными псевдонимами. Несмотря на эти предосторожности, в общем собрании присутствует несколько предельно «закрытых», совершенно «немых» интервью (рассказчица Бз, 1957 г.р., например), но и в них есть своя ценность. Как говорится, «тем, что они молчат, они кричат»: главная интрига для исследователя как раз и состоит в расшифровывании и истолковании не только сообщений, но и умолчаний. Правда, здесь возникает вопрос, до какой степени историк может входить на поле психолога, и как он может работать с человеком, если он на это поле входить не будет.

Устная история базируется на чтении «текста» человеческой памяти. Однако на протяжении последних десятилетий психологическая составляющая в проблематике памяти все более отступала на второй план перед культурной и социальной доминантами. От Э. Дюркгейма до М. Хальбвакса и Я. Ассмана исследователи были склонны тотально социализировать человеческую память: «Мы помним только то, что можем сообщить и для чего можно найти место в рамках коллективной памяти»¹. Оставляемое тонкое различие между социальной и персональной памятью принято считать относительным, поскольку даже индивидуальные воспоминания трактуются как смесь персонального и социального². Или, в более гибкой формулировке: человек создает свои воспоминания, дабы придать смысл своей прошлой и настоящей жизни, обеспечить комфортное самоощущение и самоидентификацию, и этот процесс, с одной стороны, индивидуальный, с другой, общественный, основан на постоянном взаимодействии личной и коллективной памяти³.

В свое время поворот историков, социологов и культурологов к проблематике и ресурсам памяти был естественным следствием понимания всех «застывших», разрешенных к появлению, текстов как отражений, в той или иной степени, «властного дискурса», а также результатом исследовательского пресыщения работой с «властными дискурсами». Обращаясь к устной истории, гуманитарии надеялись найти в еще «теплых», только что, на их глазах рожденных источниках следы «незамутненной» властными дискурсами картины мира, увиденной с точки зрения «подавленных», «молчащих» общественных групп и слоев, с высоты «маленького человека»⁴. Поэтому от студий по «устной истории», развернувшихся на постсоветском пространстве, первоначально ожидали очень многого. Речь шла о возможности с помощью устных источников изучать советскую повседневность, менталитет, духовный мир человека XX века⁵.

Такого рода информация устная история, в самом деле, предоставляет. Это тот благодарный материал, который находится на поверхности и легко, даже слишком

легко, снимается. Респонденты повествуют о тяготах (до-, после-)военного времени и о неких «народных» рецептах выживания в этих условиях. Рассказы могут фиксировать векторы социальной мобильности, горизонтальной и вертикальной, иллюстрировать способы дополнительного заработка, картины изменения нравов, или содержать несколько подлинных фактических «изюминок». С таким материалом у аналитика, действительно, не слишком большое поле для работы, и ему остается разве что проиллюстрировать «тяжелые времена» архивными данными, подвести изложенное под количественную статистику или попытаться классифицировать названные практики «выживания».

Но все это остается тем поверхностным уровнем, при котором исследователь не выходит за пределы внешнего анализа и внешней критики оказавшегося в его руках источника. Пределы этому уровню устанавливает препятствие этического порядка: в процессе общения между интервьюером и информантом складывается определенное доверие, появляются некие личные отношения, после которых кажется просто кощунственным «копаться» в рассказе и в личности респондента с той же степенью откровенности и отстраненности, с какой историки «копаются» в личности, скажем, Александра Герцена или Екатерины Великой. Кроме того, живой рассказчик может активно воспротивиться возможному нелестному для него интерпретациям его биографии, личности и его откровений. Возможно, именно по этим причинам методология устной истории разрабатывалась, фокусируясь, во-первых, вокруг самого процесса интервью, дабы сделать эту процедуру возможно более корректной и минимизировать погрешности; во-вторых, вокруг поиска способов углубить анализ получаемого материала при сохранении этической дистанции и уважении приватности рассказчика. Как в первом, так и во втором устная история стремительно приближалась к социологии или антропологии, широко используя свойственные им практики опроса и наблюдения, стилистический анализ, контент-анализ, дискурсивный анализ, метод анализа текстов, включающий, в изложении О. С. Поршневой, следующие стадии: 1) филологический анализ терминологии; 2) лингвистический и грамматический анализ с применением знаний в области синтаксиса и семантики языка, которым написан текст; 3) тропологический анализ; 4) обрисовка «моделей мышления и форм аргументации, присутствующих в тексте»; 5) «выявление типа мировосприятия и культурных предпочтений, на которых базируется текст»⁶. Однако, вопреки этим попыткам углубить аналитический потенциал и расширить возможности устной истории, не подвергая многостороннему критическому анализу рассказчика во всей его субъективности и индивидуальности, ее противоречия росли, а «научность» вызывала все большие сомнения.

Горизонты устной истории стали казаться совсем узкими, когда обнаружилось, в какой большой степени на информанта оказывают влияние ожидания и установки самого интервьюера, так что, строго говоря, как констатировала М. В. Лоскутова, возможности устной истории сводятся не более чем к созданию очерка сегодняшних представлений о прошлом и настоящем интервьюера, интервьюируемого и интерпретатора⁷. Таким образом, оказывается, что от лица одной и той же социальной и возрастной группы и даже от одного и того рассказчика один и тот же интервьюер может получить

совершенно различные воспоминания, в зависимости от массы сопутствующих субъективных факторов.

Но самое главное разочарование oral history заключается в том, что ей так и не удалось обнаружить никакой «настоящей памяти» как некоей особенной, альтернативной картины, как не удалось ей и уйти от властных, доминирующих дискурсов (ради чего она изначально и замышлялась). Стало ясно, что, по выражению П. Крылова, против ожидания интервьюера на коммуникативную память информанта мощнейшим образом воздействует та самая «официальная версия» прошлого, противоядием от которой считал устную историю Пол Томпсон⁸. В результате, как констатируется в одной из недавних монографий, у каждого бывшего советского человека имеются как минимум две разные биографии в рукаве, и каждая из них может существовать в нескольких версиях, которые отличаются как выбранными фактами, так и интерпретациями, а собранные нарративы нередко напоминают фразы из учебников и репродуцируют официально одобренные мнения⁹. Во избежание такого «обмана» и в поисках «настоящей» памяти авторы предлагают опрашивать нужную персону через некое доверенное лицо (или опрашивать доверенное лицо о нужной персоне) или «проверять» сведения, изложенные респондентом, по письменным источникам (как официальным, так и личным: фотографиям, дневникам, справкам, документам)¹⁰. Вопрос о том, что же тогда остается от «памяти», повисает без ответа, да и сама устная история как направление теряет смысл, становясь подпоркой к тем письменным документам, от которых изначально намеревалась уйти.

Вчитываясь в собранные материалы и размышляя над тем, что и как говорят респонденты, а еще более над тем, о чем и почему они молчат, какой властный из менявшихся на советском и постсоветском пространстве дискурсов они интериоризируют и опознают как «собственный», — я все более склонна была полагать, что вся так называемая «большая» история, о которой они вроде бы вспоминали, в конечном счете оказывалась не более чем фоном для глубоко выстраданной личной истории себя как удачника или неудачника, счастливица или страдальца, героя или жертвы. Иначе говоря, каждый наш собеседник излагал не только написанную в ожидания группы, социума и интервьюера, но также, и, может быть, прежде всего соответствующую его внутреннему самоощущению версию событий. Респонденты с самоконцепцией, условно говоря, «победителя» видели гораздо больше позитива и в ситуации войны, и в оценках власти, нежели собеседники с ярко выраженным позиционированием себя в различных оттенках «несчастливости», «непризнанности» и «жертвы». Рассказ последних зачастую даже в интонационном плане был исполнен неуверенных, мягких, жалующихся, обиженных, страдательных нот, тогда как монологи «борцов», «игроков», «победителей» звучали гораздо более напористо. В таких обстоятельствах верить сообщениям информанта о «большой» истории, что называется, «напрямую», не делая поправку на самоконцепцию его собственной жизни, выглядело бы слишком неосторожным. Те «социальные рамки» памяти, о которых писал Хальбвакс и многие вслед за ним, по-видимому, работают гораздо тоньше и совсем не так прямолинейно, чтобы находить их и судить о них с позитивистской простотой. Может быть, и сам нынешний кризис устной истории

был заложен именно тем прямолинейно-социологизаторским подходом, который видел в человеке только отражение и слепок его «группы», а индивидуальный психический мир представлял как досадную «погрешность» жанра. На самом деле, любые сообщения о прошлом (т.е. собственно источники, в отличие от следов-остатков) — дневники, письма, мемуары, аналитические отчеты, и т. д. — хранят отпечаток человеческой субъективности. Как это не банально, но, по-видимому, для человека главной всегда действительно выступает трагедия его собственной жизни. Она может быть осмыслена в оптимистическо-героическом дискурсе и таким образом вписана в «историю страны», а может быть осмыслена и в страдальчески-жертвенном ключе, и тогда общая «история страны» тоже будет выглядеть иначе. О важности реконструкции и реинтерпретации жизненной «роли» персонажа писал и такой авторитетный специалист в области биографического штудий, как А. В. Валуевский¹¹.

От чего зависит выбор жизненного самоощущения и жизненного «сценария», трудно сказать: здесь играют свою роль и социальное окружение, и культурные потоки, и мелкие обстоятельства жизни, в той или иной степени осмысленные и, значит, сюжетизированные, и особенности психического развития конкретной личности; если понимать все вышеперечисленное как тексты (а именно так их понимает логоцентрическое мышление), имеет смысл исходить из принципа интертекстуальности, понимаемого — сошлемся ли мы при этом на Ю. Кристеву, на Р. Барта или на А. Эткнда¹² — как ситуация, когда текст опирается на текст, а сюжет (в том числе сюжет собственной жизни) на сюжет. (То обстоятельство, что сам жанр припоминания подразумевает сюжетность, думаю, не вызывает сомнений).

В известной классификации Х. Уайта, всякое сюжетное изложение истории (в том числе, истории собственной жизни) может быть осуществлено в рамках одной из четырех возможных жанров (как роман, как трагедия, как комедия или сатира), и от выбранной формы зависит комплект «событий», которые окажутся включенными в повествование в качестве фактов. При этом если роман «в своей основе есть драма самоидентификации», «драма триумфа добра над злом», то сатира — «это драма обреченности, подчиненная опасению, что человек в конечном счете есть лишь скорее пленник этого мира, чем его господин», комедия осуществляет финальное «примирение людей с людьми и их миром и обществом», а трагедия означает примирение человека с неизменными и вечными условиями, в которых он обречен жить¹³. Уловить внутреннее самоощущение человека по его речи, и провести параллели между его жизненным сценарием и той картиной прошлого, которой он рисует, — увлекательнейшая исследовательская задача, и, двигаясь на этом пути к психологии, мы рискуем отдалиться от «классической» истории не более, чем двигаясь от нее к социологии или антропологии.

Драма самоидентификации и преодоление чувства вины перед репрессированной матерью составляют сюжет жизненного романа рассказчицы Тз, и ничто другое не является для нее важным по сравнению с этой темой:

«...в основном я жила с теткой, которая мне заменила и маму, и папу, и всех, которая меня поставила на ноги, выучила, ну, и, конечно, то, что я была самая младшая в семье — от меня

очень многие вещи, мне не говорили, то есть, практически, очень, очень долгое время я даже не знала, где у меня родители. Я не понимала. Особенно вот это тяжело переживалось в первом классе. Это был 42-й год, шла война, дети, ну, как правило, хвастались своими папами — у кого летчик, у кого связист, у кого, там, пулеметчик. Спрашивают: а кто у тебя папа? Я молчу, потому что я не знаю. Прихожу домой — в слезы: где папа, почему папа, почему у всех есть папа, а у меня нет, почему я не знаю? Ну, обходными путями мне пытались как-то; то есть мне никто ничего не говорил. Долгие годы я вообще не понимала, не знала. Я не знала, где моя мама, кто такая моя мама, почему у всех она есть, а у меня ее нет. Когда она вернулась, вернулась она через 8 лет, которые она провела в Темниковских лагерях, это в Мордовии, специальные женские лагеря, она вернулась, у нее была большая трагедия, я считаю — потому что если старшие дети ее помнили, с ней общались, то ее игнорировала полностью, для меня она не существовала, для меня это был чужой человек. И этот лед отчуждения у нас прошел, я бы сказала, не сразу, это прошло много лет, прежде чем я начала к ней оттаивать...»¹⁴.

Многие годы эта женщина отработывала, и продолжает отработывать до сих пор (будучи руководителем мемориального общества, занимающегося судьбами репрессированных женщин) свою детскую боль, это искупление стало для нее смыслом существования, а история страны сделалась фоном и «хором» для обрамления ее личной драмы.

Подлинным трагизмом, нереализованными амбициями и глубокой несчастливецостью веет от рассказа учительницы У11 (1961 г.р.). Даже учителем она стала не по своей воле, а потому, что «так повернула судьба». Изначально хотелось большего:

«В 1978 году поступила в ЧелГУ, в котором сначала не было педагогического уклона, а в начале 80-х вышло постановление правительства о том, чтобы сделать ЧелГУ педагогическим университетом. Бросать учебу было бессмысленно, поэтому пришлось учиться дальше».

В начале 1980-х гг., действительно, шла дискуссия о возможном закрытии названного учебного заведения, но довольно быстро подобные разговоры прекратились, более того: в 1990-х гг. университету удалось даже существенно повысить свой рейтинг; с другой стороны, выпускники всех университетов, не только ЧелГУ, чаще всего попадали именно в школу. По-видимому, наша рассказчица все-таки надеялась остаться в науке, и эти надежды не сбылись. Может быть, в университете были оставлены менее талантливые выпускники, чем она, может быть — вполне достойные; так или иначе, вся ее судьба подается ею как одна большая обида: на «обстоятельства», на мужа, частые командировки которого укрепили броню ее человеческого одиночества. Разве можно после этого удивляться тому, что история ее семьи и страны в целом подается ею с той же трагической интонацией — ведь повсюду «ложь», обман. Ее главное чувство к родине и государству — все та же обида (и уже к этому чувству подбираются соответствующие обстоятельства):

«Мое поколение выросло в эпоху «оттепели», после страшных 40-х и жестоких 50-х, и в эпоху «застоя». В 60-х прошло мое детство. Может быть, поэтому на всю жизнь осталась романтиком, люблю общение, состояние общего подъема, слаженности, люблю энергичных,

интеллектуально развитых, мажорных людей. <...> Очень чувствую чужую боль; наверно, впитано это было с детства, от отца, по судьбе которого тяжело прошли 30-е годы. Он тогда лишился отца. И 40-е, военные — контузия, плен, а затем пожизненное чувство вины и загноанности. Сорок лет я слышала, как отец почти каждую ночь во сне ходил в атаку, кричал, и защищал меня и маму от фашистов, а смотря советские фильмы о войне, скрипел зубами и горько вздыхал, видя экранную ложь. Перед ним были закрыты двери в партию, на руководящую должность, выезд за границу. Даже в Калининград не пустили бросить родной земли на братскую могилу, где похоронен его брат. Тогда это было все непонятно. А особенно — неожиданная бурная реакция отца на мой отказ, в конце 80-х, вступить в партию, так как это было все искусственно, не от души — партия была не с народом. Тогда впервые я услышала неожиданные для себя откровения» (У11, 1961 г. р.).

Мужской вариант неудовлетворенного честолюбия и личностных обид, перенесенных на обстоятельства «большой истории», представляет рассказчик А5 (1946 г.р.), родившийся в интеллигентской семье. Несмотря на внешнюю состоятельность (счастливый второй брак, дети, престижная профессия юриста и материальная обеспеченность), А5 позиционирует себя в духе текстов о неприкаянной маргинальной интеллигенции: подчеркивает, что играл опальный джаз, слушал «Голос Америки», а его стихи и новеллы были отвергнуты. Он охотно излагает эпизоды «гонимости» (его отец, выходец из семьи зажиточных казаков, горный инженер, воевал в свое время и за белых, и за красных, стал ярым коммунистом и атеистом, был арестован в 1937 г. по доносу друга и выселен со всей семьей), но там, где повествование логически выходит к его сегодняшней успешности, резко обрывает свой рассказ. Реальная успешность дисгармонизирует с его внутренним сценарием отверженного, сценарием, к которому он так заботливо и красиво выстроил декорации:

«В школе нам преподавали профессора и доктора наук — все репрессированные из Ленинграда. Был даже академик, но ему запретили преподавать, и он работал завхозом в школе и ходил с колокольчиком, объявляя перемены. <...> Но обхождение их с нами было очень уважительным. В отличие от преподавателей истории и географии... Преподаватель истории была секретарем парторганизации. Это была одинокая, маленькая, но подвижная женщина с крикливым голосом и язвительно-высокомерным выражением лица. Она без особых усилий оскорбляла любого ученика, делая это с особой изощренностью и явным наслаждением, публично. <...> Новый директор школы... постучал мне по лбу своим жестким пальцем на глазах всего класса, стоявшего в тупом онемении, и сказал: <...> "Надо будет, выгоним всех и не только тех, кто разглагольствует про генетику и кибернетику. Вражье отродье! И с родителями где надо поговорят". На перемене мне вручили мое личное дело и отправили домой. Я "разглагольствовал" незадолго перед этим среди сверстников о будущем кибернетики. Необходимо отметить, что два года назад мой друг, сын бывшего директора школы, в сильном подпитии просил у меня прощения за то, что тогда именно он "заложил" меня, а потом съездил в Артек-пионерлагерь для "избранных"».

Нельзя не отметить высокую степень литературности этого текста, наверняка уже где-то ранее записанного автором. Думаю, многие из наших респондентов задолго до ситуации записи биографического интервью уже продумывали и внутренне выстраивали текст о собственной жизни, как полагается, с неким сюжетом и моралью.

Вспомнив еще раз принцип «презюмции интертекстуальности», можно с достаточной очевидностью увидеть «уши» некоторых заимствованных текстов. Нередко биографические рассказы, с точки зрения сюжетности, просто в той или иной степени обыгрывают известные мифологемы. Приведем несколько примеров.

История об утраченном Рае, где в качестве символа этого Рая, метафорой счастья и безмятежности выступает дорогой отцовский рояль, на котором затем греется плитка эвакуированных квартирантов, и окончательное расставание с которым знаменует потерю отца, как источника счастья, так что вся последующая жизнь героини предстает уже как «расколдованная» жизнь на грешной земле, с непреходящей горчинкой утраты (рассказчица А1, 1928 г.р., певица, преподаватель вокала).

Рассказ о «царевне» (так сказано о себе у самой рассказчицы), танцующей девочке, рожденной для счастья и радости, но за отказ быть отданной проезжавшим беженцам навеки заколдованной ими в не умеющую радоваться и любить, суровую, неженственную амазонку, Бабу Ягу (К4, 1921 г.р., учительница начальных классов).

История об Эдипе-изгнаннике, трагически изгнанном со своей малой родины и живущем в конфликте с родиной большой, избегающем говорить о своих родителях, братьях и сестрах и упрямо позиционирующим себя «сиротой» и «безотцовщиной» (рассказчик Б1, 1928 г.р., преподаватель в колледже).

Вариант сказки о Золушке, выхваченной из нищеты и обыденности феей, причем образ феи для его усиления дублируется на двух персон — столичную певицу Басову и Е. Ф. Гнесину. Характерно, что рассказ Л1, выглядящий как повесть о награждении героини «счастьем» за ее добродетель и перенесенные страдания, обрывается на моменте рождения ею ребенка: то обстоятельство, что ее единственный ребенок родился тяжело и неизлечимо больным, осталось за рамками рассказа, как нарушающее логику сюжета (Л1, 1928 г.р., певица, преподаватель вокала).

Плутовская повесть об игроке-трикстере-актере, долгое время убедительно и с увлечением игравшего, например, в бравого вояку (Е2, 1926 г.р., актер, преподаватель актерского мастерства).

Осмысление самого себя в границах того или иного сюжета предполагает наделение партнеров по жизни соответствующими ролевыми значениями. Нелюбимого мужа рассказчица Л1, тем не менее, как Золушка, представляет Принцем (он хорош собой, красиво и дорого ухаживает, и у него подчеркнута нет в рассказе личного имени). Распад Рая означает для Л1 прогрессирующее погружение во зло, даже если реальные факты, о которых она неохотно проговаривается, рисуют ее жизнь на общем фоне отнюдь не такой трагичной. Респондентка К4, как воплощение древнего женского культа, «пожирает» своих слабых мужчин, мужа, зятя, возможно, и сына; Е2, как плутовской бог, внесексуален, женщинам нет места в его жизни (в реальности он вполне счастливо женат); а Б1, как и полагается Эдипу, почти ничего не говорит ни о родителях, ни о своих детях.

Рассматривая «власть» как пространство санкционированного ею порядка, Б1 воспринимает свое бытие при «советском режиме» как пребывание на чужбине, где ему все одинаково чуждо: и колхозный строй, и пиррова Победа над фашизмом, и «ложь» коммунизма, и безнравственность «демократии».

Трудно сказать, в какой степени на общем человеческом стремлении осмыслить, оправдать и принять то, что так или иначе случилось в жизни, «подправив» ради этого реальные факты, отразилась интеллигентская сущность участников этого проекта. Повидимому, связь между творческим складом личности, привычкой к (само)анализу и разработанностью (убедительностью) личной мифологии действительно имеет место. В немалой степени избираемую роль и тип сюжета предопределяют также неизжитые и тщательно маскируемые комплексы рассказчика. У Б1 это, по-видимому, глубокий конфликт с родителями, а также травматический опыт, связанный с собственной национальностью. Он лишь однажды, в начале интервью, очень прозрачно проговаривается о том, что принадлежит к немцам Поволжья; затем, сообщая, что часто бывает за границей, умалчивает о том, что плацдармом для его путешествий служит семья его дочери, осевшая в Германии и вполне благополучная. У Е2 сюжетобразующим толчком детства отчуждения от родины, что и достигается им через серию воинских походов, о которых рассказывает с упоением и бравадой. Эти походы стали его инициацией, искуплением кровью, после чего он наконец обрел идентичность с общиной. У женщин специфической «болевым точкой» выступает, судя по всему, отсутствие полноценной женской самореализации. «Женскость» понимается ими как обязанности и долженствования, но практически ни у кого нет ощущения своей «женскости».

Наконец, склонность наших респондентов к мифологизации собственной жизни — это еще и растущая с возрастом иррациональность и некритичность сознания, старческое возвращение к своим истокам, к тем категориям, которыми они жили и мыслили в том возрасте, когда мир казался волшебной сказкой, папа — добрым и всемогущим волшебником, а проезжавшие беженцы — демонами и колдунами. Рассказ самой старой из респонденток — К4 — вообще *былинен*: «Я говорю: “Мама, когда я родилась?” Она сидела-сидела: “Был голод. Была Маслена”. Так Маслена-то — неделя!» У меня и в паспорте-то, продолжает рассказчица далее, нет, по-моему, ни месяца, ни числа. Вот так, совершенно по Гоголю: года не было, числа не было, а было черт знает что. Удивительно показательный для всех «слабостей» и всех возможностей устной истории момент, в котором «большой мир» и «большая история» едва ли не проигрывают внутреннему миру «маленького человека».

¹ Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности/Пер. с нем. М. М. Сокольской. М., 2004. С. 37, 19, 38.

² См. об этом, напр.: Репина Л. П. Коллективная память и мифы исторического сознания //Сотворение истории. Человек-память-текст: Цикл лекций/Отв. ред. Е. А. Вишленкова. Казань, 2001.

³ См.: Thomson A. Anzak Memories: Putting Popular Memory Theory into Practice in Australia//The Oral History Reader/Ed. by R. Perks and A. Thomson. Routledge, 2002. P. 300–311.

⁴ См.: Томпсон П. Голос прошлого. Устная история/Пер. с англ. М., 2003. С. 18.

⁵ Лоскутова М. В. Устная история: Методические рекомендации по проведению исследования. СПб., 2002. С. 32.

⁶ Поршнева О. С. Методология и методы изучения культурной памяти//Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии/Ред. И. В. Нарский и др. Челябинск, 2004.

⁷ Лоскутова М. О памяти, зрительных образах, устной истории и не только о них//Ab imperio. 2004. № 1. С. 81.

⁸ См.: Крылов П. Обретение исторического слуха: парадигмы изучения неофициальной памяти//Новое литературное обозрение. 2005. № 74.

⁹ *On living through Soviet Russia*/Ed. by D. Bertaux. London, 2004. P. 9.

¹⁰ Allen B., Montell W. L. From memory to history... P. 84–86; Hoffman A. Reliability and Validity in Oral History//Oral History. An Interdisciplinary Anthology/Ed. by D. K. Dunaway and W. K. Baum. 1984. P. 69.

¹¹ Валецкий А. Л. Основания биографики. Киев, 1993. С. 28.

¹² См., напр.: Эткинд А. Хлыст (Секты, литература и революция). М., 1998. С. 108.

¹³ Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002. С. 28–29.

¹⁴ Все записанные интервью находятся в данный момент в архиве автора и готовятся к публикации. Часть материалов размещена на сайте Южно-Уральского государственного университета. См.: www.polit.susu.ac.ru/pj3.shtml

Rosalia CHEREPANOVA

ORAL HISTORY:
FROM THE SOCIAL FRAMEWORKS
OF MEMORY TO THE DISCOVERY OF A SUBJECT

Working with various oral history materials, such as the stories of soviet and post-soviet *intelligentsia*, the authors makes an attempt to rehabilitate the role of individual mental world and life experience in formation of certain vision of the past. Rather than focusing on the theory of «social frameworks» of memory, the author contemplates the ways of overcoming the ongoing crisis of oral history which is significantly affected by the current political agendas and preferences of Russian Federation. Relying on Hayden White's theory of narrative, the author argues that to analyze oral stories as narratives one needs to see them as rooted in the long tradition of pre-existing texts, as well as intertexts, and as built upon certain plots, genres, and metaphors.

Тетяна ПАСТУШЕНКО

**LIFE HISTORY TA LIFE STORY
У БІОГРАФІЧНОМУ ІНТЕРВ'Ю ОДНОГО «КИЯНИНА»:
РЕКОНСТРУКЦІЯ СМISЛУ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ**

У цій статті представлена спроба реконструкції біографічного смислу інтерв'ю з Іваном Кириловичем К.¹, проведеного в рамках інтернаціонального проекту документації рабської та примусової праці (International Slave- und Forced Labourers Documentation Project)² у лютому 2006 р. в Києві. А саме, якого значення надає оповідач своєму досвіду перебування на примусовій праці в нацистській Німеччині, і який смисл він вкладає у свою життєву історію.

Прикладом інтерпретації інтерв'ю, записаних під час згаданого Інтернаціонального проекту, є публікації Г. Грінченко³, в яких вона здійснила аналіз стратегій презентації досвіду примусу до праці у нацистській Німеччині в автобіографічному наративі респондентів. Дослідниця показала існування принаймні трьох способів вписування теми примусової праці до біографічного конструкту. Ці способи або «формули» самопрезентації вибудовувалися відносно позиції/ставлення/дискурсу радянської влади до колишніх примусових робітників. Залежно від того, чи була це стратегія «відповідності» нормам і стандартам життя радянського суспільства, або самовиправдання за «зраду» через обвинувачення чи протестної соціалізації — варіювалося й значення періоду праці в Райху для біографічної розповіді людини. Амплітуда коливалася від неважливого скороминущого епізоду, до значущого й детермінуючого весь наступний життєвий досвід. Наприклад, інформантка Зінаїда Іваніна «досвід воєнних років і примусової праці на території ворожої держави змальовує як вирішальний для свого подальшого життя, вписуючи його в свою оповідь за допомогою стратегії „усвідомленої детермінації“»⁴.

Погоджуючись із висновками Г. Грінченко, що біографічний конструкт примусової праці в Райху вибудовується навколо ставлення інформанта до політики радянської влади стосовно колишніх оstarбайтерів і військовополонених, в реконструкції біографічного смислу інтерв'ю Івана Кириловича спробуємо показати ще одну роль (окрім уже описаних відповідності, самовиправдання, протестної соціалізації), яку відводить респондент періоду примусової праці в Німеччині.

Аналіз біографічної історії здійснювався на основі транскрипту інтерв'ю, до якого був застосований метод герменевтичної реконструкції, описаний Габріель Розенталь⁵,

а також фотографій з домашнього архіву, якими інформант ілюстрував свою розповідь. Фахівець у галузі біографічного методу в соціології Г. Розенталь провадила дослідження, присвячені впливу нацистської диктатури, Голокосту, Другої світової війни на долі звичайних свідків та учасників цих подій. Характерною рисою методу герменевтичної реконструкції кожного окремого біографічного випадку є аналіз життєвого досвіду людини (*life history*), та самої оповіді про історію життя (*life story*). Іншими словами — це аналіз пережитої та розказаної історії життя⁶. Метою аналізу історії життя є відтворення того біографічного смислу, який мали для людини пережиті події у той момент, коли вони відбулися, а також реконструкція хронологічної послідовності цих подій у тому порядку, в якому вони відбувалися. Метою ж аналізу самої оповіді про історію життя є відтворення смислу, якого людина надає своєму життєвому досвіду нині, а також реконструкція послідовності, в якій оповідач вибудовує події життя зараз, під час розмови. Інакше кажучи, головним питанням герменевтичної реконструкції є те, яким чином у своєму біографічному наративі інформант репрезентує, впорядковує і транслює власний досвід, щоб надати значення випадкам і вчинкам свого життя. Адже «розповіді, які біограф відбирає для того, щоб подати слухачам історію свого життя, не можна розглядати як низку окремих епізодів і окремих подій, що відбувалися з людиною, розташованих у хронологічній послідовності, подібно до геологічних відкладень, — досвід окремої пережитої події завжди вбудований в об'єднаний загальним змістом контекст, біографічну конструкцію»⁷.

Метод реконструкції «біографічного випадку» за Г. Розенталь складається із 5 етапів: аналізу біографічних даних, аналізу тематичного поля (або реконструкції розповіді про життя), реконструкції історії життя, мікроаналізу окремих частин тексту, і контрастного порівняння історії життя і оповіді про життя.

Біографічні дані

Іван Кирилович — киянин у першому поколінні, дітяк Української спілки в'язнів-жертв нацизму (УСВЖН), на момент запису інтерв'ю він очолював спілку УСВЖН Голосіївського району Києва. Народився 1923 р. в с. Германівська Слобідка Обухівського р-ну Київської обл. в сім'ї заможного селянина. У родині окрім Івана було ще четверо дітей. З початком створення колгоспів родину почали переслідувати: забрали майно, половину хати, а в 1937 р. арештували батька, який загинув у таборах Архангельської області. У 1940 р. Іван Клименко закінчив школу й вступив навчатися на вчительські курси в Києві, які йому закінчити не вдалося, бо почалася війна. Влітку 1941 р. він працював на спорудженні оборонних укріплень в районі Києва, потім у Дніпропетровській і Донецькій області. Після окупації цих територій німецькими військами повернувся додому. 23 квітня 1943 р. вивезений на роботу до Райху, працював у господарстві фрау Нюссе (Nüsse) в селі Ляуенбург (Нижня Саксонія). Разом з ним була і його однокласниця Ольга, у 1944 р. у них народилася дочка Галина. У 1945 р. повернувся додому. Понад два роки пішло на легалізацію становища у повоєнному радянському суспільстві, пошук роботи та отримання паспорта. З 1948 р. він працював бухгалтером у військовій частині, що базувалася

у містечку Василькові Київської області. З 1959 р. мешкав у Києві. Заочно здобув вищу освіту зі спеціальності економіст, працював до виходу на пенсію (1983 р.) у Міністерстві фінансів УРСР, 8 років викладав бухгалтерський облік у торгівельному технікумі. Трудова діяльність Клименка тривала до 2002 р. Він має двоє дітей, троє онуків і троє правнуків. У 2005 р. трагічно загинула його дружина, і на момент інтерв'ю він мешкав сам.

Ситуація інтерв'ю

Розмова з Іваном Клименком записувалася за методикою біографічного інтерв'ю. Запис проводився впродовж двох зустрічей, і загальна тривалість інтерв'ю становила понад 6 годин. Про Івана Кириловича я дізналася від тележурналіста Сергія Братішка, який записував з ним інтерв'ю для документального фільму про українських остарбайтерів. Він рекомендував його як цікавого співрозмовника, на доказ своїх слів подарував копію газети «Голос України» з автобіографічною статтею про нашого інформанта. Отже, Іван Кирилович уже мав певний досвід публічної презентації власної історії перебування на примусовій праці Німеччині, а виходячи з біографічних даних ми могли очікувати розповідей не лише про війну. Йому було що сказати про драматичні події 1930-х рр. на селі, про входження колишнього остарбайтера до повоєнного радянського суспільства, власне кар'єрне зростання, нещодавню втрату дружини тощо.

Іван Кирилович виявився талановитим оповідачем, у якого не виникло труднощів із відповіддю на перше відкрите запитання, яке звучало так: «Ми записуємо спогади для міжнародного проекту записів свідчень в'язнів жертв нацистських переслідувань. Я просила б вас розповісти свою біографію. Розповісти нам про своє життя». Щоб проілюструвати ситуацію, яка панувала під час запису інтерв'ю, наведу декілька рядків із моїх нотаток. «Ми спілкувалися у вітальні, на столі були підготовлені документи, фотографії, книжки й газети з публікаціями невеликих біографічних оповідань Івана Кириловича. Під час першої відкритої частини інтерв'ю, як мені здалося, він говорив дуже натхненно. Він дивився вдалину і мовив, ніби читав вірші. Періодично його очі наповнювалися сльозами, він зупинявся, переводив подих і знову продовжував. З усього було видно, що наше спілкування йому подобається. Після завершення аудіозапису, я взяла додому рукопис спогадів Івана Кириловича «Сага про Зважків» й домовилася про наступну зустріч. Ознайомлення з історією його родини, яку в селі за прізвиськом діда Сергія Антоновича називали Зважаями, показало, що інформант створив і записав біографічну модель власного життя ще у 1987 р. На час нашої розмови він мав стійку, продуману й апробовану минулими артикуляціями конструкцію власної біографічної історії.

Аналіз тематичного поля

Метою цієї аналітичної процедури є реконструкція форми і структури оповіді про життя, тобто того, яким чином вибудовується тематична і хронологічна послідовність епізодів інтерв'ю. Під час підготовки до цього аналізу текст інтерв'ю спочатку розбива-

ється на послідовність окремих тематичних блоків, які виділяються на основі певних критеріїв: зміна персонажів, зміна стилю тексту й переходу від однієї теми до іншої⁸. (Див. розбивку інтерв'ю з Іваном Кириловичем на тематичні блоки у додатку 1). Аналіз тематичних блоків відкритої частини оповіді показав, що основну увагу у своїй розповіді інформант приділив саме досвіду перебування в німецькому селі (8 сторінок/387 рядків), тоді як блок про довоєнне життя становив всього 29 рядків (менше однієї сторінки). З фактів, викладених на початку інтерв'ю, дізнаємося, що родина Івана Кириловича жила «добре» до колективізації, батько мав «пару коней, мав корову, мав бугая. Мав кріпке хороше селянське господарство і п'ять гектарів землі». А потім їх розкуркулили, і жити вони стала «бідно», і що родину діда вислали до Сибіру, а за батьком «полювали», бо вважали його куркулем. Тим не менше, Іван здобув середню освіту й напередодні війни навчався на вчительських курсах.

Історія про працю в Німеччині починається з такої собі життєвої коди, з розповіді про відвідування онуком Ярославом у 2004 р. дітей колишніх господарів Івана Кириловича — Еріки й Генріха, представлення фото і листування з ними. Розповідь про обставини вивезення, життя в Ляуенберзі, повернення додому містить багато деталей, згадок про різних людей і замальовок їх характерів, детальний опис всього господарства німецької хазяйки Івана, методів його ведення, а також завершених історій про різні життєві випадки, наприклад, про коня Макса або приборкання бугая, детальний опис будинку й навколишньої місцевості. Ця оповідь більше схожа на звіт про туристичну поїздку. Це позитивна, а то й ідилічна історія, яка не вписується в типові колективні інтерпретації страждань жертв нацистських переслідувань. Хоча Іван Кирилович постійно наголошував, що жити було нелегко, доводилося «надзвичайно тяжко і багато працювати», виправдовував свої позитивні характеристики німецької родини унікальністю свого випадку, тим, що хазяйка у нього була «особлива», «смілива й антифашистка».

Можемо припустити, така увага в біографічному конструкті до сюжетів про Німеччину обумовлена тим, що:

- 1) праця в німецькій родині дійсно стала надзвичайно важливим досвідом для всього подальшого життя Івана Клименка;
- 2) на таку детальну оповідь зорієнтував інформанта інтерв'юер та завдання проекту, яке полягало саме в документації «примусової праці».

Почуте у другій частині інтерв'ю підтвердило саме друге припущення. У відповідь на мої питання: «Я хотіла про вашу родину запитати. А з якої родини був ваш батько мама, вони з одного села були?» та «А голод ви пам'ятаєте? Як ваша сім'я пережила?» я почула тривалу (9 сторінок/547 рядків), надзвичайно хвилюючу і страшну розповідь про долю його родини під час колективізації і голоду в 1930-ті рр. Тема голоду продовжилася й під час нашої другої зустрічі. Готуючись до інтерв'ю, я записала деякі питання, які планувала поставити Івану Кириловичу. Але у відповідь він витяг свій аркуш паперу із переліком епізодів, про які він не встиг розказати першого разу. Більшість сюжетів знову були про страждання та смерть його родичів та односельців у 1932–1933 рр.

Контрастне порівняння життєвої історії, розказаної Іваном Кириловичем, і його історії життя показує, що Голодомор виступає для оповідача своєрідним мірилом зла й нещастя. Проведення паралелі/співставлення колективізації й драматичних подій війни доволі часто трапляються в інтерв'ю українських селян, навіть тоді, коли примусова праця не була «позитивним» досвідом, як у випадку Івана Кириловича. Для респондентів (переважно жителів села) Голодомор стає тим зразком трагедії, з якою порівнюють усі події подальшого життя, в тому числі і нацистської окупації та вивезення на примусові роботи в Райх⁹. Більшість з опитаних для Інтернаціонального проекту селян самостійно провели порівняння між колективізацією і війною, не потребуючи дослідницьких інтерпретацій. До найбільш яскравих прикладів належить оповідь жителя містечка Обухів Київської області Володимира Назаровича, який чітко проводить паралель з Голодомором в Україні та виживанням у нацистському концтаборі Штутгоф. Причому в такому контексті, що після голоду 1933-го не страшний жоден концтабір:

«Ну оці поляки і другі нації, вони вимерали бистріше. Чого? Бо вони не їли усього цього торфу і іншого. А чого? Бо у них голоду не було, а у нас на Україні був 33-му голод. І ми ото може привикли, що ми таке їли оце все»¹⁰.

Мікроаналіз тематичного блоку про примусову працю

Подібне припущення підтверджує і мікроаналіз тематичного блоку інтерв'ю про вивезення до Німеччини та працю у німецькій родині (див. додаток 2). У конструкті цієї частини тексту часто використовуються такі типи висловлювання, як порівняння й оцінка. Інформант протиставляє умови життя у німецькому селі з колгоспним і ситуацією в сучасному українському селі, порівнює методи господарювання, зібрані врожаї тощо. Ось як, розповідаючи про приїзд до Ляунберга, Іван Кирилович від опису відразу переходить до оцінки, а потім і порівняння.

«Приїхали ми вечором — пораяються біля хазяйства: всі бігають біля коней, біля корів, біля свиней. Господарство красиве, здорове, культурне, (коротка пауза) багате. Мене — у ванну. Гаряча вода, душ. Це (коротка пауза) я називаю це село аул (коротка пауза). У горах, кругом гори, і 42 двори там було. Сорок два, тепер — п'ятсот шістдесят! (Коротка пауза). У нас тікають із села, і вже нема людей у селі, а там навпаки — їдуть у село.

Наступний сюжет у тематичному блоці знайомства зі своїми німецькими господарями — це опис багатого столу, накритого для вечері, за який посадили і їх, робітників:

«Ну стіл був накритий так, що я... Там були такі речі, яких я не бачив. Ми жили бідно. Колективізація. Репресії. Голод. Війна. (Коротка пауза). Жили бідно. А стіл був накритий так, що там і варене і парене, і смажене, і все. (Коротка пауза). В общем, я подумав, що це, може, якесь свято у них, а може це хтось має День народження. Нічого подібного. Так стіл накривали два з половиною роки. (Коротка пауза). І кожного разу хазяйка питала, чи всі ситі».

Картина достатку звичайної німецької селянської родини протиставляється злидням радянського села: «ми жили бідно» — а в німців (читай ворогів) — були «ситі». У критиці радянського режиму, яку впродовж усієї розмови проводить Іван Кирилович, тема голоду посідає провідне місце. Звернення до неї відбувається постійно впродовж усього інтерв'ю: «А під час окупації не голодували. Навіть **НЕ** голодували».

Розповідаючи про працю в німецькій родині, Іван Кирилович одночасно критикує економічні результати господарювання радянської влади на селі. І головним аргументом тут стають успіхи, як йому здавалося, одноосібного господарства його німецької хазяйки.

І якщо повідомляє, що в <...> Херсонській області зібрали 18 центнерів з гектара, а у Київській 25 центнерів з гектара, то це крихи, це сльози. Це ганьба на чорноземі! А хазяйка збирала 70–80 центнерів з гектара.

Зазнає критики і моральний образ представника радянської влади — комуніста, комсомольця. Розповідаючи про початок вербувальної кампанії і про те, що перший набір був для охочих, Іван Кирилович, ніби між іншим, говорить про добровільців «якраз із числа активних комсомольців». Далі негативний портрет прибічника комуністів посилюється сюжетом про сільських поліцаїв із колишніх комсомольців. Тоді як «синюк розкуркуленого і висланого, і репресованого при німцях нігде не працював» та до того ж двічі тікав від депортації на примусову працю.

Антигуманна суть радянської влади, практика зневажання прав людини у тоталітарній державі ще більше підкреслюється в епізоді доволі принизливої процедури, яку сам інформант перед цим назвав «жахливою картиною», відбору робітників німецькими селянами із щойно прибулих українських остарбайтерів.

*«Підходить до нас німець, так кульгає на одну ногу (коротка пауза). Поздоровався. **Чемно.** "Гутен таг". <...> Каже шо: "Дружина мого брата рідного, який помер дві неділі тому просила **запросити**, — бачте, не «взяти», не «привезти», а — **запросити**» хлопця. (Коротка пауза). А сусід Краус — дівчину. Я бачу, що ви із села, (коротка пауза) напевно розбіраєтесь у сільському господарстві, якщо **маєте бажання**, — бачте, «якщо маєте бажання», — то оно стоїть карета, поїдемо в село Ляунберг, тут 12 кілометрів". <...> „У вашому положенні, в якому ви знаходитеся, для вас дуже важливо, щоб ви попали в сім'ю, яка б **вважала вас за людей** (вид. Т. П.). Це я вам гарантую” — він каже».*

У цій частині розповіді автор прямо не називає своїх опонентів, але неважко здогадатися до кого спрямовані оті його «бачте», і де ще «не вважають за людей» таких, як Іван. Полеміка з радянськими ідеологічними постулатами про свободу й рівність, про переваги колгоспного способу господарювання на селі у прихованій чи відкритій формі триває впродовж усього тематичного блоку «примусової праці в Німеччині». Якщо поглянути на те, як розташувалися антирадянські сюжети у першій відкритій частині інтерв'ю Івана Кириловича, то їх найбільша кількість припадає саме на воєнний період біографічної розповіді. Про свою особисту драму у 1930-х рр. він сказав всього

декількома фразами, що майно його родини «було розбито і розграблено», діда за-слали, а батька «переслідували», не розгортаючи цю драму в детальний наратив. Образ радянської влади інформант створював, описуючи її дії, котрі стосувалися великої кількості людей, а не його особисто. Це епізоди про нищення зерна колгоспів перед відступом радянських військових частин, втеча «начальства», яке покинуло напризволяще тисячі людей, котрі працювали над спорудженням оборонних укріплень. Це історія про супроводження дружини радянського генерала, котра везла з Німеччини до СРСР декілька вагонів трофейного майна. На такому тлі господарство фрау Нюссе, стосовно якого не прозвучало жодного негативного слова, виступає у ролі альтернативи колгоспній системі й радянському ладу загалом. Портрет же наділеної багатства людськими чеснотами хазяйки — працювитої, чуйної, сміливої, яка не побоялась приборкати розлютованого бугая — доповнює цей зразок ідеального, з точки зору оповідача, сільського двору. І хоча Іван Кирилович постійно підкреслював, що його випадок був унікальним, що доводилося «надзвичайно багато працювати», і до інших оstarбайтерів у цьому німецькому селі ставилися погано, все ж неважко помітити подібність між «красивим, здоровим, культурним і багатим» господарством Нюссе і знищеним «кріпким хорошим селянським господарством» родини Івана Кириловича. Таким чином, історія про примусову працю, а радше про життя в німецькому селі, виступає в біографічній конструкції Івана Кириловича як аргументація нормальності життя родини заможного селянина до колективізації, де були «пара коней, корова, бугай і п'ять гектарів землі».

У чому ж тоді смисл всього життєвого досвіду Івана Кириловича? Дати відповідь на це запитання допоміг ще аналіз візуального супроводу інтерв'ю. Оскільки Іван Кирилович показував фотографії «дозовано», по ходу інтерв'ю, ілюструючи свою розповідь, то в тому, як він тематично погрупував свої родинні фото, є певний смисл. Він детально ілюстрував своє перебування в німецькому селі, показуючи всіх дійових осіб його розповіді: себе, свою дочку й дружину, робітників-французів, господарів, господарів родини, де працювала його дружина Ольга, коня, будівлі, сучасні фото про відвідування Ляуенбергу його онуком. Ось якими коментарями супроводив фото хазяйки Іван Кирилович: «Вона тут єсть, я зараз вам її покажу. Вона заслужила те, щоб її [показали], ось! Ось вона. Це її мати, а це її батько, а це сама хазяйка». Тобто, нам показували фото тих, хто «заслужив», хто достойний був «увійти в історію», хто важливий з точки зору біографа.

Тематичний блок інтерв'ю про свою селянську родину Іван Кирилович також проілюстрував серією фотопортретів часів свого дитинства. Фото 1920-х рр. у селянських сім'ях є неабиякою рідкістю, тим більше підбірка достатньо різносюжетних знімків. У цій частині інтерв'ю не всі фото з'являлися послідовно, у хронології оповіді. Весь комплект фотографій ми розглянули після закінчення запису інтерв'ю першого дня. Послідовність сюжетів на родинних фото створюють певну історію, яка об'єднує весь біографічний конструкт оповідача. У центрі цієї історії, розказаної фотографіями, перебуває батько Івана Кириловича і родинний дім. Оповідач також впродовж усього інтерв'ю постійно повертається до цих образів. Вперше батько і родинний дім Івана

з'являється на фотографії сільської толоки 1929 р., котра слугувала доказом «гарного життя» до колективізації. І хоча на фото великий будинок його дядька Устима, але як пояснює оповідач, такий самий, як дім Івана: «на 16 вікон», під залізним дахом. Це була «друга хата в селі». Навколо будинку розташувалася велика група радісних селян, які ніби щойно закінчили роботу і на доказ цього демонструють у руках пили, сокири й лопати, а один наливає своєму сусідові із сулії горілку до гранчака. З нагоди фотографування зібралися жінки й діти, які створюють картину загального родинного свята. На фотографії шестирічний Іван сидить в обіймах свого батька. Трохи далі стоїть його мама із сестрами. Єдність батька і сина, яку бачимо на фото, ілюструють слова Івана Кириловича, сказані в інтерв'ю з іншого приводу: «Я дуже батька любив, він для мене був шось святим. Я вважав, що немає нікого іншого розумнішого, я вважав, що немає нікого іншого сильнішого за його, що нема нікого іншого добрішого за його». У 1937 р. Кирила Єфремовича арештовують і у 1941 р. розстріляють, про що Іван дізнався лише наприкінці 1990-х рр. Фото батька із кримінальної справи завершує цю сюжетну лінію. Дім також постраждав. «Знесли мого дядька хату, почали будувати колгоспну контору, не хватило будівельного матеріалу, то приїхала бригада та відірвала нашу оцю половину хати. І так ми в цій половинці хати жили ще тридцять років. і тільки у 64-му році я добудував цю хату, уже працюючи викладачем у торговому технікумі». Половина дому також є на фото 1960-х рр., на якій наш оповідач сфотографований за роботою — відбудовує батьківський дім. А в руках тримає батьківську дворучну пилку, яка не один раз рятувала їх родину від голоду в скрутні 1930-ті рр. Із послідовності дій Івана Кириловича, які він не прямо пов'язує між собою в інтерв'ю, але результати цих дій чітко зафіксували його родинні фото: з'ясування долі репресованого батька (фото з кримінальної справи), відбудова понівеченої хати (фото 1964 р.), можемо зробити таке припущення. **Саме відновлення своєї зруйнованої батьківщини, реабілітація його родини стає смислом усього життя нашого оповідача.** У розмові про це прямо Іван Кирилович не сказав. Він згадував, що постійно допомагав мамі, яка залишилася жити в селі. Показав фото з відновленням старої, зруйнованої за колективізації хати. Потім село згадується вже в розповідях про пам'ятник Голодомору в селі, що він постійно влітку косить біля нього траву. І ми розуміємо, що респондент продовжував і після смерті матері бувати на батьківщині. Про реалізацію подібних намірів демонструють його вчинки, зокрема рукопис спогадів про родину «Сага про Зважаїв», написаний ще в 1987 р.

Але остаточно переконало нас у правдивості припущення одне сучасне фото, яке випадково випало із фотоальбому, коли Іван Кирилович шукав фото своєї дочки, котра живе в Канаді. На ньому оповідач сидить зі своєю правнучкою на фоні величезного котеджу, вибудованого в батьківській садибі на місці колишнього батьківського будинку. Успішна кар'єра, квартира в Києві, достаток в родині — це не є самоціллю, це засіб, щоб відновити розорений батьківський дім. Подібна поведінка не є чимось особливим і унікальним, але в інтерв'ю з Іваном Кириловичем так яскраво проявилось оця наполегливість і послідовність людини у реалізації своїх намірів. І головне, що вони увінчалися успіхом.

Додаток 2

Сторінка/ рядки	Тип висловлювань	Зміст послідовність
Перший день		
1/29	Повідомлення	Життя до війни, колективізація, навчання
1–3/98	Оповідь	На будівництві оборонних укріплень
5–8/190	Оповідь	Шлях із Донецької області додому окупованою територією
8–16/387	Оповідь	Перебування в Німеччині
16	Повідомлення/ міркування	«Ну а ми вирішили їхати додому»
17/19	Міркування	«Нам ще десять років не давали документів ніяких»
17–20/182	Розповідь/порівняння	Табір у Гальберштаті
20–21/33	Розповідь	Супроводження генеральші
22–23/33	Розповідь	Повоєнні митарства, отримання паспорта
24/42	Розповідь	«Одержав направлення в Київ», «Кар'єрне зростання»
25–27/143	Питання — відповідь	— Ви будете каву пити чи чай? — То давайте оцю касету дорозкажете, а питання я вже під каву і під чай
27–31/233	Розповідь, міркування, діалог	«Я хотіла про вашу родину запитати. А з якої родини був ваш батько мама, вони з одного села були?»
32–37/314	Питання Відповідь /розповідь	— А голод ви пам'ятаєте? Як ваша сім'я пережила? — Голод? (Довга пауза). Як сьогодні.
37	Питання	— А під час окупації ви не голодували в селі?
37–39/70	Розповідь, міркування	Життя під час окупації
39–40/81	Розповідь	«А тепер я вам розкажу про свого товариша Володю» — історія про початок війни
42–43/82	Діалог, розповідь	Історія одруження та народження дочки
Другий день		
43/22	Оповідь	Про бабу Палажку
44/22	Розповідь, міркування, аргументи	Як ховали померлих від голоду
45/31	Оповідь	Дві історії про брехню, що голоду не було
45–47/110	Оповідь	Про окупацію, про старосту

47–50/102	Оповідь	«Тепер про те, що тепер уже говорять, а комуністи категорично заперечують, що це був голодомор». Історія Петра Пойди про жорна і ступи
50/42	Розповідь	Розкуркулєння/Саша Шандалова
51–52/49	Розповідь	«Можу ще такий випадок розказати». Про рояль сільського священника
52/24	Розповідь	«Ну і якщо вже про голодомор, то це ще один епізод». Історія про сухарі

Додаток 2

Сторінка/ рядки	Тип висловлювань	Зміст, послідовність
8	Повідомлення	Перший набір у Німеччину був добровільним. Для бажаючих
8/4	Опис	Вивезення в Німеччину. «Були розклеєні в селі оголошення, що запрошуємо у Велику Німеччину на роботу».
8/2	Аргументація/ міркування	Комсомольці були добровольцями і поліцаями. «Причому, що характерно, якраз із числа активних комсомольців»
8	Питання інтерв'юера	— А, даже не з розкуркулєних?
8/10	Аргументація	Поліцаї/комсомольці «Корецький Трохим був поліцаєм, а до війни комсомолец, активний комсомолец. І Микита Пойда — тоже був поліцаєм, а до війни комсомольцем».
9–10/43	Оповідь	Дві втечі з Обухова та Василькова
9/5	Пояснення	Як зустрівся з майбутньою дружиною
9	Оповідь	Вивезення в Німеччину «у квітні місяці 23 квітня [1943 р.], бачте, я пам'ятаю дату, ще раз забрали і в цей час мені не вдалося втекти». «Привезли нас у Київ».
9/6	Опис	Туалет під Ківерцями
9	Міркування	«Це, це було нелюдськи (коротка пауза) і противно, і нелюдськи, і досадно, і можна сказати, що це уже якесь (коротка пауза) тваринне відношення до нас».
10/5	Оповідь	Шлях від Ківерців до Ганновера
10/24	Оповідь/міркування	Запрошення до нових хазяїв «запросити, — бачте, не "взяти", не "привезти", а — "запросити" хлопця».

10	Дістає фото	«Це француз, з яким я працював. Це я і француз і дід, це наша доченька, яка там народилась, а це дочки хазяйки, це француз, це лошак».
10/17	Повідомлення	Обговорення фото
11/5	Оцінка	«Господарство красиве, здорове, культурне (коротка пауза) багате».
11/17	Опис фото	Пояснення обставин відвідування онуком господарів
11/8	Опис /порівняння	Перша вечеря
11	Питання	То що ви робили?
11–12/22	Повідомлення/оцінка	Орали, волочили, сіяли, збирали
12/	Аргументація/ порівняння	«А хазяйка збирала 70–80 центнерів (коротка пауза) з гектара».
12	питання	— А яка в неї сім'я була?
12/12	Розповідь	Елізе Нюсе, вдова з двома дочками
12–13/29	Розповідь	Дочка Галина, обставини народження, як за нею догладала Краусиха, а Оля працювала. Дочка почала говорити німецькою мовою.
13	Опис/порівняння	Кімната Івана, німці не опалюють будинків, у нього була перина
13/19	Опис	Господарство Краузів
13–14/19	Розповідь/порівняння	Історія про мінеральні добрива
14/23	розповідь	Історія про лошака Макса
14–15/26	Оцінка/аргументація	«Вона була особлива хазяйка». Антифашистка, смілива. Історія приборкання бугая
15	Відповідь на питання А яка була хазяйка? Епілог	«Вона тут єсть, я зараз вам її покажу. Вона заслужила те, щоб її, ось! Ось вона. Це її мати, а це її батько, а це сама хазяйка».
15	Питання	— А вона платила вам гроші, вам хазяї гроші давали?
15	Аргументація на користь хазяйки	Ніхто у селі не одержував грошей. Ніхто! А мені і французу хазяйка платила (коротка пауза) 10 марок (сміється).
15–16/37	Розповідь/опис	Історія про зустріч американських військових
16/10	Повідомлення	Іван поїхав додому, а всі дівчата з французами, шось через два через три дні зібралися і поїхали у Францію. А решта всі — хто куди.
16	Повідомлення/ міркування	«Ну а ми вирішили їхати додому».

¹ Прізвище залишається конфіденційним.

² *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. Wien, 2008. 498 s. <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>.*

³ *Грінченко Г.* Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських оstarбайтерів (попередні результати дослідження)//*Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/НАН України. Ін-т історії України. К., 2009. Вип. 12. С. 65–72.*

⁴ *Грінченко Г.* Примусова праця в нацистській Німеччині: міжнародний проект збору документальних свідчень і проблеми аналізу біографічних інтерв'ю//*Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2009. Вип. 160–161. С. 27–44.*

⁵ *Розенталь Г.* Реконструкція рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью//*Хрестоматія по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. СПб., 2003. С. 322–355; Грінченко Г. Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з аналізу нарративних інтерв'ю. Харків, 2008. С. 12–19; Див. також приклади реконструкції у: *Память о блокаде: свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования/Под ред. М. В. Лоскутовой. М., 2006.*

⁶ *Грінченко Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з аналізу нарративних інтерв'ю. Харків, 2008. С. 12.

⁷ *Розенталь Г.* Реконструкція рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью//*Хрестоматія по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. СПб., 2003. С. 326.*

⁸ Детальніше про процедуру розбивки інтерв'ю на тематичні блоки: *Розенталь Г.* Реконструкція рассказов о жизни... С. 334–335; *Грінченко Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з аналізу нарративних інтерв'ю. Харків, 2008. С. 12.

⁹ Детальніше див.: *Пастушенко Т. В.* Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів//*Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/НАН України. Ін-т історії України. К., 2008. Вип. 11. С. 166–175.*

¹⁰ Інтерв'ю з Назаренком В. Н. Запис: 3.05.2006, м. Обухів//*Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau* (проект збору спогадів колишніх в'язнів Дахау).

Tetiana PASTUSHENKO

THE "LIFE HISTORY" AND THE "LIFE STORY": RECONSTRUCTING THE MEANING OF LIFE EXPERIENCE IN A BIOGRAPHICAL INTERVIEW

In this paper I would like to reconstruct the biographical meaning of an interview with Ivan Klymenko. The interview was conducted in January and February of 2006 in Kyiv within the framework of International Slave- and Forced Laborers Documentation Project. We had two interviewing meetings, and the total length of the recording is over 6 hours in total. I would like to shed some light on the meaning that the interviewee puts into his experience of being a forced laborer in Nazi Germany. My analysis was based on the transcription of this interview, as well as on photographs from interviewee's family archive. For the analysis of this interview, I primarily relied on the Rontal method of hermeneutic reconstruction.

Оксана ТОВАРЯНСЬКА

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВЗАЄМИНИ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ ВИШКОЛУ У ПАМ'ЯТІ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ ДИВІЗІЇ «ГАЛИЧИНА»

Діяльність 14-ої гренадерської дивізії Ваффен СС «Галичина»¹ і досі залишається на маргінесах вітчизняних досліджень періоду Другої світової війни, а питання взаємин між українськими та німецькими солдатами всередині дивізії зазвичай оминається. Доступні ж широкому загалу мемуари² колишніх дивізійників містять поодинокі згадки про особистісні стосунки з німецьким складом дивізії, та висвітлені переважно у категоріальних рамках «добрий-поганий». Тому у цій статті хотілося б звернутися до того, що відбувалося «знизу», зокрема розглянути морально-психологічний стан добровольців під час проходження військової підготовки та з'ясувати, за яким принципом складалися взаємини поміж вояками дивізії: українець-німець (крізь призму «свій-чужий») чи підлеглий-командир. Це те коло питань, на які можна дати відповідь не за допомогою офіційних джерел, а за допомогою джерел усної історії та его-документів.

Для цієї розвідки використано опубліковані спогади та дев'ятнадцять інтерв'ю із колишніми дивізійниками, зібрані у рамках проекту «Дивізія «Галичина» очима її колишніх вояків» та які зберігаються в особистому архіві авторки, до інтерв'ювання залучено шістнадцять осіб³. На сьогодні респонденти є членами «Галицького братства колишніх вояків Першої Української Дивізії Української Національної Армії» та/або «Братства УПА», та проживають на території України (сучасні Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська області). Прикметно, що проблематика, якій присвячено цю розвідку, не належить до «канонічних» тем, які циркулюють серед теперішніх членів Галицького братства, та найчастіше залишається поза основною увагою респондентів. Ця особливість, своєю чергою, теж виступає предметом дослідницького інтересу. Окрему увагу буде приділено також і процедурам аналізу уже отриманих усних історій, а також їх порівнянню із доступними опублікованими спогадами.

Пошук респондентів здійснювався по-різному. Зазвичай спершу налагоджувалися контакти із головами станиці Галицького братства, які стали свого роду сполучною ланкою із іншими дивізійниками. Найплідніше співпраця склалася із головою Івано-Франківської станиці паном Володимиром Малкошем. Цьому посприяло й те, що ця станиця має своє власне приміщення, тут також визначено приймальні години для

громадян. Фактично, пан Володимир особисто підбирав для мене майбутніх респондентів та запрошував у визначений час до станиці, тому особистого контакту із оповідачами до інтерв'ю у мене не було. За іншим сценарієм склалася співпраця із паном Богданом Стасівим, головою Тернопільської станиці. Важливо, що саме пан Богдан був першим із дивізійників, з ким було проведено інтерв'ю. Після інтерв'ю ми з ним обговорили ситуацію в станиці та склали список потенційних оповідачів у Тернопільській області, з якими особисто налагоджувала контакт напередодні інтерв'ю. Завдяки пану Богдану дослідження поширилося і на терени Львівщини. Пан Михайло Бендина, голова Львівської станиці та засновник Галицького братства в Україні, запросив мене підійти після закінчення зборів активу братства у Львові та познайомитися із деякими його членами — саме тоді було налагоджено безпосередні контакти із іншими членами Львівської станиці.

В основу інтерв'ювання покладено методику тематичного інтерв'ю та було складено питальник, який охоплює додивізійний, дивізійний періоди життя респондентів та кількома штрихами торкається часу їхнього перебування у сталінських таборах та повернення на Україну. Середній вік респондентів на момент вступу до дивізії становив 17–23 роки. Саме тодішня молодість дивізійників дозволяє нам сьогодні отримати свідчення про те, що залишило глибокий слід у їхній пам'яті, що найбільше їх вразило. Спогади про цей період їхнього життя мають особливе емоційне значення ще й тому, що визначив їхню подальшу долю та біографію. У результаті отримано розгорнуті оповіді про події життя респондентів. Це значною мірою було наслідком відкритості респондентів, їхньої готовності та бажання розповісти історію свого життя, зрештою, просто бути почутими. Звичайно, що ступінь «розгорнутості» залежав від характеру та багатослівності оповідачів, адже в деяких випадках було отримано розповідь на одну годину та сорок п'ять хвилин запису, а в інших — на п'ять годин. Усі респонденти мають за плечима щонайменше 4–8 класів школи, а також 9 осіб навчалося ще й у гімназії. 10 осіб додатково закінчили рік чи два у спеціалізованих навчальних закладах, таких як торгівельна школа, технікум, училище, курси, а Богдан Стасів ще провчився рік у Львівському технічному інституті⁴. Дванадцять респондентів були залучені до активної громадської діяльності як члени юнацької сітки ОУН (6 осіб) і/або молодіжних організацій, таких як «Пласт», «Доріст», «Сокіл», «Просвіта» (9 осіб).

Запам'ятовування певного епізоду є можливим тільки тоді, коли є знаковим для індивіда, хоча розуміння важливості цієї події зазвичай приходиться значно пізніше. При цьому зазвичай запам'ятовується не тільки подія, але і те унікальне емоційне переживання. Якщо ситуація регулярно повторюється, вона теж запам'ятовується, але в силу емоційного звикання складається тільки узагальнений образ/сценарій події⁵. З цього погляду, і зараз момент вступу до дивізії пригадується дуже емоційно, тоді як перебування на вишколі, незважаючи на значні фізичні навантаження та на часту зміну місця розташування дивізії, подається в загальному контексті. Саме епізод вступу до дивізії є одним із найважливіших для них та займає найпомітніше місце в наративній частині інтерв'ю, до нього постійно повертаються, аби вкотре наголосити на добровільності свого вибору та його суспільній значущості. З одного боку, це можна пояснити прагненням легітимізувати себе в межах

офіційного дискурсу про Велику Вітчизняну війну, а з іншого — вписати свою історію в антирадянський наратив «боротьби за волю та незалежність України» та висвітлити свою власну мотивацію в обставинах, що склалася. Для отримання свідчень про перебування на вишколі зазвичай задавалися додаткові запитання, відповідь на які нерідко була такою: «Гм, та якось про це ніколи і не думав. Та як воно було?!».

Виходячи з цього, враховування ряду факторів, що безпосередньо впливають на інтонацію мовлення, зміст оповіді, емоційність та відкритість оповідача, є необхідним. Перш за все, це пройдений життєвий шлях. Доля усіх респондентів склалася приблизно за одним і тим же сценарієм (навчання — членство у молодіжних організаціях — вступ до дивізії — вишкіл — битва під Бродами/бойові завдання/УПА — полон/арешт), який в кінцевому результаті закінчився для усіх сталінськими таборами. Вступ до дивізії став тим ключовим моментом їхнього життя, навколо якого оберталися усі подальші події. Приналежність до конкретної спільноти — Галицького братства та Братства УПА — впливає на спогади колишніх вояків, таким чином формуючи колективну пам'ять колишніх дивізійників, адже кожен колектив має свої закони та правила, свою спільну пам'ять. Німецький вчений Гаральд Вельцер стверджує, що в ході соціальної комунікації всередині колективу обмін власними історіями сприяє їхньому переоформленню таким чином, що практично усі члени спільноти отримують майже однаковий набір подібних історій⁶. Колективна пам'ять — це свого роду рефлексія щодо тієї соціальної ролі, яку виконує певна група в суспільстві⁷. За час свого існування Галицьке братство виробило декілька церемоній вшанування пам'яті: щорічні липневі святкування роковин битви під Бродами поблизу містечка Ожидів Львівської області (саме тут 22 липня ті дивізійники, котрим не вдалося прорватися з оточення, потрапили в радянський полон), урочистості з нагоди створення УПА, освячення пам'ятників, молебні та урочистості на братських могилах, свято Героїв тощо — з метою вшанування загиблих побратимів та пам'яті про минулі події, нагадування членам спільноти про їхню колективну ідентичність. Ці події зазвичай відбуваються саме біля «своїх місць пам'яті». Як стверджує Пол Коннертон, втілення будь-якої події, явища у формі ритуалу надає сенсу життю та багатьом діям і вчинкам, формує систему цінностей усієї спільноти⁸. Окрім того, негласна заборона на публічну розповідь про своє минуле як «ворогів народу» та «зрадників» у радянські часи, порівняння свого статусу із статусом інших учасників війни — ветеранів Червоної Армії, — уже за часів незалежності України не сприяє утвердженню порозуміння із державою, яка і досі офіційно послуговується риторикою Перемоги. Усі респонденти відбули покарання в радянських таборах й після здобуття Україною незалежності не кожен був реабілітований⁹.

Такі обставини зумовили те, що оповідачі пригадують та пам'ятають своє минуле вже під безпосереднім впливом свого життєвого досвіду та колективу дивізійників зокрема, можуть «підлаштовуватися» де це необхідно до певної, уже сконструйованої схеми аби таким чином висловити своє бачення. Як результат, їхня власна життєва «історія» може набувати дещо спотвореної форми, та, відповідно, відрізнитися від їхньої ж «справжньої історії».

* * *

Перший ешелон добровольців вирушив зі Львова 18 липня 1943 р. та налічував 200 офіцерів та 1700 рекрутів¹⁰. Більшість респондентів є представниками першої хвилі набору до дивізії, які виїхали на рекрутський вишкіл у липні-серпні 1943 р. (дванадцять осіб), двоє — у вересні, ще двоє — наприкінці жовтня 1943 р. Вишколи для рекрутів майбутньої дивізії «Галичина» проводилися чи не по всій території Третього району — у 45 різних військових таборах¹¹. Першим українцям-рекрутам, так само, як і німцям, видавали нові однострої із сукна. Добровільцям пізніших наборів давали уніформу з «дерев'яної» матерії, тобто з домішками тирси, які були поганої якості — «з кропиви», як кепкували вони між собою¹².

На час постанови дивізії гітлерівська Німеччина вже була суттєво виснажена війною. Тому їй було важко розв'язати цілу низку практичних питань: недостатня кількість якісного німецького керівного персоналу, військово-вишкільні табори не завжди відповідали потрібних вимогам, брак озброєння тощо. Кожний вишкільний табір, безперечно, мав свою специфіку, зумовлену особливостями вишколу для кожного роду зброї, територіальним розташуванням та наближеністю до українських земель. До початку 1944 р. вишкільний табір Гайделягер (Heidelager) поблизу польського містечка Дембіца (Dębica) був основним місцем військової підготовки добровольців. Саме там спочатку проходили навчання дев'ять з-поміж наших респондентів, тоді як решта перебували в інших. Після загального вишколу найздібніші були направлені на спеціалізовану підготовку чи курси, після повернення з яких усі рекрути разом формували одну цілісну військову одиницю та продовжували вже спільний вишкіл у Нойгаммері [нім. Neuhammer] поблизу сучасного Вроцлава, Польща. Саме звідти наприкінці червня 1944 р. частини дивізії вирушали на фронт. Усі опитані колишні дивізійники після закінчення підготовки перебували в Нойгаммері, де їх також відповідно до здібностей та отриманих рангів могли залучати до навчання новобранців та/або до участі в бойових акціях. Зокрема, Зенон Врублевський згодом був висланий на деякий час у складі бойової групи Баєрсдорфа у Східну Польщу для боротьби з радянськими партизанами¹³, а Михайло Тарас перебував на фронті у Східній Німеччині¹⁴.

Проаналізувавши доступні свідчення, можна сказати, що характер українсько-німецьких взаємин значною мірою залежав від співвідношення кількості українців та німців. За планами німецького командування, німці мали нести службу тільки в штабі дивізії, але, зважаючи на невелику кількість і часто низьку кваліфікацію українських старшин та підстаршин¹⁵, ці плани просто неможливо було реалізувати¹⁶. Як свідчить Євген Побігуший, замість 480 старшин-українців, необхідних станом на кінець грудня 1943 р., їх було тільки 256, — переважно вояків старшого покоління, колишніх учасників Першої світової війни¹⁷. Інша проблема полягала в тому, що не всі набрані до дивізії старшини офіцери відповідали усім вимогам. Ситуація значно покращилася навесні 1944 р., коли з підстаршинських та спеціалізованих вишколів повернулася уже молода генерація, яка і перебрала на себе підготовку українських добровольців¹⁸. Попри це, саме українського керівного складу дивізії бракувало завжди. Окрім того, під час формування українську дивізію не обійшли і загальні проблеми дивізій Ваффен-СС.

Передусім це недостатня кількість кваліфікованих старшин, адже часто до дивізії відправляли старшин не з вермахту, а з відділів поліції, інших дивізій, а також концентраційних таборів (наприклад, командир дивізії генерал Фріц Фрайтаґ був також із поліції)²⁹.

За словами колишніх дивізійників, які добровільно вступали до дивізії одними з перших, моральна атмосфера на вишколі була «ідейно висока», адже зголошувалися й ішли до дивізії з поклику власного серця, через любов до зброї та всього військового²⁰. Попри це, через дисципліну та непривичаєність до військового життя, багато добровільців перебували у дещо пригніченому настрої²¹. Багато з них пригадує, що «наш вишкіл був суворий, але це власне зробило з нас добрих вояків»²². А інакше і не могло бути, адже це була армія, до того ж німецька — з багатолітньою військовою традицією, де «на перший плян ставили дисципліну, послух і підпорядкування нових рекрутів»²³. Часто в добровольців складалося враження, що «фізичні навантаження виходять поза всякі межі»²⁴. У Лявенбурзі [нім. Lauenburg] поблизу сучасного Ґданська, Польща — одному з найкращих і найжорсткіших вишкільних таборів у Східній Німеччині, — як пригадує Михайло Тарас, був один випадок самогубства через важкі фізичні умови²⁵. На вишколі панувала залізна дисципліна, а за будь-які провini суворо карали. До цього теж долучився генерал Фрайтаґ, який завжди ухвалював рішення на користь найвищої міри покарання за будь-які серйозні провini — розстрілу²⁶. Це стосувалося як українців, так і німців. Наприклад, Лева Стеткевича дуже вразило, коли розстріляли німця-десятника за те, що викрав 10 поштових марок із конверта²⁷. На думку українців, це було надто суворо.

На морально-психологічний стан добровольців значною мірою впливали українські старшини, адже саме завдяки їм творилося українське середовище в дивізії, що, власне, і створювало відчуття перебування у справді українській дивізії. Усі респонденти вважають дивізію «своєю», українською дивізією: «Тільки форма в нас була німецька»²⁸, водночас неоднозначність статусу дивізії яскраво висловив Діонісій Плезан: «...воно трошки не наше було, але воно було наше»²⁹. За словами респондентів, перебуваючи в цій формації, вони відчували себе вояками, що взяли за зброю з єдиною метою — здобути українську державу³⁰. Після закінчення укомплектування дивізії практично всі підстаршинські пости (також старшинський пост сотника) посідали українці, що дало підстави дивізійникам вважати дивізією українською військовою частиною. Від них можна почути: «Ми із німцями нічого спільного не мали»³¹.

Для розгляду ставлення німецького складу дивізії до українців, що залишилося у пам'яті дивізійників, і їхньої реакції, застосовується проста схема, запропоновану Богданом Стасівим: позитивне, негативне та нейтральне ставлення³².

Після проведення аналізу усних історій та спогадів колишніх вояків можна зробити попередній висновок, що позитивне (приятельське) ставлення німців до українців на вишколі — радше виняток. Нагода водити дружбу із німцями українським добровольцям рідко коли випадала, перш за все тому, що в армії відносини є суто військові й підлягають певним правилам. Зрозуміло, що простий вояк (а такими були на початку всі українці) навіть за бажання не міг приятелювати з німецькими старшинами та підстаршинами. Показником ставлення для вояків виступає людяність, зацікавлення і розуміння

української справи. У кожного вояка в пам'яті залишились приємні особисті згадки про німців.

Німців, які допомагали українцям, добровольці згадують найчастіше: Петро Грицак про свого гауптштурмфюрера [нім. Hauptsturmführer, укр. — капітан] Віртеса на вишколі в Мюнхені відгукується добре, бо «наші справи перед місцевими військовими властями заступав так уперто й щиро, що стягнув на себе нехиті старшинських кіл» (через що його згодом перевели до іншого відділу)³³. Зенон Врублевський пригадує свого командира-німця: «...такий був добрий командир тої нашої групи, німак, такий маленький, а такий добродушний». Коли Зенона Врублевського хотіли вигнати з дивізії, бо був замолодим, то саме за його сприяння він залишився в дивізії³⁴. На думку Богдана Стасіва, деякі німці «цінили те, що ми хочемо з ними воювати. Відносилися до нас, <...> як до союзників, які мають спільну ціль — проти Советського Союзу»³⁵.

Користувалися повагою серед дивізійників і освічені військовики: скажімо, командира легкої батареї Еміхена поважали за те, що «...цінив військове вміння і був справедливий»³⁶. Івану Падику імпонувало, що десятник Пльонташ прекрасно знав військову справу, умів її в доступній формі передати рекрутам, був «дуже культурний, лагідний й приязний. З ним можна було говорити по-приятельському»³⁷. Про свого ройового Дієрмаєра на підстаршинському вишколі у Лявенбурзі Леонід Муха згадує, що той «був спокійний та зрівноважений, якщо таким в тій „фірмі“ можна було бути; хто був занадто людяний, того відправляли із школи на фронт»³⁸.

Негативне ставлення, передовсім, ішло від тих німців, які пропагували зверхність німецької раси. Ці німці часто трактували українців як росіян³⁹. Здебільшого німці вважали галичан свого роду «німецько-слов'янською мішаниною»⁴⁰ й через це багато з них «дивувалися, чому ми — галицька дивізія — називаємо себе українцями»⁴¹. На їхнє переконання, галичани облагородилися кількасотрічним перебуванням в німецькій Австро-Угорській імперії. На думку шефа штабу дивізії Гайке, однією із основних причин ворожих взаємин між німцями та українцями було нерозуміння німецькими старшинами, а особливо її командиром Фрайтаґом, української психології та політичних стремлень⁴². На думку Гайке, призначення саме цієї людини на командира дивізії стало найбільшою трагедією для дивізії через його вдачу, політичні погляди та нерозуміння характеру дивізії «Галичина»⁴³. Як висловився Дмитро Феркуняк, який перебував у штабі дивізії та мав безпосередню нагоду спілкуватися з Фрайтаґом: «Все, що не було німецьким, було для нього меншовартисним»⁴⁴. Саме за ініціативи генерала Фрайтаґа командною мовою дивізії стала німецька. Це теж не сприяло встановленню більш-менш тісних взаємин між німцями та українцями⁴⁵. Попри все, проблема мови та перекладу стояла досить гостро, адже майже усі вишкільні старшини були німцями⁴⁶. Це впливало на якість вишколу та розуміння добровольцями теоретичних засад військової справи.

Респонденти, все ж, висловлюють думку, що більшість німецьких командирів ставилися до українців нейтрально, адже «вишколити вояка — це є його робота, це є його прямий обов'язок». «Я би не сказав, що симпатія була, але і такої ворожнечі особливої якоїсь я не відчував отак в час вишколу»⁴⁷. «Відносини між стрільцтвом і старшиною були хоч і коректні, але нещирі, хоч і напружені, але холодні»⁴⁸. Володимир Сірський

пригадує, що в Гайделягері «сотенний німець та інструктори... обходилися з нами дуже чемно, хоч і в атмосфері залізної дисципліни»⁴⁹. «Спеціально поганого наставлення до нас йому не можна було закинути. От, німак, та й тільки»⁵⁰. Нерідко великі амбіції німецьких командирів, які прагнули довести, що «кращого відділу, як у них, немає більш ніде», перетворювало їх в очах добровольців на тиранів, провокуючи конфлікт⁵¹.

Аналізуючи спогади, можна зауважити цікавий момент: в усних історіях рядових вояків дивізії, а такими є майже усі респонденти, та у мемуарах українських підстаршин і старшин відслідковується дещо відмінне ставлення німців до них. Якщо у розповідях рядових домінує нейтрально-позитивна сторона їхніх взаємин з німецьким складом дивізії, то для українських старшин радше негативна, подекуди різко негативна. Це можна пояснити кількома чинниками: українські старшини знали практично кожного та безпосередньо спілкувалися з німцями, при цьому домагаючись поступок та захищаючи інтереси своїх вояків, та наштотувалися на нерозуміння та несприйняття з боку німецьких командирів. Цим можна пояснити те, що вони переважно не мають хороших згадок про німців⁵², а найчастіше подибуємо таку думку про німецький склад дивізії: «Вони поводитися, як монархи, лиш без корони»⁵³.

На рівні побутового різниці між собою та німцями рекрути не відчували, адже жили всі в однакових умовах, споживали ту ж саму їжу, виконували й проходили ті ж заняття. Відмінність полягала тільки в рангах. На думку Зенона Аксинчука, «вони різниці не робили — вишкіл то є вишкіл. Може спочатку з якимсь таким може недовір'ям, тому, що це вже інший народ, інша нація, не вони, не німці»⁵⁴.

Своєрідним шляхом до подолання взаємної настороженості ставали пісні. Дух вояцтва підтримувала українська пісня. Наприклад, Леонід Муха оповів про те, що до його відділу німецький підстаршина часто «приходить до нас: «Хлопці, давайте, української пісні заспівайте». Так дуже любив слухати українські пісні, так дуже з нами спілкувався <...> не вмів по-українськи говорити, але так спілкувався з нами»⁵⁵. Проте траплялося, що німці забороняли їх співати, не розуміючи їхнього виховного значення⁵⁶. Водночас, на переконання німецьких командирів, українські пісні до маршу не надавалися⁵⁷. Натомість релігійність рекрутів ставала одним із чинників їхнього відмежування від командирів-німців. У бараках в українських добровольців були образи святих, і таке «релігійне наставлення українського загалу було не раз предметом клин <...> зі сторони німців»⁵⁸. З іншого боку, з боку українців нерідко «всяку охоту до будь-якого зближення забивали згадки про німецьку практику у нас дома»⁵⁹, й «вже від першого моменту наш стрілець думав, що нам із німцями не по дорозі»⁶⁰. Таке ставлення лише поглиблювалося поведінкою німців під час вишколу, поразками на фронті та активізацією діяльності УПА.

Нерідко українці дозволяли собі підсміюватися зі своїх старшин-німців. Не обов'язково, що вони підсміювалися над ними як над німцями: це звичайна практика взаємин вояка і його командира. Наприклад, прізвище старшини Зенона Врублевського в перекладі на українську означало «качка». Рекрути, коли той ішов, між собою говорили: «О, качуся йде»⁶¹. У відділі Михайла Тараса вишкільного старшину, який дуже негативно ставився до українців, називали «кріликом»⁶².

Проаналізувавши доступні свідчення, можна дійти попереднього висновку, що українські добровольці, не призвичаєні до військового життя, важко відвикали від життя цивільного, передусім через німецьку дисципліну та фізичні навантаження. Не сприяло цьому і харчування, яке вважали недостатнім. На моральний стан впливала і присутність/відсутність «своїх» старшин поряд. Своєю чергою характер взаємин між німецьким та українським складом дивізії залежав винятково від людей, їхнього особистого ставлення. Адже, як влучно було зазначено одним з дивізійників: «Як він був сволоч, то він був сволоч»⁶³. Не завжди визначальну роль відігравала національність, хоча упереджене ставлення з боку німецьких старшин таки відчувалося, й це провокувало відповідну реакцію. Особливо гостро неприхильність німців відчували українські старшини. Більшість дивізійників згадують зі свого вишколу, що взаємини будувалися не за принципом «українець» — «німець» чи «свій» — «чужий», а за принципом «підлеглий» — «командир». Спогади про час перебування на вишколі зазвичай залишається поза основною увагою респондентів, оскільки їхня увага зосереджується в основному на прагненні легітимізувати себе в межах офіційного дискурсу неприйняття колишніх дивізійників як борців за волю України.

¹ Аби полегшити сприйняття читача, надалі використовуватиметься скорочена назва цього формування — дивізія «Галичина», оскільки офіційна назва дивізії змінювалась щонайменше кілька разів. Остання назва станом на 8 квітня 1945 року — Перша Українська Дивізія Української Національної Армії.

² Передусім, це наступні спогади: *Висоцький Р.* Спогади дивізійника. Чикаго, 1994; *Грицак П.* Вежі і кулемети. Спогади з Дивізії і большевицького полону. Мюнхен, 1959; *Колісник Р.* Маршериють добровольці. Спогади. Тернопіль, 2003; *Мединський С.* Дивізійними стежками. Спогади. Торонто, 1991; *Муха Л.* З Австрії на Колиму. Спогади дивізійника. Львів, 2003; *Новосад П.* З Україною в серці. Спогади. Львів, 1995; *Стеткевич Л.* Як з Бережан до кадри. Спогади з дивізії. Тернопіль, 1998.

³ Із змістом деяких інтерв'ю можна ознайомитися у наступних публікаціях: *Товаряньська О.* Усні історії колишніх вояків дивізії «Галичина» — спроба аналізу та дослідження. Інтерв'ю з Зеноном Івановичем Врублевським//Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. 2008. Вип. 11–12. С. 308–330; *Товаряньська О.* Спогади колишніх вояків дивізії «Галичина». Інтерв'ю з Аксинчуком Зеноном Юліановичем//Magisterium: історичні студії. Вип. 28. 2007. С. 90–99.

⁴ Інтерв'ю з Б. Стасівим.

⁵ *Кузнецов М. А.* Эмоциональная память. Харків, 2005. С. 485–486.

⁶ Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы//Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html>

⁷ *Hutton P.* Placing Memory in Contemporary Historiography//Hutton P. History as an Art of Memory. Hanover, 1993. P. 7.

⁸ *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають. К., 2004. С. 74–75.

⁹ Інтерв'ю з О. Гуменюком.

- ¹⁰ Гунчак Т. У мундирах ворога. К., 1993. С. 51.
- ¹¹ Там само. С. 64–66.
- ¹² Інтерв'ю з З. Врублевським.
- ¹³ Інтерв'ю з З. Врублевським.
- ¹⁴ Інтерв'ю з М. Тарасом.
- ¹⁵ Аби точніше передати мову очевидців описуваних подій, під час подання назв військових частин та рангів використовуватимуться традиційні терміни, які вживалися українськими вояками. На сучасний лад (за зразок взято аналогічну термінологію української армії) сотня — це рота, чота — взвод, рій — група. Старшина — це офіцер, сотник — капітан, підстаршина — сержант, стрілець — солдат, тоді як звання майора, полковника та генерала є спільними.
- ¹⁶ Гайке В.-Д. Українська дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943–1945 роках/Пер. з нім. Р. Колісника. Торонто; Париж; Мюнхен, 1970. С. 33. Наприклад, під час битви під Бродами в дивізії було тільки 2 вищі командири-українці: майор М. Палієнко (командир дивізіону важкої артилерії) та сотник М. Бригідер (командир 1-го куреня 29-го полку).
- ¹⁷ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх спогадів. Івано-Франківськ, 2002. С. 108.
- ¹⁸ Там само. С. 108.
- ¹⁹ Детальніше про німецьких командирів дивізії див. Melnyk M. J. To Battle. The Formation and History of the 14th Galician Waffen-SS Division. С. 63–68.
- ²⁰ Інтерв'ю з Л. Волинцем, інтерв'ю з З. Аксинчуком, інтерв'ю з Б. Стасівим.
- ²¹ Інтерв'ю з В. Тимчієм.
- ²² Висоцький Р. Спогади дивізійника. Чікаго, 1994. С. 27.
- ²³ Там само. С. 22.
- ²⁴ Новосад П. З Україною в серці. Спогади. Львів, 1995. С. 60.
- ²⁵ Інтерв'ю з М. Тарасом.
- ²⁶ Інтерв'ю з Б. Стасівим.
- ²⁷ Стеткевич Л. Як з Бережан до кадри. Спогади з дивізії. Тернопіль, 1998. С. 24.
- ²⁸ Інтерв'ю з З. Аксинчуком.
- ²⁹ Інтерв'ю з Д. Плещаном.
- ³⁰ Інтерв'ю з Б. Стасівим, інтерв'ю з М. Тарасом.
- ³¹ Інтерв'ю з Л. Мухом.
- ³² Інтерв'ю з Б. Стасівим.
- ³³ Грицак П. Вежі і кулемети. Спогади з Дивізії і большевицького полону. Мюнхен, 1959. С. 30.
- ³⁴ Інтерв'ю з З. Врублевським.
- ³⁵ Інтерв'ю з Б. Стасівим.
- ³⁶ Грицак П. Вежі і кулемети... С. 46.
- ³⁷ Падик І. Спомини з Української Дивізії//Вісті комбатанта. 1995. № 3. С. 100.
- ³⁸ Муха Л. З Австрії на Колиму. Спогади дивізійника. Львів, 2003. С. 61.
- ³⁹ Інтерв'ю з Б. Стасівим.
- ⁴⁰ Грицак П. Вежі і кулемети... С. 18.
- ⁴¹ Тис-Крохмалюк Ю. У штабі дивізії//Вісті комбатанта. 1983. № 2. С. 56.
- ⁴² Гайке В.-Д. Українська дивізія «Галичина»... С. 9.

- ⁴³ Гайке В.-Д. Українська дивізія «Галичина»... С. 35.
- ⁴⁴ Феркуняк Д. Спомини з життя в дивізії «Галичина» і в полоні 1943–1947. Івано-Франківськ, 2003. С. 20.
- ⁴⁵ Гайке В.-Д. Українська дивізія «Галичина»... С. 32.
- ⁴⁶ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх спогадів... С. 101.
- ⁴⁷ Інтерв'ю з З. Аксинчуком.
- ⁴⁸ Грицак П. Вежі і кулемети... С. 17.
- ⁴⁹ Сірський В. Чи могли існувати українські «нацисти»?//Вісті комбатанта. 1986. № 1. С. 42.
- ⁵⁰ Грицак П. Вежі і кулемети... С. 46.
- ⁵¹ Інтерв'ю з Б. Стасівим.
- ⁵² Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх спогадів... С. 100–106; Феркуняк Д. Спомини з життя в дивізії «Галичина»... С. 18–27.
- ⁵³ Феркуняк Д. Спомини з життя в дивізії «Галичина»... С. 25.
- ⁵⁴ Інтерв'ю з З. Аксинчуком.
- ⁵⁵ Інтерв'ю з Л. Мухом.
- ⁵⁶ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх спогадів... С. 109.
- ⁵⁷ Підстаршинська школа в Радольфель (спогад)//Вісті комбатанта. 1971. № 3–4. С. 72.
- ⁵⁸ Грицак П. Вежі і кулемети... С. 31.
- ⁵⁹ Там само. С. 20.
- ⁶⁰ Там само. С. 17.
- ⁶¹ Інтерв'ю з З. Врублевським.
- ⁶² Інтерв'ю з М. Тарасом.
- ⁶³ Інтерв'ю з З. Врублевським.

Oksana TOVARYANSKA

UKRAINIAN-GERMAN RELATIONSHIPS DURING MILITARY TRAINING IN MEMORY OF THE FORMER SOLDIERS OF THE "GALICIA" DIVISION

This paper examines the relationship between Ukrainian and German personnel of the 14th Waffen SS "Galicia" Division during military training in the period of July 1943—June 1944. The main sources used for this research are memoirs and oral histories of the former soldiers of the Division. Question of Ukrainian-German relationship is usually neither illustrated by historiography nor mentioned by the former soldiers in their memories (only in general terms and context). In order to receive their personal reminiscences about these times, additional questions were asked.

The Division was commanded by German officers and by Ukrainians on the lower ranks. After examining the sources, it could be preliminary stated that character of the Ukrainian-German relationships depended on the amount of Ukrainians between Germans commanders. Their presence and direct communication with ordinary soldiers formed the vision of in fact "Ukrainian Division" in their eyes. The following thought

expresses their controversial perception very clear: "It was a little bit not ours, but it was ours". Germans' attitude towards Ukrainians could be illustrated in terms of positive, negative and neutral positions. Usually it is remembered that Ukrainian-German relationship were built under subordination principle and not under national one. Former soldiers have positive memories about those German commanders who helped Ukrainians and showed interest to them, who knew military schooling perfectly and appreciated that fact that Ukrainians fought together with Germans. But in the eyes of Ukrainian officers their relationship with Germans were harsh as while performing everyday duties they were obliged to communicate with Germans frequently and to protect Ukrainian soldiers where needed.

Інтерв'ю, інтерпретація, історія — дослідницька практика та відповідальність науковця

Сергій ТАБОРАНСЬКИЙ

ПРОБЛЕМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ НА XV МІЖНАРОДНОМУ КОНГРЕСІ ІСТОРИЧНИХ НАУК У БУХАРЕСТІ (1980 р.)

На сьогоднішній день усна історія все ще перебуває у процесі становлення, триває її інституціоналізація, осмислення теоретичних основ та визначення методологічних меж. Як і кожна галузь соціогуманітарного знання, вона саморефлексує та потребує усвідомлення пройденого шляху, адже, за словами Алістера Томсона, «наша робота як усних істориків сьогодні пояснюється та підкріплюється обізнаністю з історією нашої галузі досліджень та з силами, що вплинули на її розвиток»¹. У цьому контексті особливої актуальності набуває постановка та обговорення проблем усної історії на XV Міжнародному конгресі історичних наук в Бухаресті (1980 р.). Цей конгрес був важливим як у плані легітимації напрямку серед фахового академічного товариства, так і в плані демонстрації зміни парадигм в усній історії.

На жаль, ця знакова подія у становленні усної історії ще не знайшла належного місця в історіографії. Незначну увагу їй приділив літописець міжнародних конгресів істориків, з 1975 по 1980 рік президент Міжнародного комітету історичних наук (далі — МКІН), німецький історик Карл-Дітріх Ердманн. Він коротко проаналізував декілька доповідей про проблеми усної історії в Бухаресті та констатував, що якщо до завдань міжнародного конгресу належить своєчасно повідомляти про нові напрямки історичних досліджень та сприяти їх розвитку, то можна вважати, що очікування учасників щодо усної історії були задоволені у повному обсязі². Дослідники зміни парадигм в усній історії до аналізу роботи конгресу предметно не зверталися.

Джерельну базу цієї розвідки складають опубліковані матеріали XV Міжнародного конгресу історичних наук, де в першому томі «Великі теми» та «Методологія» містяться тексти доповідей з проблем усної історії, а в «Обговореннях» — виступи учасників дискусії³. Ці матеріали раніше не аналізувалися у вітчизняній історіографії.

Окреслюючи роль Бухарестського конгресу в становленні усної історії, слід попередньо відмітити декілька моментів. Зростання статусу усних свідчень після Другої світової війни та їх використання під прапором нонконформізму у якості єдиної «істинної історії» відразу поставило останні в опозицію до «класичних центрів історіописання». І це не дивно, адже згідно з ранкеанською ієрархією даних, коли є писемні джерела, перевагу слід віддавати їм, усна ж інформація розглядалась як неповновартісна, гірша, тому її роль — сприяти історіописанню другого сорту для спільнот, бідних на джерела⁴. Тому ренесанс усного свідчення викликав несприйняття академічних істориків, які, за словами Пола Томпсона, займаючи керівні посади і тримаючи в своїх руках фінансування, інстинктивно боялися введення нового методу, адже це означало, що вони більше не володітимуть усіма професійними методами⁵. Усні історики змушені були працювати поза науково-дослідними установами та інститутами і створювати свої власні товариства та організації. Увесь усноісторичний рух 1950–1970-х років проходив під гаслом «повернення історії людям» та визнання нового напрямку серед прихильників традиційної історіографії. Як факт його остаточної легітимізації в академічному середовищі може розглядатися, на нашу думку, постановка проблем усної історії разом з традиційною методологічною тематикою історичної науки на найбільш авторитетних з'їздах істориків — міжнародних конгресах.

Першим досягненням у цьому контексті можна вважати обговорення проблем усної історії на XIV Міжнародному конгресі історичних наук в 1975 р. в Сан-Франциско (США). У його рамках було організовано круглий стіл під назвою «Усна історія: нова методологія в історичному дослідженні». Та оцінюючи значення круглих столів в організаційній структурі міжнародних конгресів істориків середини ХХ ст., можемо констатувати скоріше їх другорядне значення: ступінь важливості певної теми чи проблеми визначався її місцем в основній програмі. Тому цей круглий стіл та перший Міжнародний конгрес із усної історії, який відбувся наступного року в Болоньї (Італія) під назвою «Антропологія та історія: усні джерела», ми схильні вважати радше підґрунтям до остаточного утвердження усної історії в академічному середовищі⁶. Останнє стало можливим після прийняття 28–29 липня 1977 р. на засіданні Генеральної Асамблеї Міжнародного комітету історичних наук в Пуерто-де-ла-Крус (Канарські острови) рішення про включення проблем усної історії в основну програму Бухарестського конгресу істориків⁷. Власне, постановка та обговорення проблем усної історії в секції основних методологічних тем історичної науки на XV Міжнародному конгресі історичних наук стало, на нашу думку, переконливим фактом визнання нового напрямку серед академічної спільноти на міжнародному рівні та забезпечило його закріплення в колі пріоритетних напрямів соціо-гуманітарного знання.

XV Міжнародний конгрес історичних наук проходив з 10 по 17 серпня 1980 р. в Бухаресті (Соціалістична Республіка Румунія). У ньому взяло участь близько 2 700 вчених із 67 країн світу.⁸ Не вдаючись детально в аналіз суспільно-політичної та ідеологічної ситуації, яка склалася напередодні конгресу, лише відмітимо, що обговорення проблем усної історії мало виключно науковий характер. Структура конгресу була приблизно такою ж, як і двох попередніх: два загальних пленарних засідання, обговорення чо-

тирх «великих тем» і чотирьох тем з методології, а також робота секцій по хронологічним періодам — стародавньої історії, середніх віків, нової та новітньої історії. Крім того, перші два дні роботи конгресу були присвячені засіданням внутрішніх комісій МКІН та афілійованих з ним асоціацій, комісій та комітетів.

Проблеми усної історії обговорювалися в числі чотирьох методологічних тем — «Мова історика», «Демографія, епідемії, екологія» та «Місце і роль викладання історії переважно в середній школі як засіб формування особистості в ХХ столітті». За прийнятим на той час регламентом, кожна доповідь з «великих» тем та методології готувалася визначеним попередньо Бюро МКІН національним комітетом істориків із залученням співдоповідачів та експертів з інших країн. Зокрема, підготовка основної доповіді з проблем усної історії була покладена на Національний комітет істориків США, а співдоповідачами призначено істориків Угорщини, Великобританії, Іспанії, Канади, Норвегії, СРСР та Асоціації африканських істориків⁹.

Слід відмітити, що під офіційною темою «Проблеми та методи усної історії» обговорювалися також проблеми «усної традиції», яка фіксує давні періоди історії і відіграє важливу роль у дослідженні минулого суспільств, позбавлених писемних свідчень. Про її значення говорили представники переважно африканських народів¹⁰. Враховуючи до цього кількісно невелику участь на конгресах африканських істориків, їх активність та аргументованість виступів з даної тематики забезпечили, на думку німецького історика К.-Д. Ердманна, дійсно міжнародну співпрацю істориків¹¹.

Об'єднане однією темою, обговорення проблем усної історії та «усної традиції» принесло взаємні методологічні вигоди. Як відзначив американський дослідник Маклін Берг (Burg), «усні історики також прагнуть дізнатися про людську пам'ять, її селективність (вибірковість), достовірність, міцність, оскільки ці фактори кардинально важливі для нас в оцінці будь-якого джерела історії, яке ми досліджуємо»¹². Напрацювання істориків в осмисленні властивостей людської пам'яті, здобуті на основі досліджень «усної традиції», закономірно спрямовували спеціалістів усної історії до вивчення природи усноісторичного джерела, суб'єктивності пам'яті, її релевантності, і наряду з іншими факторами сприяли трансформації усної історії у напрямку інтердисциплінарності.

Зупинимось тепер більш детально на концептуальних особливостях обговорення усноісторичної проблематики на конгресі. Як і після Другої світової війни, частина істориків ще продовжували дотримуватися положення про використання усних спогадів скоріше як додаткового джерела історичного дослідження за відсутності писемних документів, або ж в ансамблі з іншими джерелами для отримання найповнішого знання про історичне минуле. Прикладом може слугувати виступ східнонімецького дослідника Ральфа Ріхтера (Rolf Richter), який відмітив значення спогадів при вивченні соціального, політичного та ідеологічного життя німецького народу під час фашистської диктатури. За його словами, «проблему або предмет тільки тоді знаєш, коли його історію можна відтворити в багатьох деталях»¹³. Подібних поглядів дотримувався угорський історик Тібор Ереней (Tibor Erenyi), який підкреслив вагу усних свідчень для реконструкції історії комуністичної партії та робітничого руху в Угорщині¹⁴.

Незамінність усних джерел у висвітленні «білих плям» історії була розкрита вірменським дослідником Річардом Хованісяном (Richard Hovannisian). Він наголосив на терапевтичній функції, яку відіграла усна історія в дослідженні геноциду проти вірменського народу під час Першої світової війни¹⁵. На проблемі збереження свідчень учасників подій для використання майбутніми поколіннями істориків зупинився індійський історик А. Кулкарні, який озвучив результати спільного проекту Музею пам'яті Неру та Бібліотеки в Нью-Делі зі збору усних спогадів як додаткового джерела для відображення визвольної боротьби індійського народу за національну незалежність¹⁶.

Також учасниками обговорення наголошувалось на плідності використання нового методу не тільки для дослідження конкретно-історичних проблем, а й для створення більш детальної та диференційованої картини наявної історичної свідомості, що знайшло вияв у виступі східнонімецького історика Гельмута Майєра (Helmut Meier)¹⁷.

Та разом з цим, пролунали аргументи і щодо першовартості усних свідчень в порівнянні з писемними джерелами. Зокрема, угорським вченим Глятцем Ференцом (Glatz Ferenc) підкреслювалося, що особливо зростає їх роль у зв'язку з увагою сучасного історика до внутрішнього розвитку суспільства, повсякденного життя різних етнічних груп та соціальних станів, а письмові джерела лише фрагментарно можуть задовольнити цю цікавість¹⁸.

Та найбільше акцентував увагу учасників обговорення на першочерговості усних свідчень для сучасної історіографії іспанський вчений Жозе Адан (José Adán). Він зазначив, що для сьогоденного історика найважливішим документом є сама людина, свідок епохи. Письмові документи, археологічні залишки та інші класичні джерела історичної науки не дають вичерпного знання про історичну дійсність. І дослідник не може зрозуміти сутність людини, її думки, мотиви діяльності, якщо не буде запитувати про це у неї самої¹⁹. Тому нагальне завдання вчених — розробити дієву техніку збору та запису свідчень учасників подій, щоб вони не пішли від нас анонімно, забираючи з собою секрет своєї індивідуальності. Необхідно «приєднати слово до історії», використовуючи всі можливі винаходи, надані прогресом у наше розпорядження.

Останньому присвятив свій виступ американський історик Маклін Берґ, якого було визначено основним доповідачем з даної теми.²⁰ Він підкреслив значення науково-технічного прогресу для розвитку сучасної історичної науки, і особливо усної історії — старої та знайомої процедури, якій надали нову якість винаходи ХХ ст.²¹ Засоби комунікації, транспортування та досягнення електроніки дали нам можливості, яких не мали наші попередники. Використання магнітофона звільнило дослідника від потреби письмового нотування та сконцентрувало його на відповідях респондента; це ж досягнення дозволило журналістам та любителям історії долучитися до збирання усних матеріалів. Аудіозапис забезпечив фіксування емоцій респондента, зміни в його голосі та поведінці при зміні характеру питань. Засоби комунікації збільшили кількісну базу досліджень та їх просторовий вимір. Але разом з тим, відзначив М. Берґ, усна історія ще має велику кількість проблем, вирішення яких повинна зайнятися методологія, а той, хто працює в ділянці усної історії, повинен стати лідером в критичному аналізі всіх видів історичних джерел²².

Слід зауважити, що оскільки конгрес відбувався 1980 року, для нього було характерним співіснування відразу декількох парадигм в усній історії²³. Крім уже охарактеризованої вище групи представників повоєнного ренесансу спогаду як джерела історичного дослідження, на конгресі лунали виступи adeptів постпозитивістського підходу до спогадів та оцінки достовірності історичної пам'яті. Прикладом може слугувати доповідь професора Лондонської школи економіки, одного з засновників Британського товариства усної історії, в майбутньому президента Міжнародного комітету історичних наук (1990–1995), англійського історика Теодора Баркера. Присвятивши значну частину виступу становленню усної історії у Великобританії, він також детально розглянув практичні проблеми збирання усних свідчень.

Перш за все, Т. Баркер звернув увагу на неправильність вживання терміна «усна історія», який своєю назвою вводить в оману, адже вона не є окремим напрямком історичного дослідження, як політична, дипломатична, соціально-економічна та культурна історія, а це просто інший вид історичного джерела, який потрібно так само оцінити, як і інші види²⁴. Усне свідчення вже довело свою цінність для доповнення соціальної та деякою мірою до економічної історії.

Т. Баркер зупинився практично на всіх етапах підготовки та ведення інтерв'ю, на важливості вибору обладнання та створення високої якості аудіозапису, необхідного для подальшого використання у викладанні історії та у створенні радіопрограм; наголосив на слабкій ефективності відеозйомки, де камера та освітлення відволікають респондента; особливу увагу приділив проблемі вибору інформантів. Зокрема, він переконаний, що найбільш корисними та інформативними є респонденти-інтелектуали з доброю пам'яттю, а особливо — якщо мало читають і не змішують свої спогади з прочитаним²⁵. Також він зауважив необхідність опитування людей літнього віку, спогади яких, на його думку, можуть бути надійними з трьох причин:

- а) дослідники соціальної психології розрізняють фотографічну пам'ять, яка існує лише короткий період, і протягну, яка встановившись одного разу, закріплюється на тривалий час;
- б) люди згадують свої ранні роки більш ясніше та яскравіше, ніж нещодавні події. Це особливо вірно для літніх людей, чие «друге дитинство» не є тільки проявом деяких особливостей дитячої поведінки, але також і реальним бажанням згадати та знову пережити цей більш ранній час, який на старість має для них багато приємних спогадів;
- в) історик не запитує респондентів про специфічні факти — імена, дати (які він може дістати з інших джерел), а більше про повсякденне життя, особливі інтереси (наприклад, роботу, хобі), відношення до того, що сталося в їхньому оточенні. На такі особисті питання вони відповідають більш чіткими спогадами²⁶.

Водночас, застерігав доповідач, у вивченні відносно далеких періодів історії опитування людей літнього віку передбачає багато ризиків, оскільки потребує врахування фактору того, що респондент був молодим і його сприйняття було не зовсім адекватним. Також воно піддається впливу пізніших нашарувань та вже набутого досвіду. Та це Т. Баркера не засмучувало: частково поділяючи позитивістську критику щодо перетворень

пам'яті внаслідок фізичного слабшання та пов'язаних з цим фальсифікацій, він зазначав: «Оскільки історик опитує багато людей, він починає "відчувати" те, які умови були; так само, як читаючи все більше документів, він отримує краще розуміння історичного періоду, який вивчає»²⁷.

Значну частину доповіді Т. Баркер присвятив проблемам інтерв'ювання. На його думку, під час проведення опитування важливим є фокусування інтерв'юєра на тому, що респондент бажає розповісти. Для цього вченому потрібно знати історичну ситуацію і потім терпляче слідувати за тим, яким чином її можна доповнити. Іншими словами, досліднику треба бути покірним слухачем. Тут Т. Баркер цитує слова відомого англійського історика Джорджа Еварта Еванса: «В усній історії, якщо ви хочете отримати цінний матеріал, вам потрібно мати багато часу, велику кількість плівки і лише небагато питань»²⁸. Список контрольних запитань потрібний лише для того, аби не давати респонденту відволікатися на життєві теми, хоча не треба слідувати за ним рабськи, оскільки це тільки заважатиме респондентові висловлювати свої думки. Особлива небезпека для результатів інтерв'ю — думати весь час про наступне питання і не прислухатися до розповіді респондента. Він може повідомити зовсім неочікувану інформацію, яка являється важливою, і дослідник повинен своєчасно визначити та продовжити наступну деталізацію.

Інтерв'ювання декількох осіб, яке нібито повинне викликати взаємне стимулювання, Т. Баркер оцінював негативно, оскільки деякі свідчення є особистими та інколи інтимними, а присутність сторонніх людей тільки перешкоджає їх вираженню. Також він радить проводити інтерв'ю за декілька візитів, що дасть можливість вченому відпочити та обдумати почуте, а також добре підготуватися до нової сесії. Важливі методологічні результати може принести повторне інтерв'ювання одного і того ж респондента через декілька років, або повторне опитування респондента іншим дослідником²⁹.

Цікаві методологічні роздуми щодо стратегії ведення інтерв'ю дав уже згадуваний нами іспанський історик Жозе Адан, який представив на конгресі усний проект дослідження Громадянської війни в Іспанії (1936–1939 рр.). Метою проекту було відтворення картини громадянської війни на основі особистих переживань учасників подій, змушених робити драматичний вибір між географічними, сімейними, ідеологічними, економічними, військовими та іншими орієнтирами.

Ця доповідь цікава для нас перш за все вирішенням питання, яким задається кожен з нас — чи потрібно під час опитування дозволяти респонденту говорити спонтанно, що є характерним для будь-якої розповіді, чи навпаки — чітко дотримуватися питальника, вимагати бути точним заради історичної правди, дисциплінувати та раціоналізувати його свідчення?

Перший варіант, на думку Ж. Адана, дає нам можливість відчути загальну атмосферу, в якій перебував респондент, ту роль, яку він хотів здійснити, розходження між його планами та реальністю; світ цінностей, в якому він жив; судження, які заслужили його сучасники (товариші по боротьбі, колеги по роботі, просто знайомі тощо); дізнатися про несуттєві події історії, про які ми б ніколи його не запитали. Ця картина буде дещо пере-

кручена та забарвлена особистими характеристиками респондента, але все ж дозволить нам відтворити деякі аспекти історичної реальності. Другий варіант передбачає гарантію конкретних відповідей на добре обдумані питання, більш холодні свідчення, що будуть ближчими до правди, яку ми бажаємо розкрити³⁰.

На переконання Ж. Адана, ці дві процедури не виключають, а скоріше доповнюють одна одну, але потрібно використовувати їх у відповідності до поставленої мети та завдань дослідження.

Проблеми інтерв'ювання також торкнувся під час дискусії шведський історик Йорген Вайбулл (Jorgen Weibull). Він запропонував 4 розділи «правильного» інтерв'ю, розроблені ним спільно з колегою Геннінгом Поульсеном (Henning Poulsen):

1. *Період розповіді.* Респонденту надається абсолютна свобода для розповіді своєї власної історії, а історик втручається лише за крайньої необхідності.
2. *Період питань.* Історик задає питання, які є важливими для теми дослідження.
3. *Період співставлення.* Історик наводить факти, які можуть розходитися з тими, які розповів респондент.
4. *Період коментаря.* Історик дає почути та прокоментувати респонденту його власні твердження, і якщо можливо, то підтвердити їх³¹.

Й. Вайбулл особливо наголошував на останньому пункті, який додає специфічні виміри в цінність матеріалу, вже записаного на плівку. І навіть якщо респондент не хоче підтверджувати або виправляти свої свідчення, це все одно буде істотним моментом та матиме значний інтерес для інтерпретації всього інтерв'ю. Фактично, запропонований варіант «правильного» інтерв'ю запозичений у німецького науковця Фріца Шутце, який ще в кінці 1970-х рр. розробив метод аналізу наративних автобіографічних інтерв'ю³².

Прагнення легітимізувати усну історію в очах традиційної історіографії, довести цінність усних свідчень нарівні з письмовими документами дістало вияв на конгресі у доповіді вже згаданого нами угорського вченого Гляца Ференца «Усна історія та джерельна критика». Він відкинув традиційну класифікацію джерел за формою і запропонував у якості головного критерію час їхнього створення. «Писемне джерело, — відмічає Г. Ференц, було створено в певний час, інформація в ньому залишається незмінною до дати, коли історик його вперше читає. Усне ж свідчення має зовсім іншу природу — тут дата «створення» не може бути обмежена до дати події (перший пласт інформації), а витримана протягом десятиліть (чи століть), аж до дати запису³³. Цей підхід, на його думку, дає історикам можливість уникнути упередженого ставлення до письмових джерел як найбільш цінних та об'єктивних, а також дозволяє ефективніше розпізнавати достовірну інформацію, яка міститься в джерелі.

Крім того, Г. Ференцом була зроблена спроба виділення специфічних рис усної історії, серед яких, з деякими застереженнями, він зазначив наступні:

1. Більшість писемних джерел є сучасними щодо історичних подій, в той час як усні свідчення завжди містять відомості про події, що вже відбулися.
2. Писемне джерело є частиною епохи, про яку свідчить, що для усної історії не характерно. Лише завдяки історикам усна історія набуває форму джерела.

3. Інтерв'ювання відбувається тоді, коли респондент вже знає про наслідки історичних подій та результати історичного розвитку³⁴.

Також доповідачем було звернено увагу на складність та багаторівневість усного свідчення: по-перше, це нашарування більш ранньої культури та відображення того, що було важливим для сучасників історичної події; по-друге, це посередництво між подією та її записом в пам'яті людини; і по-третє, це нашарування особливостей сьогоденного культурного життя, що виявляється у формі розповіді респондента, структурі побудови речення тощо. Тому щоб зрозуміти усне джерело, вважає Г. Ференц, потрібно вивчити соціокультурні особливості досліджуваної історичної епохи, достеменно зрозуміти механізм функціонування пам'яті, а також врахувати культурні особливості сучасного життя³⁵. А розподіл в цих пластах персональних, економічного та історичному контекстах — одне з найнагальніших завдань філології та джерельної критики.

Завершуючи свою доповідь та констатуючи постійні сумніви істориків з приводу добору джерел, Г. Ференц радить взяти до уваги метод антропологів та палеонтологів. Наші колеги, зазначає він, можуть безпечно вивести вагу і розмір ранньої людини або тварини лише за декількома слідами, залишеними 1,5 млн років тому, але продовжують вважати себе законними вченими і чомусь сумніваються в основах нашої професії³⁶.

Власне, ознаки третьої парадигми в усній історії, які тільки починали зароджуватися та пов'язуються з трансформацією розуміння ролі усного історика як інтерв'юєра та аналітика, були представлені на конгресі у виступі Мерседес Віланової (Іспанія) та Домінік Віллемс (Willems) (Бельгія). Маючи значний досвід проведення усноісторичних проєктів, доповідачі озвучили цілу низку нових концептуальних ідей, що були посправжньому новаторськими та накреслили нові перспективи розвитку усної історії³⁷.

Перш за все, вони акцентували увагу на тому, що спеціаліст з усної історії сам створює джерело та постійно на нього впливає. Він може в будь-який момент повторити інтерв'ювання, може змінити респондента чи тему опитування. Також він має можливість забезпечити оптимальні умови для інтерв'ю (обрати самостійно тему, найбільш характерний приклад, контекст ситуації — просторовий, часовий, локальний — який є слабко дослідженим) та розробити форму питань. Власне, такий факт створення та контролю істориком джерела, на переконання авторів доповіді, перетворює історію з науки пояснювальної на експериментальну³⁸.

Крім того, відзначають вони, історія стає і міждисциплінарною наукою, оскільки проблеми, які мають відношення до інтерв'ювання, також характерні для психології, соціології, лінгвістики, а усна історія сприяє не тільки дослідженню минулих подій, а й поглиблює наше знання про функції пам'яті, сприйняття часу в нашому житті, вплив мови у формуванні дійсності тощо.

Для доповіді характерний наголос на суб'єктивності та спонтанності індивідуальних свідчень респондента. Але це не є недоліком, оскільки глибока суб'єктивність усного джерела може бути урівноважена його порівняльними можливостями, та приведе до нового підходу до історичної об'єктивності і дасть історика можливість наблизитися до розуміння того, як люди прожили своє минуле з індивідуальної та колективної точок зору³⁹.

Доповідачами справедливо було відзначено важливу роль мови для усної історії, яка відчувається у процесі створення інтерв'ю та під час його подальшої інтерпретації. Саме завдяки її точному аналізу можна розкрити переживання людиною історії та відкрити правду минулих подій. Це спонукає дослідників до співпраці з лінгвістами. Зокрема, потрібно удосконалити техніку інтерв'ю, а саме проаналізувати механізм «питання-відповіді», який дозволяє отримати об'єктивні судження респондента, дослідити особливості внутрішнього та порівняльного аналізу текстів, зв'язок між мовою та розумовими структурами, мовою та дійсністю, мовою та соціальним⁴⁰.

На думку доповідачів, вирішення в майбутньому питання щодо специфіки усного джерела може привести до радикальних змін в історичних дослідженнях та переосмислення можливостей самої історичної науки.

Таким чином, підводячи підсумки обговорення проблем та методів усної історії на XV Міжнародному конгресі історичних наук в Бухаресті, можна зробити наступні висновки. Включення теми в основну програму найбільш авторитетного міжнародного з'їзду істориків стало переконливим фактом визнання усної історії серед фахової академічної спільноти. Конгрес акцентував увагу спеціалістів та молодих вчених на новому та перспективному напрямку історичних досліджень, який має великий потенціал у відтворенні минулого. Жваве обговорення на з'їзді проблем та методів усної історії сприяло подальшому осмисленню її теоретичних основ та визначенню методологічних меж і стало важливою віхою у її становленні.

¹ Чит. за українським перекладом: Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії//Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. 2008. Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. 2008. С. 7. Розширену версію опубліковано в: *The Oral History Review*. Winter/Spring 2007. Vol. 34. № 1. Pp. 49–71, а також як вступну статтю до: *The Oral History Reader*/Ed. by R. Perks, A. Thomson. London, New York, 2006. P. IX—XIV.

² Erdmann K. D. Die Ökumene der Historiker: Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. Göttingen, 1987. S. 414.

³ Congrès international des sciences historiques, 15-e. Bucarest. 1980. Rapports: XVe Congrès international des Sciences historiques, Bucarest, 10–17 août 1980. 1–3. Bucarest; Ed. Akad. RSR, 1980. Rapports. 1. Grands thèmes et méthodologie. 1980. (Далі — Rapports 1). Congrès international des sciences historiques. (15; 1982; Bucarest). Actes. — Bucaresti : Ed. Akad. RSR. 1982. (Далі — Actes). На конгресі було зачитано 6 доповідей, що стосувалися усної історії і з — усної традиції. В обговоренні прийняло участь 19 делегатів. В опублікованих матеріалах відсутні виступи в дискусії істориків Т.Баркера (Barker) та К. МакМюррея (Campbell McMurray) з Великої Британії, Станіслава Пекарчика (Piekarczyk) з Польщі, Матуша Кучери (Kucera) з Чехословаччини та Аполона Давідсона з СРСР.

⁴ Принс Г. Усна історія//Нові перспективи історіописання/За ред. П. Берка; Пер. з англ. К., 2004. С. 150.

⁵ Томпсон П. Голос пришлого. Устная история/Пер. с англ. М., 2003. С. 87.

⁶ Ці дві події розглядаються професором Феррейрою як початок третього етапу в розвитку усної історії, що характеризується утворенням інтернаціональної інституціональної

мережі. (Виступ на XIV конференції Міжнародної асоціації усної історії, яка відбулася 12–16 липня 2006 р. у Сідней (Австралія). Розширений варіант пленарної доповіді автора в українському перекладі див.: *Феррейра М. де Мораес*. Інституціоналізація та розвиток усної історії: 10 років Міжнародній асоціації усної історії//Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. 2008. Вип. 11 — 12. С. 27). Хотіли б відмітити, що дане положення характеризує внутрішні тенденції інституціоналізації усної історії, ми ж в даному разі розглядаємо її становлення в контексті утвердження в академічному середовищі на міжнародній арені.

⁷ Детальніше про засідання Генеральної Асамблеї Міжнародного комітету історичних наук в Пуерто де ла Круз див.: *Bulletin d'information du Comité International des Sciences Historiques, rédigé par Michel François, Secrétaire Général*. № 11. 1977–1980. Paris, 1980. S. 117–126; *Генеральная Ассамблея МКИН*//Вопросы истории. 1977. № 12. С. 203–208.

⁸ *Тихвинский С. Л., Тишков В. А.* XV Международный конгресс исторических наук//Вопросы истории. 1980. — № 12. С. 3.

⁹ *Генеральная Ассамблея МКИН*//Вопросы истории. 1977. № 12. С. 205.

¹⁰ На конгресі було зачитано з доповіді з проблем усної традиції: *Barry B.* La chronologie dans la tradition orale du Waalo — essai d'interprétation//Rapports 1. S. 516–528; *Alagoa E.* Oral tradition//Ibid. S. 529–535; *Vincent S.* L'histoire orale Montagnaise source pour l'histoire et discours idéologique//Ibid. S. 536–538. Участь в дискусії крім європейських істориків прийняли сенегальський історик Омар Кан (Кане), призначений одним з трьох експертів, та камерунський дослідник Тієрно Ба (Thierno Mouctar Bah).

¹¹ *Erdmann K. D.* Op. cit. S. 415.

¹² *Burg M. P.* Problems and methods of oral history//Rapports 1. S. 498–499.

¹³ *Actes*. S. 470–471.

¹⁴ *Ibid.* S. 486.

¹⁵ *Ibid.* S. 467–468.

¹⁶ *Ibid.* S. 464–465.

¹⁷ *Ibid.* S. 469.

¹⁸ *Ferenc G.* Oral history and source criticism//Rapports 1. S. 573.

¹⁹ *Adán J. C.* Proyecto de encuesta oral sobre la Guerra civil Española (1936–1939)//Rapports 1. S. 539.

²⁰ За існуючим на той час положенням, основна доповідь з «великої теми» або методології могла бути «синтетичною» і включати деякі елементи виступу інших доповідачів. У зв'язку з цим, основна доповідь з проблем усної історії М. Берга (Burg) містила короткий виклад деяких положень виступів Е.Алагоа (Alagoa), Б. Баррі (Barry), С. Вінсента (Vincent), Е. Балла (Bull), Т. Баркера, М. Віланової та Д. Вільямс (Willems).

²¹ *Burg M. P.* Problems and methods of oral history//Rapports 1. S. 511.

²² *Ibid.*

²³ Автор даної статті розділяє концепцію зміни парадигм в усній історії, сформульовану австралійським дослідником Алістером Томсоном. Детальніше див.: *Томсон А.* Вказ. праця. С. 7–24.

²⁴ *Barker T. C.* Oral history in Britain//Rapports 1. S. 555.

²⁵ *Ibid.* S. 564.

²⁶ *Ibid.* S. 565.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.* S. 566.

²⁹ *Ibid.* S. 567.

³⁰ *Adán J. C.* Proyecto de encuesta oral sobre la Guerra civil Española (1936–1939)//Ibid. S. 540.

³¹ *Actes*. S. 488.

³² *Schütze F.* Biographieforschung und narratives Interview//Neue Praxis. Jahrgang 13/1983. Heft 3. S. 283–293; *Schütze F.* Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens //Biographie und soziale Wirklichkeit/Kohli M., Robert G. (Hg.). Stuttgart, 1984. S. 8–117. Детальніше про метод аналізу наративних автобіографічних інтерв'ю Фріца Шутце див.: *Грінченко Г.* (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу//Схід/Захід. Вип. 11–12. Харків, 2008. С. 59–76.

³³ *Ferenc G.* Oral history and source criticism//Rapports 1. S. 576.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Ibid.* S. 578.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Ось лише деякі роботи Мерседес Віланової, які опубліковані в 1970-х роках та предметно стосуються усної історії: *Vilanova M.* Estructura demografica y economica de la Escala (Provincia de Gerona) en 1930–1940, *Estudis 2*, Valencia, 1973. *Vilanova M.* Un estudio de geografia electoral: la provincia de Girona en noviembre de 1932, "Revista de Geografía", Universidad de Barcelona, 1974; *Vilanova M.* El abstencionismo electoral y su relación con las fuerzas politicas en la provincia de Girona durante la II República. Un ejemplo; *L'Escala*, Homenaje al Prof. Regla, Universidad de Valencia, 1975.

³⁸ *Vilanova M., Willems D.* Problems and methods of oral history//Rapports 1. S. 550.

³⁹ *Ibid.* S. 551.

⁴⁰ *Ibid.*

Serhii TABORANSKY

PROBLEMS OF ORAL HISTORY
AT THE XVTH INTERNATIONAL CONGRESS OF HISTORICAL SCIENCES
IN BUCHAREST (1980)

The article covers the discussion of problems and methods of oral history at the XV International Congress of Historical Sciences in Bucharest (1980). The inclusion of oral history in the main program of the most authoritative international congress of historians has been examined as a convincing proof of its legitimacy among the specialized academic community and as a factor for further comprehension of its theoretical foundations and methodological limits determination. The materials of the discussion are analyzed in the context of paradigm change in oral history.

Алексей РОСТОВЦЕВ

**СОЗДАНИЕ КОМПЛЕКСА ВОСПОМИНАНИЙ
ВETERANОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТРУДА
БЕЛГОРОДСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕГО
В ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ**

Устная история — это динамично развивающееся направление социально-гуманитарных исследований, главным предметом которого является субъективный опыт отдельного человека. Устноисторическое исследование открывает перспективу реконструкции следов прошлого в сознании тех или иных действующих лиц, а также показать личную оценку и отношение к этим событиям их участников и очевидцев. Ценность устного источника заключается в передаче им той уникальной информации, которая ранее не была включена в письменные источники официального происхождения. Устные источники обращаются к истории народа непосредственно глазами очевидцев прошлого¹.

На сегодняшний день нет единого мнения относительно определения сущностных характеристик — целей, предмета, субъекта, объекта — устной истории как направления исторического исследования. Учитывая тот факт, что основным методом устноисторического исследования является интервью, широко используемое в других общественных науках — социологии, этнологии и культурной антропологии, можно говорить о междисциплинарности этой сферы. Методика интервьюирования дает возможность историку посредством личного общения с участниками или очевидцами событий прошлого установить живую, эмоциональную связь с историей. Историческая действительность, о которой ученый имеет представление из книг и документов, в воспоминаниях живых свидетелей приобретает для него принципиально новое человеческое измерение, которое неспособны передать другие источники. Многие исторические факты и судьбы действующих лиц прошлого становятся ближе и понятнее историку благодаря адекватной оценке и объяснению их подробностями, сознательно опущенными в архивах и книгах людьми, которые непосредственно участвовали в описываемых событиях и лично знали интересующих исследователя личностей.

В ходе изучения предыстории Белгородского государственного педагогического института (далее — БГПИ) им. М. С. Ольминского, открытия его 17 июня 1967 г., а также

начального этапа работы одного из структурных подразделений — факультета физического воспитания (далее — ФФВ) — нами был выявлен и изучен значительный по объему пласт архивных материалов официально-делового характера. Прежде всего, это комплекс делопроизводственных документов, хранящихся в Государственном архиве Белгородской области — ГАБО. Ф. Р-1163. Белгородский государственный педагогический институт. Среди этих материалов — перспективные, годовые планы, отчеты кафедры; индивидуальные планы и отчеты преподавателей, другие первоисточники, впервые вводимые автором в научный оборот. Персональные сведения о преподавательском корпусе высшей школы достаточно полно представлены в делах по личному составу ведомственного архива архивного отдела управления делами Белгородского государственного университета.

Однако, несмотря на видимую полноту и разнообразие, данная источниковая база в силу своего строго определенного функционального предназначения, оказалась недостаточной для того, чтобы интересно, разносторонне и логически стройно восстановить перед нами предысторию и первые этапы работы ФФВ БГПИ им. М. С. Ольминского как неотъемлемой части системы подготовки педагогических кадров для высшей школы. История педагогического образования на примере опыта работы спортфака БГПИ им. М. С. Ольминского — это, прежде всего, история жизни и профессиональной деятельности преподавателей и студентов этого факультета, то есть людская история, которую невозможно передать живо и во многих повседневных жизненных подробностях, используя только документальные источники.

Чтобы сделать попытку восстановить подлинно людскую историю начального периода работы ФФВ БГПИ, мы приняли решение о формировании комплекса устноисторических источников — воспоминаний ветеранов педагогического труда, преподавателей, которые стояли у истоков открытия спортфака, и работали на нем с первых дней его существования. Использование в этом исследовании памяти живых участников изучаемых событий для нас сегодня особенно актуально, поскольку все эти люди к настоящему времени уже достигли пожилого возраста и через несколько лет их, к сожалению, может не остаться в живых. А ведь ни один источник не отразит историю деятельности людей так, как воспоминания о своем прошлом самих этих людей.

В числе опрошенных автором ветеранов спортфака Белгородского государственного университета (далее — БелГУ), «котцов» высшего специального физкультурного образования в БГПИ им. М. С. Ольминского, были: Колосов Василий Александрович — первый заведующий общеинститутской кафедрой физвоспитания, предшествовавшей открытию ФФВ БГПИ им. М. С. Ольминского и заложившей основы материальной базы будущего факультета; Наметченко Александр Григорьевич — в течение 15 лет бессменный заведующий межфакультетской кафедрой физвоспитания (с 1964 по 1979 гг.), занимавший эту должность в момент юридического появления спортфака в БГПИ 17 июня 1967 г.; а также Олендский Вячеслав Вячеславович — один из первых преподавателей ФФВ БГПИ им. М. С. Ольминского, начавший профессиональную деятельность на факультете в 1970 г. и работающий там же до сих пор.

Интервью с А. Г. Наметченко дало нам возможность увидеть яркие примеры того, как устная история придает жизненность и детализирует картину прошлого. В числе таких примеров — случай, о котором рассказал Александр Григорьевич в ответ на просьбу рассказать об одном из преподавателей, работавших на кафедре физвоспитания БГПИ вместе с ним в 1961/1962 учебном году. Согласно сведениям отчета о работе кафедры физического воспитания БГПИ за 1961/1962 учебный год, этот специалист был зачислен в штат преподавателей кафедры 1 сентября 1961 г. и уволен из состава ее штата 26 марта 1962 г., не проработав и одного учебного года. На момент его увольнения кафедра юридически существовала всего один месяц и, учитывая малочисленность ее кадрового состава, для такого радикального шага, как увольнение специалиста, должны были быть достаточно веские основания. Но вышеуказанный отчет в силу своей четко установленной делопроизводственной практикой функциональной направленности, кроме информации о самом факте увольнения сотрудника, не дал никакой информации о его причинах².

А. Г. Наметченко на поставленный нами вопрос о причинах необычно быстрого увольнения коллеги ответил, что тот был хорошим специалистом физвоспитания, высококлассным барьеристом, и по профессиональной части к нему не имели никаких претензий. По словам Александра Григорьевича, причиной увольнения был прогул, а в то время нарушения трудовой дисциплины карались очень строго. Любые проступки в этом отношении считались серьезными. Также А. Г. Наметченко в своем интервью рассказал о том, как в день отсутствия коллеги на рабочем месте лично звонил ему домой. Рассказчик при этом был столь же эмоционален, как и в тот самый описываемый им день. Эта эмоциональность делала историю Александра Григорьевича более яркой, образной, дающей ясное представление о небезучастности к судьбе товарища. Разумеется, такую «живую» историю в деталях невозможно встретить ни в одной хронике по истории факультетов вузов, и тем более в источниках официально-делового происхождения³.

Опросы других преподавателей, В. А. Колосова и В. В. Олендского продемонстрировали нам необходимость соблюдения и действие важнейших методических посылок проведения интервью, которые обеспечивают большую определенность и независимость изложения респондента, тем самым помогая значительно снизить долю субъективизма в воспоминаниях опрашиваемого и сделать его видение прошлого более близким к исторической реальности.

Одним из главных принципов проведения интервью является недопущение ознакомления опрашиваемого респондента с информацией, полученной от других респондентов по одному и тому же пункту или подтеме опроса⁴. В интервью с В. А. Колосовым мы сообщили ему о том, что перед беседой с ним был опрошен А. Г. Наметченко, которого В. А. Колосов знал лично как прекрасного преподавателя и хорошего человека. А. Г. Наметченко в свое время был хорошим другом В. А. Колосова и пользовался у него уважением и авторитетом. На многие ставившиеся нами В. А. Колосову вопросы (в частности, о проблеме посещаемости и успеваемости студентов факультетов БГПИ на занятиях по физической культуре в первые годы работы кафедры физвоспитания, или

о закреплении за преподавателями данной кафедры секций по спортивной специализации) он, сомневаясь в правильности своего мнения, стремился узнать ответ А. Г. Наметченко. Из-за недостаточной компетентности в сфере методики интервьюирования в первое время проведения исследований мы допускали ошибки и давали В. А. Колосову сведения, полученные от А. Г. Наметченко по многим вопросам, которые формулировались одинаково для обоих преподавателей. В. А. Колосов легко следовал мнению А. Г. Наметченко и принимал зачастую его слова за непреложную истину, не подвергая их критике⁵.

Таким образом, для В. А. Колосова веским аргументом правдивости истории послужили не объективные факты прошлого, которые он должен был вспомнить, но не мог, а личное, всегда субъективное отношение к А. Г. Наметченко. Поэтому исследователю при работе с устной историей нельзя «примешивать» к носящим долю субъективности воспоминаниям одного человека другую не меньшую, а может быть и большую часть тенденциозности сведений от другого лица, а тем более и фактор межличностных отношений между людьми.

Другой важный принцип интервьюирования, который плохо соблюдался нами при опросе В. А. Колосова, — это как можно более незаметная для респондента фиксация его ответов⁶. Интервью с В. А. Колосовым фиксировалось письменно, в отличие от воспоминаний А. Г. Наметченко, записанных на аудиопленку. Василий Александрович часто спрашивал, что нами записывается. Как правило, мы сообщали ему об этом, и он возражал против записи многих сведений, ссылаясь на их неважность или незначительность⁷. В этой ситуации опрашиваемый не должен был знать, какие факты могут приниматься во внимание исследователем, а какие нет.

Процесс отбора информации, используемой в исследовании — важная часть научной работы и непосредственная задача историка. Задачей респондента является предоставление информации об определенных событиях прошлого без предвзятого вмешательства в ее анализ. Исследователь устной истории в любом случае остается более объективным и нейтральным касательно событий, которые представляет опрашиваемый, не имея к ним личностно-эмоционального отношения в отличие от респондента, бывшего их свидетелем или даже непосредственным участником. В этом плане многие факты и персоналии прошлого кажутся автору воспоминаний мелкими или несущественными, но для научной работы историка любая фактическая мелочь может стать дополнением или доказательством определенным тезисам и выводам. Таким образом, интервьюер должен суметь зафиксировать как можно больше фактов, не дав респонденту возможности видеть, на каких вопросах и деталях акцентируется внимание, поэтому запись опроса на аудиопленку является наиболее желательной формой записи.

Во многом схожим с последней ситуацией был случай, когда интервью нам давал В. В. Олендский. Перед началом диалога преподаватель попросил дать ему опросный лист, чтобы самому ознакомиться с вопросами⁸. Однако мы отказали ему в этом, объяснив, что одним из правил грамотного ведения интервью является только самостоятельное чтение исследователем вопросов без разрешения делать это опрашиваемому.

В этом случае респондент не должен видеть сами вопросы, потому что личное отношение к их содержанию может заставить его сомневаться в правильности формулировок вопросов, их целесообразности, или вообще отказаться отвечать. Для более объективного подхода опрашиваемого человека к содержанию исторического интервью при имеющихся у него возражениях против поставленных вопросов, интервьюеру нужно объяснить респонденту, что данные вопросы должны задаваться в том виде, как они записаны⁹.

В целом полученная нами из воспоминаний ветеранов педагогического труда информация о предыстории и периоде становления ФФВ БГПИ им. М. С. Ольминского не противоречит данным архивных материалов, за исключением неточностей, связанных со стиранием в памяти опрошенных некоторых событий и фактов. Учитывая это негативное обстоятельство, на этапе подготовки интервью, связанного с воспоминаниями ветеранов о далеком прошлом, нами представляется необходимым предварительно знакомить респондентов с тематикой, разделами планируемого интервью, а также общим содержанием вопросов. Такая подготовка необходима в нашем историческом интервью, потому что без нее ветеранам невозможно сразу в ходе опроса сосредоточить свою память на событиях пятидесятилетней давности, тем более в требуемых исследовании подробностях¹⁰.

Интервью с ветеранами педагогического труда ФФВ БГПИ им. М. С. Ольминского, зафиксированные нами в письменной форме или на аудиопленку, требуют дальнейшей работы исследователя на этапе архивирования, то есть придания этим материалам формы полноценных исторических источников. Мы планируем перевести воспоминания преподавателей в печатный вид, передать тексты им на подпись и заверить стенограммы опросов университетской печатью.

Итогом нашей работы по сбору воспоминаний ветеранов спортфака БелГУ на сегодня являются четыре интервью, три из которых зафиксированы в виде аудиозаписи, а одно — в рукописной форме. В данный момент продолжается сопоставление устной и документальной информации для получения критичных и достоверных сведений как основы исторического анализа прошлого. При этом наша задача — отделить действительные факты от субъективного мнения опрошенных людей и восполнить пробелы человеческой памяти с помощью документальной информации. Критичной устная история может стать только после детального сравнительного анализа воспоминаний и данных архивных материалов с последующим публичным представлением исследования.

¹ Орлов И. Б. Устная история: генезис и перспективы развития // Отечественная история. 2006. № 2. С. 136–148.

² Государственный архив Белгородской области. Ф. Р-1163. Оп. 1. Д. 178. Лл. 1–4.

³ Воспоминания Наметченко А. Г. Интервью от 07.04.2008 г.

⁴ Белановский С. А. Глубокое интервью [Электронный ресурс]: Учебно-мет. пособие для вузов. М., 2001. Режим доступа: <http://www.sbelan.ru/book/export/html/269>

⁵ Воспоминания Колосова В. А. Интервью от 18.04.2008 г.

⁶ Белановский С. А. Режим доступа: <http://www.sbelan.ru/book/export/html/269>

⁷ Воспоминания Колосова В. А. Интервью от 18.04.2008 г.

⁸ Воспоминания Олендского В. В. Интервью от 24.04.2009 г.

⁹ Белановский С. А. Режим доступа: <http://www.sbelan.ru/book/export/html/269>

¹⁰ Белановский С. А. Режим доступа: <http://www.sbelan.ru/book/export/html/269>

Aleksey ROSTOVTSSEV

THE CREATION OF A COMPLEX OF MEMOIRS
FROM THE PIONEERS OF PHYSICAL TRAINING PEDAGOGY AT
THE BELGOROD STATE UNIVERSITY, AND ITS USE IN HISTORICAL RESEARCH

Oral history, in many instances, can help to fill in the missing gaps of human history. In an attempt to do so, the decision was made to form a complex of oral history sources based on the memoirs of the pioneers of the pedagogical work undertaken at Physical Training faculty of Belgorod State University, in terms of their professional experiences. What resulted were questions covering the entire spectrum of teachers' beginnings through to the present day of project collection.

Автори

- Ліза АВЕЛІН** — МА, викладач мистецтва та ручних промислів, докторант університету в м. Турку (Фінляндія), liisa.avelin@kympp.net
- Людмила АФАНАСЬЄВА** — кандидат філософських наук, доцент, завідувач Лабораторії соціологічних досліджень Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького (Україна), lyudmilasocio@rambler.ru
- Олександра БРІЦИНА** — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України (м. Київ), britsyna@ukr.net
- Махтельд ВЕНКЕН** — PhD, науковий співробітник факультету історії Католицького університету в м. Лювен (Бельгія), Machteld.Venken@arts.kuleuven.be
- Людмила ГЛИНСЬКА** — кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького (Україна), lyudmilasocio@rambler.ru
- Алексей ГОЛУБЄВ** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії країн Північної Європи Петрозаводського державного університету (Російська Федерація), golubevalexei@gmail.com
- Гелінада ГРІНЧЕНКО** — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Україна), голова Української асоціації усної історії, gelinada.grinchenko@gmail.com
- Оксана КІСЬ** — кандидат історичних наук, наукова співробітниця Інституту народознавства НАН України (м. Львів), oksanakis55@gmail.com
- Константін КОЗЛОВ** — кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Белгородського державного університету (Російська Федерація), kozlov@bsu.edu.ru
- Вікторія КУДЕЛЯ-СВЬОНТЕК** — МА, аспірант історичного факультету Ягеллонського університету, м. Краків (Польща), sth_2004@o2.pl
- Ірина МАХОВСЬКА** — кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, музеології та історії мистецтв історичного факультету Білоруського державного університету (м. Мінськ), mahovskaya@mail.ru
- Тарас НАГАЙКО** — кандидат історичних наук, керівник навчально-наукового Центру усної історії при кафедрі історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмель-

ницький державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди» (Україна), phdpu_oralh@ukr.net

- Тетяна ПАСТУШЕНКО** — кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ), tetiana_p@ukr.net
- Наталія ПУШКАРЬОВА** — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу гендерних досліджень Інституту етнології та антропології ім. Миклухо-Маклая (м. Москва, Російська Федерація), pushkarev@mail.ru
- Іріна РЕБРОВА** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та соціальних комунікацій Кубанського державного технологічного університету (м. Краснодар, Російська Федерація), karavan5@mail.ru
- Єлена РОЖДЕСТВЕНСЬКА** — кандидат соціологічних наук, професор кафедри аналізу соціальних інститутів Державного університету «Вища школа економіки» (м. Москва, Російська Федерація), rigasvaverite@gmail.com
- Ірина РОМАНОВА** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії Національної Академії наук Білорусі (м. Мінськ), ira_romanowa@mail.ru
- Алексей РОСТОВЦЕВ** — магістрант історичного факультету Белгородського державного університету (Російська Федерація), leoha7@rambler.ru
- Олена СТЯЖКІНА** — доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету (Україна), elena@interdon.net
- Сергій ТАБОРАНСЬКИЙ** — аспірант історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка (Україна), sergiy-taboranskiy@ukr.net
- Оксана ТОВАРЯНСЬКА** — аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ, Україна), syanichka@gmail.com
- Наталія ХАНЕНКО-ФРІЗЕН** — PhD, доцент культурної антропології факультету релігії та культури, директор Центру дослідження української спадщини при Коледжі св. Томаса Мора Саскачеванського університету (м. Саскатун, Канада), natalia.khanenkofriesen@gmail.com
- Розалія ЧЕРЕПАНОВА** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Південноуральського державного університету (м. Челябінськ, Російська Федерація), rozache@mail.ru

CONTRIBUTORS

- Liisa AVELIN** — MA, teacher of arts and handicrafts, PhD student in cultural history, University of Turku (Finland), liisa.avelin@kympp.net
- Liudmyla AFANASIEVA** — Candidate of Sciences in Philosophy, Assistant Professor, head of the Laboratory of Sociological Studies, B. Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Ukraine), lyudmilasocio@rambler.ru
- Oleksandra BRITSYNA** — Candidate of Sciences in Philology, Senior Research Associate in the Folklore Studies Department, M. T. Rylsky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), britsyna@ukr.net
- Rosalia CHEREPANOVA** — Candidate of Sciences in History, Assistant Professor in the Department of History of Russia, Eastern-Ural State University (Cheliabinsk, Russian Federation), rozache@mail.ru
- Gelinada GRINCHENKO** — Candidate of Sciences in History, Assistant Professor in the Department of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine), head of the Ukrainian Association of Oral History, gelinada.grinchenko@gmail.com
- Alexey GOLUBEV** — Candidate of Sciences in History, Assistant Professor in the Department of History of Northern Europe, Petrozavodsk State University (Russian Federation), golubevalexei@gmail.com
- Liudmyla HLYNSKA** — Candidate of Sciences in Philosophy, Assistant Professor in the Sociology Department, B. Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Ukraine), lyudmilasocio@rambler.ru
- Natalia KHANENKO-FRIESEN** — PhD, Associate Professor of Cultural Anthropology in the Department of Religion and Culture, Director of the Prairie Centre for the Study of the Ukrainian Heritage, St. Thomas More College, University of Saskatchewan (Saskatoon, Canada), natalia.khanenkofriesen@gmail.com
- Oksana KIS** — Candidate of Sciences in History, Senior Research Fellow, Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv), oksanakis55@gmail.com
- Konstantin KOZLOV** — Candidate of Sciences in History, Assistant Professor in the Historical Department, Belgorod State University (Russian Federation), kozlov@bsu.edu.ru

- Wiktorija KUDELA-ŚWIĄTEK** — MA, Doctoral Student in the Historical Department, Jagiellonian University (Kraków, Poland), sth_2004@o2.pl
- Irina MAKHOVSKAYA** — Candidate of Sciences in History, Assistant Professor in the Department of Ethnology, Museology, and History of Arts, Belarus State University (Minsk), mahovskaya@mail.ru
- Taras NAHAYKO** — Candidate of Sciences in History, head of the educational and research Center of Oral History in the Department of History and Culture of Ukraine, H. S. Skovoroda Pereiaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University (Ukraine), phdpu_oralh@ukr.net
- Tetiana PASTUSHENKO** — Candidate of Sciences in History, Senior Research Fellow in the Department of History of Ukraine during WWII Period, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), tetiana_p@ukr.net
- Natalia PUSHKAREVA** — Doctor of Sciences in History, Professor, head of the Gender Studies Department, Myklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology (Moscow, Russian Federation), pushkarev@mail.ru
- Irina REBROVA** — Candidate of Sciences in History, Assistant Professor in the Department of History and Social Communication, Kuban State Technological University (Krasnodar, Russian Federation), karavan5@mail.ru
- Irina ROMANOVA** — Candidate of Sciences in History, Senior Research Fellow, Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus (Minsk), ira_romanowa@mail.ru
- Aleksey ROSTOVTSEV** — magister program student, Historical Department, Belgorod State University (Russian Federation), leoha7@rambler.ru
- Elena ROZHDESVENSKAYA** — Candidate of Sciences in Sociology, Professor in the Department of Analysis of Social Institutes, State University "Higher School of Economics" (Moscow, Russian Federation), rigasvaverite@gmail.com
- Elena STYAZHKINA** — Doctor of Sciences in History, Professor in the Department of Slavic History, Donetsk National University (Ukraine), elena@interdon.net
- Serhiy TABORANSKYI** — aspirant in the Historical Department, T. H. Shevchenko Kyiv National University (Ukraine), sergiy-taboranskiy@ukr.net
- Oksana TOVARYANSKA** — aspirant in the Department of History, National University "Kyiv-Mohyla Academy" (Kyiv, Ukraine), syanichka@gmail.com
- Machteld VENKEN** — PhD, postdoctoral researcher, Department of History, Catholic University of Leuven (Belgium), Machteld.Venken@arts.kuleuven.be

